

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 2 (2022)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/AHDL2386>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., доктор PhD

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор PhD

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор
Трушев А. К., д.ф.н., профессор
Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия)
Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
Баратова М. Н., д.ф.н., профессор
Аймухамбет Ж. А., д.ф.н., профессор
Шапауов Ә. Қ., к.ф.н., профессор
Шоқубаева З. Ж., технический редактор

МАЗМҰНЫ

Абдуов М. І., Абдуова Н. М.

Абай өлеңдері мен ауыз әдебиетіндегі әбжад қызметінің үндестігі9

Аубакирова Қ. Қ., Мустафаева А. А., Камишева Г. А.

«Тәржұман» қолжазбасын мәмлүк-қыпшақ тіліндегі
сөздіктермен салыстыра зерттеу19

Бирай Н., Шоқым Г. Т., Жумашева К. Б.

Гендерлік оппозицияның мақал-мәтелдерде метафоралар
арқылы бейнеленуі31

Жанұзақова Қ. Т., Байбатшаева Ж. А.

Оразбек Сәрсенбаев рисалаларының көркемдік
және жанрлық ерекшелігі42

Жаркебаева С. С.

Қазақстандағы ақпараттық байланыс тілі:
мәселелер мен шешім жолдары52

Жахина Б. Б.

Тіл дамытудың функционалдық сауаттылығы
қалыптастырудағы рөлі74

Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н., Жүсіпов Е. Қ.

Мәшһүр Жүсіптің мәдени мұрасы: Абылай хан туралы аңыздар85

Ислям Қ. С., Рамазанова Ә. Ж.

Ежелгі грек, ежелгі рим және қазіргі қазақ
есімдерінің семантикалық ұқсастығы94

Калимова Ж. Ү.

Антонимия құбылысы және оның Абай
шығармаларындағы көрінісі107

Капанова Д. Е., Исмагулова Г. К.

Аймақтық мәдени зерттеулер – студенттің негізгі құзыреттілігін
дамытудың интерактивті білімдік ресурсы119

Қапасова Б. Қ., Елікпаев С. Т.

Мысал жанрындағы мазмұн өзгерістеріне
салыстырмалы талдау129

Кусаинов Г. М., Айтказина Т. Д., Дүйсебекова Ж. М.,

Танирбергенова А. Ш.

Орыс тілі мен әдебиеті оқулықтарының мәтіндік және мәтіннен
тыс аппараты: психолінгвистикалық талдау138

Құсайынова Ж. А., Сәменова С. Н.

Грамматикалық синонимдердің контекстік-модальдік қызметі151

Личман Е. Ю., Попандопуло М. П.

Портрет ХХІ ғасыр басындағы Қазақстан филологтарының
мен өнер тарихшыларының еңбектеріндегі
зерттеу объекті ретінде161

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

© Торайгыров университет

Матаева А. К., Жұмағұл. С. Б. Коптева Э. И.	
Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеудегі және жаңа бағыттар	174
Нұрғали Қ. Р., Сиряченко, В. В. Хамидова А. Х.	
Ұлттық концептосфера: А. П. Чеховтың пен И. Б. Жансүгіровтың «Дала» көркемдік концепті	187
Оленев С. В., Анесова А. Ж., Зейнулина А. Ф., Жумаханова А. Ж., Сахариева А. Ж.	
Саяси дискурс және коммуникацияны зерттеу	200
Погожева Е. Ю., Журавлева Е. А.	
Көптілділік жағдайындағы тұлғаның тілдік дамуы	211
Сарекенова Қ. Қ.	
Абай Құнанбайұлы шығармалары бойынша тезаурустық талдау	222
Сүтжанов С. Н., Құралқанова Б. Ш., Құрманғожаева Э. С.	
Алаш идеясы және «Жаңа Қазақстан»	233
Темиргазина З. К., Андрющенко О. К.	
Павел Васильев өлеңдеріндегі қазақ демонологиясы	242
Тлепбергел Д. Н., Акжигитова А. Ш.	
Тіл саясаты мәселесін зерттеудің теориялық негіздері мен қазіргі тенденциялары	252
Хасенов Б. Р., Адилова А. С., Картова З. К.	
Covid-19 пандемиясы кезеңіндегі лексикалық инновациялар және семантикалық өзгерістер: ассоциативті сауалнама	264
Авторлар туралы ақпарат	276
Авторларға арналған ережелер	291
Жариялану этикасы	314

СОДЕРЖАНИЕ

Абдуов М. И., Абдуова Н. М.	
Гармония поэзии Абая и деятельности абжид в фольклоре	9
Аубакирова К. К., Мустафаева А. А., Камиева Г. А.	
Сравнительное изучение рукописи «Тарджуман» и словарей на мамлюк-кыпчакском языке	19
Бирай Н., Шоқым Г. Т., Жумашева К. Б.	
Репрезентация гендерной оппозиции в пословицах через метафоры	31
Жанузакова К. Т., Байбатшаева Ж.	
Художественно-жанровые особенности рисала Оразбека Сарсенбаева	52
Жаркебаева С. С.	
Информационный язык общения в Казахстане: проблемы и пути решения	42
Жахина Б. Б.	
Роль развития речи в формировании функциональной грамотности	74
Жусупов Н. К., Баратова М. Н., Жусупов Е. К.	
Культурное наследие Машхур Жусипа: легенды об Абылай хане	85
Ислям К. С. Рамазанова А. Ж.	
Семантическое сходство древнегреческих, древнеримских и современных казахских имен	94
Калимова Ж. У.	
Явление антонимии и ее проявление в произведениях Абая	107
Капанова Д. Е., Исмагулова Г. К.	
Региональные культурные исследования – интерактивный образовательный ресурс для развития ключевых компетенций студентов	119
Капасова Б. К., Еликпаев С. Т.	
Сравнительный анализ изменений содержания в жанре басни	129
Кусаинов Т. Д., Айтказина Ж. М., Дуйсебекова., Танирбергенова А. Ш.	
Текстовой и нетекстовой аппарат учебников русского языка и литературы: психолингвистический анализ	138
Кусаинова Ж. А., Саменова С. Н.	
Контекстно-модальная функция грамматических синонимов	151
Личман Е. Ю., Попандопуло М. П.	
Портрет как объект исследования в трудах филологов и искусствоведов Казахстана XXI в.	161
Матаева А. К., Жумагул С. Б., Коптева Э. И.	
Исследования истории казахской литературы: традиционные направления и новые тенденции	174

Нурғали К. Р., Сиряченко В. В., Хамидова А. Х. Национальная концептосфера: художественный концепт «Степь» у А. П. Чехова и И. Б. Джансугурова	184
Оленев С. В., Анесова А. Ж., Зейнулина А. Ф., Жумаханова А. Ж., Сахариева А. Ж. Политический дискурс и изучение коммуникации	200
Погожева Е. Ю., Журавлева Е. А. Языковое развитие личности в условиях полиязычия	211
Саркенова К. К. Тезаурусный анализ произведений Абая Кунанбайұлы	222
Сутжанов С. Н., Куралканова Б. Ш., Курмангожаева Э. С. Идея Алаш и «Новый Казахстан»	233
Темиргазина З. К., Андрющенко О. К. Казахская демонология в стихах Павла Васильева	242
Тлепберген Д. Н., Акжигитова А. Ш. Теоретические основы и современные тенденции изучения проблемы языковой политики	252
Хасенов Б. Р., Адилова А. С., Картова З. К. Лексические инновации и семантические изменения в период пандемии Covid-19: ассоциативный опрос	264
Сведения об авторах	276
Правила для авторов	291
Публикационная этика	314

CONTENT

Abduov M. I., Abduova N. M. Harmony of Abay's poetry and abjad activity in folklore	9
Aubakirova K. K., Mustafayeva A. A., Kamisheva G. A. Comparative study of the manuscript «Tarjuman» with dictionaries in the Mamluk-Kipchak language	19
Biray N., Shokym G. T., Zhumasheva K. B. Representation of gender opposition in proverbs through metaphors	31
Zhanuzakova K. T., Baibatshaeva Zh. Artistic and genreal features of Orazbek Sarsenbaev's risalas	42
Zharkebayeva S. S. Information language of communication in Kazakhstan: problems and solutions	52
Zhakhina B. B. The role of speech development in the formation of functional literacy	74
Zhussupov N. K., Baratova M. N., Zhussupov Y. K. Cultural heritage of Mashkhur Zhussip: legends about Abylai khan	85
Islyam K. S., Ramazanova A. Zh. Semantic similarities between ancient Greek, ancient Roman and modern Kazakh names	94
Kalimova Zh. U. The problem of antonymy and its use in the works of Abai	107
Kapanova D. E., Ismagulova G. K. Regional cultural research – interactive educational resource for the development of key competencies of students	119
Kapasova B. K., Elikpayev S. T. Comparative analysis of content changes in the genre of fable	129
Kusainov G. M., Aitkazina T. D., Duisebekova Zh. M., Tanirbergenova A. Sh. Text and non-text apparatus of textbooks of the Russian language and literature: psycholinguistic analysis	138
Kussaiynova Zh. A., Semenova S. N. Context-modal function of grammatical synonyms	151
Lichman Ye. Yu., Popandopulo M. P. Portrait as an object of research in the works of philologists and art historians of Kazakhstan of the XXI century	161
Matayeva A. K., Jumagul S. B., Kopteva E. I. The study of the history of Kazakh literature: traditional trends, new trends	174
Nurgali K., Siryachenko V., Khamidova A. The national conceptosphere: the artistic concept «Steppe» of Anton Chekhov and Ilyas Dzhanisugurov	187

Olenev S. V., Anessova A. Zh., Zeinulina A. F., Zhumakhanovna Zh. A., Sakhariyeva A. Zh.

Political discourse and the study of communication200

Pogozheva E. Yu., Zhuravleva E. A.

Language development of the individual
in the conditions of multilingualism211

Sarekenova K. K.

Thesaurus analysis of the works of Abay Kunanbayuly222

Sutzhanov S. N., Kuralkanova B. S., Kurmangozhaeva E. S.

The idea of Alash and «New Kazakhstan»233

Temirgazina Z. K., Andryuchshenko O. K.

Kazakh demonology in Pavel Vasilev's poems242

Tlepbergen D. N., Akzhigitova A. Sh.

Theoretical foundations and modern trends in studying
the problem of language policy252

Khassenov B. R., Adilova A. S., Kartova Z. K.

Lexical innovations and semantic changes during
the Covid-19 pandemic: an associative survey264

Information about the authors276

Rules for authors291

Publication ethics314

FTAMP 17.71.01

<https://doi.org/10.48081/WYVD5768>

***М. І. Абдұов¹, Н. М. Абдұова²**

^{1,2}Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІ МЕН АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘБЖАД ҚЫЗМЕТІНІҢ ҮНДЕСТІГІ

Мақалада қазақ халқының танымындағы әбжад ғылымының қолданылуы туралы айтылады. Әбжад ғылымының зерттейтін аясы дыбыстардың сандық мағыналары болғандықтан, мейлі ауызша болсын, мейлі жазба түрінде болсын сөздік қолданыста оның сандық сипаты қоса жүретіндігін ғылыми тұрғыда анықтау негізгі міндет болып табылады. Нәтижесінде қасиетті деп есептелетін біршама сандардың өзегі қоса ашылады. Сонымен қатар, дыбыстардың бір бөлігінің сандық мағынаға ие болу себептері де түсіндіріледі. Қолданысы қазақ халқының дәстүрінде толық орныққан сандық-дыбыстық әрекеттердің ұлттық көзқарас тұрғысынан қалыптасу негізі де қарастырылады. Әрбір айтылған тұжырымды пікірлерге «Мұхаммад пайғамбар», «Ғалиарыстан», «Мәлике қыз», «Жүсіп-Зылиқа» тәрізді діни дастандар мен Абай Құнанбайұлы шығармаларынан дәлелдеу мақсатында үзінділер келтірілген. Мәселен, бір және екі санының мағынасын ашу үшін дастандардан үзінді қолданылса, адам деген сөздің сандық негізін айқындауда Абайдың өлеңі алынған. Сондай-ақ, қазақ халқының дәстүріндегі қыз баланы «қырық жеті» деп атаудың да себебі айқындалған. Келесі бір келелі мәселе қазақ сөзіне байланысты. Оның әбжадтық мағынасын айқындай отырып, қазақ халқының осы дүниені неге бес күндік жалаған деп атағандығы ғылыми тұрғыда сарапталып, көрсетіледі. Тағы бір назар аударарлық мәселе алфавиттік реттік неге А дыбысынан басталады деген сұраққа ғылыми тұрғыда жауап беру болып табылады. Мақаладағы негізгі түйін қазақ халқында дыбыстың сандық мағынасымен айқындала отырып қолданылуы көне дәуірде қалыптасқан, сөйтіп, үйреншікті дәстүрге айналғандығы айтылады. Яғни, әбжад ғылымын ұлттық таныммен сабақтастыра зерттеу ғылыми тың тұжырымдардың ұйытқысы болары хақ.

Кілтті сөздер: тіл ғылымы, сандық мағына, діни дастандар, эпикалық туындылар, әбжад ғылымы.

Кіріспе

Жаратылысқа зер салған адам өмір заңдылықтарының белгілі бір жүйеден тұратындығын аңғарады. Нақтырақ айтқанда өзгертуге, алмастыруға келмейтін қағидалардың куәсі боламыз. Олар тұрақты тәртіпте жүзеге асырылып тұрғандықтан біз үшін күнделікті өмірдегі қалыпты жағдай болып есептеледі де, ондай үйреншікті мәселеге назар аударар бермейміз.

Тіл ғылымының фонетика [1] деп аталатын саласы зерттейтін сөз құрайтын дыбыстарда да тылсым дүниенің жатқандығын жоққа шығаруға болмайды. Мәселен, алфавиттегі дыбыстардың орналасу тәртібіне көңіл бөлсек, ол жүйе «А» дыбысынан басталады. Ақиқатында, сөйлеу тілінде дыбыс бар да таңбалайтын әріп бар. Бұл жердегі басты мәселе әріп емес дыбыс. Ал, дыбыстардың өздеріне тән жасалу жолдарының бар екендігі баршаға аян. Яғни, дыбыстау барысында ауыз қуысы мен таңдай, тіл белгілі бір қызметтер атқарады. Ендеше, әр дыбыстың жасалуына байланысты ауыз қуысы әртүрлі әрекеттер жасайды. Еріннің түйісуінен немесе сүйірленіп келуінен, әйтпесе, екі жаққа керілуінен бір-біріне сәйкес келе бермейтін дыбыстар пайда болады. Міне, «А» дыбысының да осындай жасалу ерекшелігі бар. Егер қалыпты жағдайда отырған адам аузын ашып, дыбыстаса «А» дыбысы етіледі. Яғни, «А» деген дыбысты жасау үшін негізінен бір ғана қимыл-ауыздың ашылуы қажет. Осы орайда сұрақ туындауы мүмкін: ауызды ашу бір әрекет те дыбыстау екінші әрекет емес пе? Анығында, бұл екеуі екі бөлек дүние: ауызды ашу қимыл әрекеті де, дыбыстау үннің әрекеті. Біздің әңгімеміз қимыл әрекеті туралы айтылып жатыр. Олай болса, «А» дыбысын жасау үшін бір ғана қимыл әрекеті керек екен.

Материалдар мен әдістер

Жаратылыстағы барлық құбылыстар бір-бірімен тығыз байланыста дамиды. Ал, адам баласы кез-келген нәрсені танып білу үшін салыстырмалы тәсілге жүгінеді. Мәселен, ащыны білмесек, тәттіні түсінбесек едік, немесе, қараңғыны білмесек, жарықты ұқпас едік және т.т. Олай болса, жаратылыстың өзі жұптасу заңдылығынан тұрады екен. Яғни, адамзатқа тән сөз құрайтын дыбыстар да жұптасу әрекетінен тыс қалмаған. Нақтырақ айтқанда, әр дыбыстың өзіне тән сандық мағынасы бар. Бұл сала араб елдерінде айтарлықтай зерттелген, сөйтіп, «әбжад» деген ғылыми атау алған. Анығында, дыбыстау жүйесі жалпы адамзатқа ортақ құбылыс. Мәселен, «А» дыбысы әлем халықтарында сол «А» күйінде, «Б» дыбысы «Б» күйінде қолданылады. Оларды ұлтқа, нәсілге бөлуге болмайды. Олай болса, дыбыстардың сандық мәні де жалпы адамзатқа ортақ дүние. Қазақ халқында аталмыш саланы зерттеген ғалымдар академик А. Машани [2] мен шәкірті Ғ.

Ақпанбек [3] өздерінің ғылымға сүбелі үлестерін қоса отырып, айтарлықтай зерттеу еңбектерін жарыққа шығарды. Дегенмен, бұл сала келелі зерттеуді қажет ететін үлкен бір бағыт болып табылады. Ғалым А.Машани: «Дыбыс пен сан қатар тараған нәрсе. Сонымен байланысты әріп, цифр да қатар қолданылып келеді. Бұл әдіс аса ерте замандардан бастап, қазіргі күнге дейін келе жатыр. Әбжад есебі дегеніміз – әріптің орнына цифр (сан) алу, немесе, сан орнына әріп алу деген сөз» [2, 152], деп ашып көрсетеді. Елімізде осы әбжад ғылымына қатысты зерттеу жұмысы жүргізіліп, ғылыми тұжырымдар жасаған ғалымдар біз атып отырған А.Машани мен Ғ.Ақпанбек. Әрі қарай дамытуды қажет ететін сала болғандықтан оны елімізге мақсат етіп қойдық. Фольклорда А. Құнанбаев, М. Ж. Көпеев мұраларында әбжад ғылымы кеңінен көрініс тапқан. Біз шығаралардағы әбжад қызметін салыстырмалы-аналитикалық тұрғыда зерделеуді мақсат еттік.

Нәтижелер және талқылау

Біз айтып өткен «А» дыбысының әбжадтағы сандық мәні – бір. Бір санының сандық мағынасы жалғыз, дыбыстық мағынасы «А».

Ұлы ақын Абайдың өлеңдерінде Жаратушының жалғыз екендігін нұсқайтын тұстарда бір саны айқындауыш мүше ретінде қолданылып отырған. Мәселен:

Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек [4, 26].

Поэзияның қыры мен сырын толық меңгерген ақын өлең жолын өзгеше құрастыруға да толық қабылеті, мүмкіндігі жететіндігі мәлім. Бірақ, бір құдай тіркесін ақиқаттық негізінде, ұлттық таныммен үндестіріп, діни сеніммен серіктестіре алған. Дамудың өзегі болып табылатын үштік үйлесімді ұштастыра білген. Халықтық шығармаларда бір санының қолданылуы лиро-эпостық жырларда жиі байқалады. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы Танас пен Қарабайдың жауаптасуында осы тіркестік қолданыс көрініс берген:

Қареке-ау, ақылменен арбайсыз ба?
Жаратқан бір тәңіріні алдайсыз ба?
Не айтып ақыреттік құда болдың,
Тегінде қияметке бармайсыз ба? [5, 493].

Тәңір атауы да Жаратушы деген ұғымды береді. Яғни, Жаратушыны жалғыз деп қабылдау қазақ халқының санасына көне дәуірде орнығып, өзінің өміршендігінің арқасында өзгеріссіз жалғастылығын тапқан.

«Бір» ең алдымен «Бар» деген ұғымды білдіреді. «Бір» жоқ болса ешнәрсе де жоқ. Яғни, «Бір» – бардың, барлықтың бастауы екен. Енді, «Бірдің» алдында «Нөл» бар емес пе деген сұрақ тууы мүмкін. Оның жауабы

айқын. «Нөл» – жоқ деген ұғымды береді. «Нөлдің» барлығы «Бірдің» арқасында. Осы жерде Абайдың:

Единица кеткенде

Не болады өңкей нөл [4, 94],

– деген өлең жолдарын айтсақ та жеткілікті болуға тиісті.

«Бірдің» келесі ерекшелігі – даралық қасиеті. Яғни, ешқандай затқа, нәрсеге ұқсамауы. Оның себебі – жалғыздығы. Ал, ұқсасы табылса екеу болып шығары ақиқат. «Екі» бірақ «Бір» бола алмайды. «Бір» – жеке, окшау болуы керек. Біз «Бірді» түсінгенімізбен, қабылдағанымызбен жалпы жаратылыстан, өмірден дара «Бірді» таба алмаймыз. Әркім өзіне жеке «Біреуімін» деп есептегенімен, адам баласы көп емес пе?

Үшіншіден, «Бір» қолданылуы, көрінісі, мағынасы т.б. жағынан өзге сандарға ұқсамайды, өзгесі «Бірге» ұқсамайды.

Төртіншіден, «Бірге» барлығы тәуелді, «Бір» ешқандай санға тәуелді емес. Өйткені, барлық сандарды жасаушы «Бір». Бүтін сандар – он, жиырма, отыз т.т., бөлшек сандар – екіден бір, үштен екі т.т. бірдің негізінде туындап тұр. Ал, басқа сандар «Бірді» жасай алмайды. Осыдан кейін «Бірге» өзгесі мұқтаж, «Бір» мұқтажсыз деген пікір туады.

Бесіншіден, «Бірде» басталу мен аяқталу жоқ, өйткені ол біреу ғана. Мәселен, «Бес» санын алып қарасақ, «Бірден» басталып, «Беспен» аяқталады. «Отыз», «Бірден» бастылып, «Отызбен» аяқталады. Олай болса, барлығы да өзінде тұрғаннан кейін, «Бірдің» әуелі, соңы жоқ демекпіз. Басқа сандарды жасаушы ол, өздігінен бар.

Келесі бір ерекше сипат «Бардың» «Бірден» бөлінуінің мүмкін еместігі. Жалпы өмірде тұтастану мен ұсақталу құбылысы бар. Жер бетіндегі адам баласы жинақталып адамзат әлемін құрайды. Адам көп болғанымен, адамзат – біреу. Жанды, жансыз бірлесіп тіршілік әлемін танытып тұр. Оларды сала-салаға жүйелеуге болар, бірақ тіршілік – біреу. Бұл – тұтастану. Жеке адам біреу болатын болса, оның жеке мүшесі де біреу. Сондай-ақ, жеке буын – біреу, жеке клетка – біреу. Бұл – ұсақталу. Осыдан келіп, мынадай қорытынды шығарамыз. Мейлі тұтастану, ұсақталу болсын, мейлі даму, кему болсын «Бардың» барар жері «Бір».

Қасиетті Құранның «Ыхлас» сүресінде: «(Мекеде түскен. Төрт аят.) Аса қамор ерешке мейірімді Алланың атымен бастаймын (Мұхамед Ғ.С. оларға) айт: Ол Алла біреу-ақ (1) Алла мұңсыз. (Әр нәрсе оған мұқтаж) (2). Ол, тумады да, туылмады (3). Әрі оған ешкім тең емес (4),» – деп сыйпатталады [6, 604]. Осы Аяттың мазмұны мен «Бірдің» бойындағы қасиеттері үндесіп жатқандай. Ендеше, жеке дара «Бір» Аллаға тән. Түйіндей келе, «Бірдің» сипатын төмендегіше жүйелеуге болады:

Бір – бар, жалғыз, ұқсасы жоқ, өзгеше, тәуелсіз, жасаушы, әуелі, соңы жоқ, басқарушы.

Міне, шығармаларда қолданылған «Бір Алла» деген тіркестегі «Бірдің» өзегінде осындай негіз жатыр демекпіз. Бұл қолданысты философиялық маңызы бар, мәнді, мағыналы, тіркестік жүйе деп атауымызға болады.

Алфавиттегі тәртіп бойынша а дыбысынан кейінгі келесі дыбыс б. Оның сандық мағынасы – 2. Екі саны тікелей жаратылыспен байланысты. Яғни, жаратылыстың барлығы жұптасу заңдылығынан тұрады деген сөз. «Құран Кәрімнің» Таха сүресінің 53 аятында: «Ол сондай Алла, сендер үшін жерді бесік қылып, онда сендерге жолдар ашқан және көктен жаңбыр жаудырған. Ол су арқылы түрлі өсімдіктерден пар-парымен шығарды» [6, 195], деп айтылған. Ендеше, жаратылыс дегеніміз – жұп деген мағынаны береді екен. Күнделікті өмірдегі қарапайым құбылыстарға жүгінсек, ақ – қара, бар – жоқ, жақсы – жаман. Бұлар қарама-қарсы құбылыстар болғанымен өзара жұп. Болмаса, от – су, ер – әйел, жарық – қараңғы. Алдыңызда бір зат тұрса тандау әрекеті екеу. Жаңағы затты қолға алу керек, немесе, алмау керек, пайдалану керек, немесе пайдаланбау керек. Осы әрекеттерге байланысты үшінші вариант жоқ, не жалғыз вариант болмайды.

Сонымен, б дыбысы айтылған жерде екі санының мағынасы қоса жүреді. Жалпы адамзатқа белгілі аяттардың бірі «Бисмиллаһи әр-рахман, әр-рахим». Мағынасы: «Ерекше мейірімді, аса қамқор Аллаһтың атымен бастаймын». Осы аяттағы Бисмиллаһи сөзін айқындасақ, Б – исми – иллаһи болып шығады. Исми – есімі, Иллаһи – Аллаһтың деген сөз. Ал, Б – дыбысы ше? Сандық мағынасы арқылы қарастырсақ 2 деген ұғымды береді. Біз жоғарыда айтып өткендей 2 – жаратылыс. Олай болса, б дыбысынан туындайтын ұғым жаратылыстағы қозғалыс, әрекет, қимыл, сенім, сезім және басқалары – барлығы Алланың есімімен басталу керек дегенді аңғартады. Сондай-ақ, халық мұрасындағы ақын-жыраулар шығармаларындағы екі дүние ұғымы, немесе, екі өлім, екі тірлік жаратылыстың заңдылығына кемел тұрғыда сәйкес келіп тұр. Мәселен, эпикалық туындылардың бірі «Қозы Көрпеш – Баян сұлудағы» Сарыбай мен Қарабай қарама-қарсы бейнелер болғанымен екеуі жұп. Өйткені, жаратылыстағы жақсы мен жаман қарсы құбылыс болса да, өзара жұп. Сондай-ақ, жұптасу заңдылығы ұлы Абайдың мұрасында да көрініс тапқан:

Мұны тапсам ойланып, ақын деңіз,

Таба алмасам ақылды болар неміз.

Қыс бенен жаз, күн мен түн, тақ пенен жұп,

Жақсылық пен жамандық – болды егіз [4, 142],

– деп түйіндейді. Ақынның тұжырымы – жаратылыс екіге тән, жаратушы Аллаһ. Мәне, екі санының ерешелігі осында жатыр.

Әлем халықтарының тілінде жиі кезігетін және жаппай баршаға мағынасы түсінікті адам деген сөз бар. Оның араб сөзі екендігін Н.Оңдасынов айтқан: «Адам – 1. Ойлау және сөйлеу қабылеті бар, құрал сайман өндіре алатын және ол құралдарды қоғамдық еңбек процесінде пайдалана алатын тірі жан, кісі. 2. Тірі материяның ең жоғары түрі» [7, 26]. Араб сөзі болғандықтан араб тілінде жазсақ, үш әріптен алиф, дәл, мим тұрады екен. Әжбәдтағы сандық мәні: Алиф – 1, дәл – 4, мим – 40. Енді осы сандардың астарына назар аударайық. 1 – Бір Алланың қалауымен, 4 – төрт қасиеттен тұратын, 40 – қырық уақыттық мерзімде кемеліне жетіп, өмірге келген жаратылыс. Яғни, әжбәд саны арқылы адамның сипаты толық ашылып тұр. Мұндағы төрт қасиет деп отырғанымыз адамның бойындағы ақыл – сана, жан – тән екі жұп. Бұл мәселе Абайда бар:

Ақыл мен жан – «мен» өзім, тән – «менікі»,

«Мен» менен «менікінің» мағынасы екі.

«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,

«Менікі» өлсе өлсін оған бекі [4, 161],

- 40 уақыттық мерзім – адамның ананың құрсағындағы жаратылу кезеңі [8, 260]. Уақыттық мерзім деп отырғанымыз – бір апта. Осы тұста дәстүрге сай қолданылатын бір мәселені айта кеткен орынды. Қазақ халқы әрқашан астарлап сөйлеуді, тұспалдап айтуды машық еткен. Осы орайда сандардың әжбәдтық мағынасын да қолданып отырған. Сонымен қатар, тіркестік ұғымдағы қолданыстар да кездеседі. Мәселен, ер баланы «Ат ұстар», қыз баланы «Тақия тігер» немесе «Қырық жеті» деп айтатын болған. Осындағы «қырық жетіні» кеңестік дәуір кезінде қалың малмен байланыстырып келді. Ол дұрыс емес, қисынға келмейді. Тереңірек үңілсек, оның мәні қырық пен жетіде жатыр. Яғни, қырық – апта саны да, жеті – аптадағы күндердің саны. Көбейтсек ($40 \times 7 = 280$) екі жүз сексен күн шығады. Бұл біз айтып өткен ананың құрсағындағы баланың жетілу мерзімі [8, 260]. Қыз баланың өмірдегі ең үлкен міндеті – тұрмысқа шығып, ұрпақ әкелу. Олай болса, қазақ халқының қыз баланы «Қырық жеті» деп астарлауы «Өмірге ұрпақ әкелетін нәресте дүниеге келді» деген мағынаны аңғартады.

Адам (ا د م) сөзінің таңбаланыуында да мән бар. Біріншіден, намаз оқығанда ا (а) бір орында тұрған адам, د (д) тізерлеп отырған адам م (м) сәждеге басын қойған адам. Яғни, намаз оқыған адам өзінің пенде екендігін мойындап тұрады екен. Соңғы м дыбысының жасалу формасы ананың құрсағындағы бала тәріздес. Сондықтан да, м дыбысының сандық мәні – 40-қа тең. Осы үш дыбыстың сандық мәнін бір-біріне қосқанда ($1+4+40$) 45 шығады. Яғни, адам сөзінің сандық мәні – 45 екен. Олай болса, Абайдың 45 кара сөзі [9], «Қабуснаманың» [10], Сағдидің «Бустанының» [11] 45 тараудан түзілуі астарлы ұғымды аңғартады.

Қорытынды

Түйіндей келе айтарымыз, қазақ халқының танымында әжбәд ғылымы ерекше орын алып, кеңінен дамыған. Мұндай танымдық деңгейдің қолданылуы халықтың жаратылыс заңдылықтарын жан-жақты түсіне білгендігінен, қыры мен сырын ажыратып, талдау мүмкіндігіне толық қол жеткізгендігінен туған. Ұлы ақын Абайдың шығармалары, фольклорлық туындылар біздің пікірімізге толық дәлел бола алады. Сондықтан, қазаки дүниетанымды зерттеу келелі жаңалықтарға жол ашары ақиқат.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Мырзабеков, С.** Қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы : «Қазақ университеті», 1993. – 293 б.

2 **Әл-Машани, А.** Көп томдық шығармалар жинағы. 15-том. – Алматы : «Алатау», 2010. – 352 б.

3 **Ақпанбек, Ғ.** Құранның математикалық құпиялары. – Алматы : «Өнер», 2000. – 48 б.

4 **Құнанбаев, А.** Шығармалары. 1-том. – Алматы : ҚМКӘБ, 1957. – 269 б.

5 Қазақ эпосы. – Алматы : ҚМКӘБ, 1991. – 743 б.

6 Құран Кәрім / ауд. Халифа Алтай. – Медине : «Екі Харамның қызметкері Фаһд патшаның Құран Шариф басым комбинаты», 1991. – 604 б.

7 **Оңдасынов, Н.** Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. 1-том. – Алматы : «Мектеп», 1984. – 256 б.

8 **Каплан, А. Л.** Акушерство. – М.: «Медицинская литература», 1974. – С. 491.

9 **Құнанбаев, А.** Шығармалары. 2-том. – Алматы : ҚМКӘБ, 1957. – 265 б.

10 Қабуснама / ауд. Т. Айнабеков. – Алматы : «Балауса», 1992. – 197 б.

11 Сағди. Бұстан / ауд. М. Әлімбаев. – Алматы : «Жазушы», 1991. – 271 б.

REFERENCES

1 **Myrzabekov, S.** Qazaq tiliniń fonetıkasy [Phonetics of the Kazakh language]. – Almaty : «Qazaq ıńiversiteti», 1993. – 293 p.

2 **Ál-Mashani, A.** Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. 15-tom [Multi-volume collection of works. Volume 15]. – Almaty : «Alataı», 2010. – 352 p.

3 **Aqpanbek, Ǵ.** Qurannyń matematikalıyq qurıalary [Mathematical secrets of the Quran]. – Almaty : «Óner», 2000. – 48 p.

4 **Qunanbaev, A.** Shyǵarmalary. 1-tom [Works. Volume 1]. – Almaty : QMKÁB, 1957. – 269 p.

5 Qazaq eposy [Kazakh epic]. – Almaty : QMKÁB, 1991. – 743 p.

6 Quran Kárim / aýd. Halifa Altai [Trans Halifa Altai]. – Medine : «Eki Haramnyñ qyzmetkeri Fahd patshanyñ Quran Sharif basym kombinaty», 1991. – 604 p.

7 Oñdasynov N. Arabsha-qazaqsha túsindirme sózdik. 1-tom [Arabic-Kazakh explanatory dictionary. Volume 1]. – Almaty : «Mekterp», 1984. – 256 p.

8 Kaplan, A. L. Akýsherstvo [Obstetrics]. – Moscow : «Medisinskaya literatýra», 1974. – P. 491

9 Qunanbaev, A. Shyǵarmalary. 2-tom [Works. Volume 2]. – Almaty : QMKÁB, 1957. – 265 p.

10 Qabýsname / aýd. T. Ainabekov [Trans T. Ainabekov]. – Almaty : «Balaýsa», 1992. – 197 p.

11 Saǵdı. Býstan / aýd. M. Álimbaev [Trans M. Álimbaev]. – Almaty : «Jazýshy», 1991. – 271 p.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

*М. И. Абдуов¹, Н. М. Абдуова²

^{1,2}Каргандинский университет имени академика Е. А. Букетова, Республика Казахстан, г. Караганда.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

ГАРМОНИЯ ПОЭЗИИ АБАЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АБЖАД В ФОЛЬКЛОРЕ

В статье говорится об использовании науки абжад в понимании казахского народа. Так как объектом исследования науки абжад является числовое значение звуков, то основной задачей будет определение с научной точки зрения того факта, что числовое значение, пусть это будет в устной форме или письменной, одновременно используется наряду со смысловым значением слова. В результате специфика ряда чисел, считающихся священными, раскрывается вместе со смыслом в целом. Наряду с этим объясняется причина того, что часть звуков имеет числовое значение. Также рассматриваются основы формирования с национальной точки зрения полностью закрепившихся звуко-числовых употреблений в традициях казахского народа. К каждому высказанному итоговому мнению в целях доказательства приведены отрывки из таких религиозных дастанов, как «Мұхаммад пайгамбар», «Ғалиарыстан», «Мәлике қыз», «Жүсіп-Зылиқа»,

а также из произведений Абая Кунанбаева. Например, чтобы раскрыть значение чисел «один» и «два», были использованы дастаны, а для определения числовой основы слова «человек» взяты произведения Абая. Также определяется причина называния девушки «сорок четыре» в традиции казахского народа. Следующая кардинальная проблема связана с казахским словом. С научной точки зрения проанализировано и определено путем уточнения числового значения, почему казахский народ называет этот бранный мир пятидневным. Еще одна проблема, на которую обращено внимание, и делается попытка дать ответ с научной точки зрения: почему алфавитный порядок начинается со звука «А». Основной вывод статьи – использование у казахского народа звуков в сочетании с числовым значением сформировалось еще в древнюю эпоху и таким образом превратилось в привычную традицию. То есть, исследование науки абжад во взаимосвязи с национальным познанием совершенно очевидно может стать основой новых научных выводов.

Ключевые слова: языкознание, числовое значение, религиозный эпос, эпические произведения, наука об абжаде.

*М. И. Abduov¹, N. M. Abduova²

^{1,2}Academician E. A. Buketov Karaganda University, Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Material received on 13.06.22.

HARMONY OF ABAY'S POETRY AND ABJAD ACTIVITY IN FOLKLORE

The article talks about the use of abjad science in the understanding of the Kazakh people. Since the object of study of the science of abjad is the numerical value of sounds, the main task will be to determine from a scientific point of view the fact that the numerical value, let it be oral or written, is simultaneously used along with the semantic meaning of the word. As a result, the specifics of a room of numbers considered sacred are revealed together with the meaning as a whole. Along with this, the reason is explained that some of the sounds have a numerical value.

The fundamentals of the formation from a national point of view of fully entrenched sound-numerical uses in the traditions of the Kazakh people are also considered. For each final opinion expressed, for the purpose of proof, excerpts from such religious dastans as «Muhammad Paygambar» are given. «Kaliarystan», «Mulike Kyz», «Zhusip-Zylika»,

as well as from the work of Abai Kunanbayev. For example, to reveal the meaning of the numbers «one» and «two», dastans were used, and to determine the numerical basis of the word «man», the works of Abai were taken.

The reason for calling the girl «forty-four» in the tradition of the Kazakh people is also determined. The next cardinal problem is related to the Kazakh word. From a scientific point of view, it has been analyzed and determined by clarifying the numerical value of why the Kazakh people call this mortal world a five-day one. Another problem that has been paid attention to and an attempt is made to give an answer from a scientific point of view: why the alphabetical order begins with the sound A. The main conclusion of the article is that the Kazakh people use sounds in combination with a numerical value formed in the ancient era and thus turned into familiar tradition. That is, the study of Abjad science in connection with national knowledge can obviously become the main new scientific conclusions.

Keywords: linguistics, numerical value, religious epos, epic works, the science of abjad.

SRSTI 16.01.09

<https://doi.org/10.48081/UCQX1079>

***K. K. Aubakirova¹, A. A. Mustafayeva² G. A. Kamisheva³**

^{1,3}Korkyt Ata Kyzylorda University, Republic of Kazakhstan, Kyzylorda;

²Al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan, Almaty

COMPARATIVE STUDY OF THE MANUSCRIPT «TARJUMAN» WITH DICTIONARIES IN THE MAMLUK-KIPCHAK LANGUAGE

The article provides a comprehensive analysis of medieval written heritage and Arabic-Kipchak dictionaries written in the old Kipchak language during the Mamluks (13–15th centuries). In particular, a comparative study of lexical sections of linguistic works known in modern Turkic studies, such as «Tarjuman», «Al-Idrak», «At-Tuhfa», «Al-Qawanin» and «Ad-Durra» was conducted, and similarities, structural differences and content features of Arabic-Kipchak dictionaries are determined. By studying the linguistic materials in the Arabic-Kipchak dictionaries sections of these monuments, it is possible to collect valuable data in the study of the history of modern Turkic languages, including the Kazakh language belonging to the Kipchak group. Linguistic data in the Mamluk-Kipchak language preserved in the medieval manuscripts of the Mamluks provide information not only about the medieval Egyptian society, but also about the history, culture, literature, language, religion, mentality and life of the peoples of the Golden Horde, which had close relations with the Mamluk state of Egypt. Therefore, a comprehensive study of the Mamluk manuscripts as a common cultural heritage of all Turkic peoples, including a comparative analysis with a general description of linguistic works, is one of the most important issues in the field of linguistics and Turkic studies. In modern domestic science there is a need to propagate among the people by finding and comprehensively studying written monuments about the history and culture of our nation.

Keywords: Kipchak-Arabic dictionaries, manuscript «Tarjuman», old Kipchak language, Mamluks, medieval written heritage.

Introduction

The Mamluks from the Kipchak Steppe ruled Egypt and Syria from the 13th to the 16th centuries, even during the Ottoman Empire. Due to various historical events, the Mamluk-Kipchaks, who were initially sold as slaves and later ruled in Egypt for about three hundred years, came from modern Central Asia, including Kazakhstan. The Mamluk-Kipchaks not only ruled, but also influenced the formation of the centers of the Great Steppe culture in the land of Egypt, which had great political power in the Middle Ages. Thus, the centuries-old interaction between the culture of the Great Steppe and the Arab-Muslim culture has influenced the culture and language of both peoples.

Although the Mamluks were ethnically diverse, they were subordinate to one center and spoke the Mamluk-Kipchak language. During the Mamluk rule, the demand for learning Mamluk-Kipchak as an elite language in Egypt and Syria increased, and Kipchak-Arabic dictionaries, grammar works, and literary works for the study of Mamluk-Kipchak began to appear. The mother tongue of the Mamluk-Kipchaks, who ruled Egypt for centuries, became the palace language, and those in power and other people were interested in speaking Kipchak, and the palace was staffed by translators fluent in Arabic and Kipchak. Thus, as a result of complex cultural and linguistic connections, literary and religious works were translated from Arabic and Persian into Kipchak. The **purpose of this article** is to determine the content and structural features of the monument «Tarjuman» through a comparative analysis of the Arabic-Kipchak dictionaries of the Mamluks. In order to achieve this goal, the following **tasks** were set: to provide a general description of the linguistic works of the Mamluks; Study of the manuscript «Tarjuman» in comparison with other dictionaries of the Mamluks; identify their structural and content features. **The object of research** is comparative analysis of the manuscript «Tarjuman» with the written monuments in Mamluk-Kipchak language.

Materials and methods

At present, six monuments, such as «Tarjuman», «Bulgatul-Mushtak», «Al-Idrak», «At-Tuhfa», «Al-Qawanin», which are among the dictionaries and grammar works in science, have been identified, found in the archives and put into scientific circulation. In order to determine the historical and cultural value of the monument «Tarjuman» under study, the structure of the Kipchak-Arabic dictionary, consisting of 26 chapters in Part 1 of the manuscript, is compared with other translation dictionaries of the same period. Due to the structural and semantic features of the monument, only the work of Jamal ad-Din «Bulgatul-Mushtak» was not included in the study. A comparative analysis of the spelling, peculiarities of word formation and structural features of the Kipchak-Arabic dictionary sections of the monuments was made. In order to give a general description of the written monuments, bibliographic, codicological, polygraphic, historical-comparative,

comparative-typological, description methods, analysis, summarization and translation methods were used while writing the article.

Results and discussion

One of the first Arabic-Kipchak dictionaries of the Mamluk period the manuscript «Tarjuman» is one of the most valuable heritages in terms of content and volume. The only surviving copy of the monument «**Kitab Majmua Tarjuman Turki Ua Ajami Ua Muguli**» («يلغمو يجمعو يكرت نامجرت عومجم باتك») is preserved in the Leiden Academic Library in the Netherlands (№ 517). According to the hijra year, the composition was recorded in the month of Sha'ban 27 in the year of 743 / January 25, in the year of 1343. The author of this manuscript is Khalil bin Muhammad bin Yusuf al-Qunawi [1, p. 5–6]. The manuscript is clean, concise, and clear. This work consists of 76 papers, 152 pages, each page is about 13 lines. The monument «Tarjuman» is written in the style of «Nash», a common form of Arabic calligraphy. The monument consists of two parts. The first section (1a-62b) presents the grammar of the Kipchak language and the Kipchak-Arabic dictionary, the second section (63a-75b) presents the Turkish-Mongolian dictionary [1, p. 5].

Dutch orientalist M. T. Houstma first published the Monument «Tarjuman» in 1894 and translated it from the original into German. The works of Turkic scholars such as A. Zayonchkovsky, E. N. Najib, A. Inan, R. Toparly, Z. B. Mukhamedova, A. Yunusov and A. Kuryshzhanov provide various scientific information about this manuscript. Turkish researcher A. Inan connects the coexistence of several languages (Arabic, Persian, Mongolian) in one dictionary with the rule of the Mongols in Iran, Mamluk-Kipchaks in Egypt and Syria at that time. Uzbek scientist A. Yunusov in his research work «Tarjuman turki wa ajami wa mugali (Morphology, vocabulary, dictionary, translation)» considered the monument «Tarjuman» in structural, morphological, lexical and semantic terms. In 1970 A. Kuryshzhanov in his scientific work «Research on the lexicon of the Old Kipchak monument in the 13th century Turkish-Arabic dictionary» reviewed the manuscript in detail and based on M. Houstma's work, he translated it into Russian. The researcher E. N. Najib and A. Kuryshzhanov's works, it is stated that in the manuscript, along with the Kipchak language, there are also elements of the Oguz language. Scholars such as E. V. Sevortyan and S. E. Malov, along with Kipchak manuscripts such as the «Codex Cumanicus» and «At-Tuhfa», have shown that the «Tarjuman» monument is an invaluable source for studying the culture and history of the Kazakh people. Nowadays, this manuscript is studied in detail by orientalist K. A. Kydyrbayev's. For this purpose, first of all, a brief description of the monument «Tarjuman» and the structural features of the dictionary are considered. His work deals with the history of the origin of the ethnonym «Kazakh» in the Kipchak-Arabic dictionary and the correct pronunciation and spelling of the names of some Mamluk sultans who came from Kazakh lands and held the

reins of power in foreign lands. In their research, scientists who studied this Kipchak-Arabic dictionary M. Houstma and A. Kuryshzhanov read the Arabic interpretation of the word «Kazakh» as درجمل (al-mujarrad), meaning «wanderer», «lonely, simple, deprived of something». K. A. Kydyrbayev who studied the original manuscript clarified that the Arabic interpretation of the word «Kazakh» in the nineteenth chapter, «Human Characteristics» is not درجمل (al-mujarrad), but درجمل (al-muharrad), meaning «to be divided into families, to be separated». Thus, for many years, the name of a nation, the meaning of the word «Kazakh» has been negatively described due to a single mistake under the word in the manuscript. Therefore, through a comprehensive study of linguistic materials in the Mamluk-Kipchak dictionaries, we can obtain valuable information not only about the Kipchak language and culture of Egyptian society and Mamluk rule, but also about the history and culture of the Turkic peoples in general [2].

According to the author of the monument «Tarjuman», the work consists of four main sections: **Nouns** (طوقف ءامسأل ي ف لوأل مسقل) [al-qismu-l-’aṣṣuqal fī l-’asmā’i faqat]; **The intoxicants of the verb and the mood of the command** (امرمأل او لاعفأل رداصم ي ف ين ائثل مسقل) [al-qismu-t-tānī fī maṣādūr-l-’af’āli ṡa’ amrihā]; Classification of nouns and verbs (عبارل مسقل) [al-qismu-r-rābi ‘fī taṣrīfī-l-kalāmi ṡa-l-’af’āl]; Affixation (عبارل مسقل) [al-qismu-r-rābi ‘fī ṡaṣābitī-l-kalāmi ṡa mā lā budda minh].

Like other works written during the Mamluk rule, the first part of the monument “Tarjuman” contains a list of Kipchak-Arabic words. The Kipchak-Arabic dictionary, which contains about 1800 words, first gives the word in Arabic, and then its translation into Kipchak [3, p. 5]. The main text in Arabic is written in black ink, the words in Turkic-Kipchak are written in red ink and are represented by diacritical marks and characters typical of Arabic. A. Kuryshzhanov who studied the lexical fund of the dictionary «Tarjuman» shows that the first part of the dictionary consists of forty-one sections [4, p. 51]. The author divided the words semantically into several groups and wrote the title of each chapter in red ink. In the first section, called nouns, words are divided into 26 chapters (thematic groups): Great names and their names (اب راق ي امو تايول عل ءامسأل) [’asmā’u-l-’alauiiātī ṡa mā iṡqāribuhā]; Land and water names (نكامل نم اديف امو ضرأل) [al-’arṡu ṡa mā fihā mina-l-’amākin]; Water and its allies (اديف امو هايمل) [al-miṡāhu ṡa mā fihā]; Trees, fruits and plants (تابنل او طكافل و راجشأل) [al-aṡṡāru ṡa-l-faṡākihi ṡa-n-nabāt]; Crops and cereals (بوبحل او اهل او تاعارزل) [az-zrā’ātu ṡa-l-’aha ṡa-l-’hubūb]; Birds and their relatives (اهبسأل امو رويطل) [ṡa-t-tūiūru ṡa mā nāsabahā]; Wild animals and their relatives (اهبسن ي امو شحول) [al-ṡuḡūṡu ṡa mā ṡanbaḡu]; Insects (اهبش يو تارشحل) [al-ḡaṡarātu ṡa iṡṡubuhuhā]; Horse, its sex and color (ال-ḡaṡlu ṡa ’aḡnāṡuhā ṡa ’alṡānuhā);

Horses, weapons and armaments (برحل او حالسل او ليخل ددع) [’adadu-l-ḡaṡli ṡa-s-silāhi ṡa-l-ḡarbi]; Camels and cows (رقبل او لامجل) [al-ḡimālu ṡa-l-baḡar]; Sheep and goats (زعامل او منغل) [al-ḡanam ṡa-l-mā’iz]; Food and beverages and dairy products (انبلأل او بورشمل او لوكامل او قم عطلأل) [al-’at’imatu ṡa-l-mā’kūlu ṡa-l-maṡrūbu ṡa-l-’albān]; Furniture, bedding and items for women (تايبل ثاثأل) [’atātu-l-baiti ṡa-l-firāṡi ṡa mā taḡuṡṡu bi-n-nisā’]; Types of clothing and fabrics (اهبسأل امو ادهاون او قشملأل او سوبلمل) [al-malbūsu ṡa-l-aqmiṡatu ṡa ’anṡā’uhā ṡa mā nāsabahā]; External and internal organs of man (اهعمو قنطابل اعمل او قرهظل اناسنل ااضع) [’a’ḡā’u-l-’insāni-z-zāhirati ṡa-l-mā’ā-l-bāṡina ṡa mā’ah]; Numbers (باسحل او دادعأل) [al-’a’ḡādu ṡa-l-ḡisāb]; Names and degrees of profession (سانل بتارمو اهددعو عي انصل) [aṡ-ṡanāi’i ṡa ’adaduhā ṡa marātibu-n-nās]; Human characteristics (سافل تافص) [ṡifātu-n-nās]; Common names and their antonyms (مدضو يش لك مس) [ismu kulli ṡai ṡa didduh]; Time (يف) [fi-l-’auḡāt]; Interpretation of Turkic names (امسأل ري سفت ي ف) [fi tafsīri-l-’asmā’i-t-turkiiṡiati ṡa ḡaṡruhā]; Colors (امتادي كاتل او ناولأل) [al-’alṡānu ṡa ta’kīdātuhā]; Metal names (نداعمل) [al-mā’ādin]; Names of relatives, acquaintances, gentlemen, Mamluks, and ladies and names of the sun (براقأل) [al-’aqāriṡu ṡa-l-maṡālī ṡa-l-mamālīku fi-l-’alzāmi ṡa-l-mā’āriṡ]; Sicknes, medicine and death (مامل او لعل او ضاملأل) [al-’amrāṡu ṡa-l-’ilālu ṡa-l-’aduiṡatu ṡa-l-maṡt] [23, p. 103].

The original version of the largest monument in the Mamluk-Kipchak language «Al-Idrak» has not been preserved, but nowadays we have three copies of it. The Istanbul copy of the manuscript, numbered 2896, consists of 66 papers, 132 pages, 23 lines on each page. Although the monument is written in the style of «Nash», a common style of Arabic calligraphy, unlike other monuments of the Mamluk-Kipchak language, this version of the manuscript is very difficult to read. This is because there is a lot of clumsy writing in the middle of the main text line and at the edges of the page. The manuscript consists of three parts: 1) introduction; 2) Arabic-Kipchak dictionary; 3) grammar. The section on the grammar of the Kipchak language contains 78 chapters (p 66 – 132). The Kipchak-Arabic dictionary, which contains about 3,500 words, gives the first word in the Kipchak language, followed by its Arabic equivalent and definition and, if necessary, an explanation [5, p. 14].

The manuscript «At-Tuhfa» is a similar to the structure of Abu Hayyan’s monument “Al-Idrak” and was written in Arabic and Kipchak languages. It consists of 91 papers, 182 pages, each page has 13 lines. The monument is written in the popular «Nash» style of Arabic calligraphy and the Arabic translations are written in black ink, and the Kipchak words are written in red ink. T. Arynov divided the words in the manuscript into 26 lexical groups [6].

The medieval monument consists of three parts: 1) phonetics; 2) Arabic-Kipchak dictionary; 3) grammar. The phonetics section of the work contains 2 pages. It gives a brief description of the letters and sounds of the Kipchak language and features of pronunciation. The third part of the monument on the grammar of the Kipchak language, written in Arabic, consists of 64 chapters [7, p. 33].

The dictionary section of the manuscript, which includes Kipchak-Arabic words, consists of 29 chapters. The dictionary gives the first nouns in the Arabic alphabet, followed by a list of verbs in the past tense form, III person, singular. The Arabic-Kipchak dictionary, according to the Arabic alphabet, begins with Hamza and includes the following sections: Words beginning with Hamza; Human body parts; Names depending on the color of the horse; Horse equipment; Names of the inhabitants of the earth; Food names; Time and address names; Directions; Past tense verbs [8].

Although these chapters of the work are grouped by content, their topics are not indicated. The rest of the words in the dictionary are listed in alphabetical order according to the Arabic alphabet. The dictionary consists of 29 chapters according to the number of letters in the Arabic language. The dictionary first contains a word in Arabic and a Kipchak equivalent next to it. Words in the Kipchak language are represented by diacritical marks and characters typical of the Arabic language. Kipchak words are written in red ink, and characters are written in black ink. Although the manuscript is clearly written, it is very difficult to read the words written on the margins of the manuscript. T. Arynov for the first time created a Kipchak-Kazakh dictionary, comparing the dictionary of the monument with other medieval works and modern Turkic languages, proving that almost all lexical materials in it correspond to the words of the modern Kazakh language [6, p. 79]. The data presented in this work provide invaluable linguistic information on the historical grammar of modern Turkic languages and the etymology of words.

«**Al-Qawanin**» one of the medieval manuscripts written in the Mamluk-Kipchak language, is dedicated to explaining the grammar of the Kipchak language. The manuscript was written in medieval classical Arabic in the style of «Nash», which was popular at that time. The size of the monument is 85 papers, 169 pages, each page has 13 lines. The author of the manuscript and the exact date of writing are unknown. Scholars believe that the manuscript was written in Egypt in the 14th and 15th centuries. Kipchak words are written in red ink, and Arabic explanations are written in black ink. The last paragraph 5 of Chapter 2, called nouns, contains a list of Arabic-Kipchak words. The thematic grouped dictionary consists of about 15 pages. It contains first Arabic words and then a Kipchak translation. Kipchak words are written in red ink and have characters. In Dutch turkologist R. Ermers' work it's said that the dictionary contains 500 words [9, p. 28], some studies report 900 words. The dictionary divides the words of the Kipchak language into several

semantic sections and shows the direct translation into Arabic [10, p. 136]. In the absence of an exact equivalent of the words typical only of the Kipchak culture, the method of interpretation was used. Interpreted words include household items, weapons, national costumes, and food that are unique to the Turkic peoples. The vocabulary of the Arabic-Kipchak dictionary is divided into 14 thematic groups.

The shortest work in the Mamluk-Kipchak language «**Ad-Durra**» is a dictionary written in classical Arabic in the 14th century in Egypt and Syria for the study of the Kipchak language. The monument consists of 24 papers, 47 pages, each page has 15–16 lines. The monument «Ad-Durra» contains a list of Arabic-Kipchak words. Arabic words are written in black ink, and words in Kipchak are written in red ink, with a clear, plain pattern of «nash». Lexical materials in the Arabic-Kipchak dictionary are divided into 24 chapters. The first chapters of the dictionary contain various nouns and their adjectives, a list of numbers in the Turkic language, and the last chapter 24 contains the most common phrases and ready-made phrases in the Turkic-Kipchak language. The last chapter contains 235 phrases on various topics [3, p. 101].

The following conclusions can be drawn from a comparative analysis of the dictionary sections of the manuscripts described above:

- The interpretation of grammatical features and linguistic features of the Turkic-Kipchak language in the written monuments of the Mamluk rule on the basis of traditional Arabic grammar should be convenient and easy for the general reader and learners of the Mamluk-Kipchak language;

- As a result of the study of manuscripts written during the Mamluk rule, it can be concluded that all the monuments are written in the form of a textbook with a Kipchak-Arabic dictionary for the purpose of teaching the Kipchak language; All manuscripts written during the Mamluk rule include a Kipchak-Arabic dictionary with a phonetic and grammatical section;

- All manuscripts are written in a clear, understandable «Nash» style (apart from the main text, it is difficult to read only the monument «al-Idrak» due to the inscription between the lines and at the edges); In all Kipchak-Arabic dictionaries, the main Arabic text is in black ink, and the Kipchak words are in red ink, and the Arabic diacritical marks and characters are written (only in the monument «At-Tuhfa» the Kipchak words are written in red ink and the characters are in black ink). Red ink in Kipchak is a common feature of all medieval Mamluk-Kipchak dictionaries. This makes it much easier to study the works of the Mamluks;

- In all Kipchak-Arabic dictionaries the first Arabic word is given, then its Kipchak equivalent is written, and only in «Al-Idrak» the first Kipchak word is given and then it is translated into Arabic;

- In all monuments, synonyms or dialects are given side by side, indicating several words connected by the vowels **اولا** [al-uāḇ], **وا** [ʾaḇ]), ie «and», «or»;

Although all the monuments are guided by the system of Arabic linguistics, many peculiarities of the Turkic-Kipchak language, which are not subject to this system, are identified and given as a warning. In the interpretation of some words in the Kipchak language, in doubtful places, «God knows everything,» «All knowing God» (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ [ʔa-l-Lāhu 'a'lam]), «God knows the truth» (بِأَوْصَالِ اللَّهِ [ʔa-l-Lāhu 'a'lamu bi-š-šāʔāb]) were used;

- In the Kipchak-Arabic dictionaries such as «Al-Idrak» and «At-Tuhfa» the words are presented in alphabetical order, while in other dictionaries they are semantically grouped into several chapters (26 chapters in the «Tarjuman», 24 chapters in the «Ad-Durra»; 14 chapters in «Al-Qawanin»);

- The lexical fund of monuments can be specified as follows: 3600 words in «At-Tuhfa»; 3500 words in «Al-Idrak»; 1,800 words in the «Tarjuman», 1070 words in the «Ad-Durra»; 368 words in «Al-Qawanin»;

- Among the monuments written during the Mamluk rule, only the monument «Tarjuman» contains a Kipchak-Arabic dictionary, as well as a Turkish-Mongolian dictionary; Among the Kipchak-Arabic dictionaries written during the Mamluk rule, the name «Kazakh» is found only in the monument «Tarjuman». This increases the historical and cultural value of the dictionary.

Financing information

The research was carried out under the research project №AP08855781 with grant funding from the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Conclusion

As a result of a comparative analysis of the Kipchak-Arabic dictionaries we see that the Kipchak language was of great importance in that society during the Mamluk rule. All these manuscripts are a direct historical heritage of the Kazakh people. By studying the Kipchak-Arabic dictionaries, you can get valuable information about the history, culture, literature, language, life of the peoples of that period. Therefore, it is necessary to consider written monuments, Kipchak-Arabic dictionaries as a linguistic source during the Mamluk rule. This is because the linguistic units and language images in it reflect the worldview and national character of the Turkic-Kipchak people who speak this language.

REFERENCES

1 **Гаркавец, А. Н.** Китаб-и Маджмуи Тарджуман-и Турки ва Аджами ва Мугали ва Фарси. «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави [Текст]. – Алматы : Баур, 2019. – 600 с.

2 **Mustafaeva, A., Aubakirova, K.** Linguistic situation and the status of the Turkic language in the Mamluk state of Egypt and the Golden Horde [Текст] // KazNU Bulletin, Oriental Studies Series. – 2021. – № 2(3). – P. 244 – 249.

3 **Жұбатова, Б. Н., Аубакирова, Қ. Қ.** Мысырдағы мәмлүктер билігі тұсындағы түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары : монография [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2019. – 235 б.

4 **Курышжанов, А.** Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря» [Текст]. – Алма-Ата, 1970. – 234 с.

5 **Есбосынов, Е.** Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері (Әбу Хайян еңбегі бойынша XIV ғ.) [Текст]. – Алматы, 2005. – 196 б.

6 **Арынов, Т.** Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника «Китаб ат-тухфа аз-закыйа фил-луга-ат-туркийя» [Текст]. – Алматы, 1983. – 152 с.

7 **Қонқабаева, Н.** «Ат-Тухфа аз-закыйа фи әл-лугат ат-туркийя» ескерткішіне тарихи-лингвистикалық интерпретация : 6D021200 – Түркітану бойынша филос. докт (PhD) ғыл. дәрежесі. дисс. [Текст]. – Алматы, 2020. – 181 б.

8 **Зияева, И.** Исследование памятника XIV в. Китаб ат-тухфат уз-закыйа фил-лугати-ит туркийя (лексика, морфология, словообразование) [Текст]. – Ташкент, 1972. – 23 с.

9 **Erners, R.** Turkic Forms in Arabic Structures : the description of Turkic by Arabic Grammarians [Текст]. – Nijmegen, 1995. – 260 p.

10 **Aubakirova, K., Jubatova, B., Zhumazhanova, F., Mustafayeva, A.** Turkic-arabic cultural and linguistic relations [Текст] // Analele University din Craiova, Istorie. – 2016. – № 1(29). – P. 133 – 143.

REFERENCES

1 **Garkaves, A. N.** Kitab-i Majmui Tarjuman-i Turki va Ajami va Mugali va Farsi. «Svodnaya kniga perevodchika po-turkski, i po-persidski, i po-mongolski, i na farsi» Halila bin Muhammada bin Iusufa al-Kunavi [Kitab-i Majmui Tarjuman-i Turki va Ajami va Mugali va Farsi. «Brief book of the translator in Turkish, Persian, Mongolian and Farsi» Khalila bin Muhammad bin Yusuf al-Kunawi] [Text]. – Almaty : Baur, 2019. – 600 p.

2 **Mustafaeva, A., Aubakirova, K.** Linguistic situation and the status of the Turkic language in the Mamluk state of Egypt and the Golden Horde [Text] // KazNU Bulletin, Oriental Studies Series. – 2021. – № 2(3). – P. 244–249.

3 **Zhubatova, B., Aubakirova, K. K.** Mysyrdagy mamlukter biligi tusyndagy turki-arab madeni-tildik bajlanystary : monographia [Turkic-Arab cultural and linguistic relations during the Mamluk rule in Egypt : monograph] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2019. – 235 p.

4 **Kuryshzhanov, A.** Issledovanie po leksike starokypchakskogo pismennogo pamjatnika XIII v. «Tjurksko-arabskogo slovary» [Research on the lexicon of the Old Kipchak monument in the 13 century «Turkish-Arabic dictionary»] [Text]. – Almaty : Nauka, 1970. – 234 p.

5 **Esbosynov, E.** Eski qypshaq tilinin leksika-grammatikalyq erekshelekteri (Abu Hajjan enbegi bojnsha XIV g.) [Lexical and grammatical features of the old Kipchak language (according to the work of Abu Hayyan in the 14 century)] [Text]. – Almaty, 2005. – 196 p.

6 **Arynov, T.** Leksiko-semanticheskie i stilisticheskie osobennosti jazyka starokypchakskogo pamjatnika «Kitab at-tuhfa az-zakija fil-luga-at-turkija» [Lexical-semantic and stylistic features of the language of the Old Kipchak monument «Kitab at-tuhfa az-zakija fil-luga-at-turkiya»] [Text]. – Almaty : Nauka, 1983. – 152 p.

7 **Qonqabaeva, N.** «At-Tuhfa az-zakia fi Al-lugat at-turkija» eskeretkishine tarihi-lingvistikalıq interpretasiya : 6D021200 – Turkitanu mamandygy bojnsha Filosofiya doktory (PhD) gylimi darezhasin aluga arналған dissertaciya [Historical and linguistic interpretation of the monument «At-Tuhfa az-zakia fi al-lugat at-turkiya» : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D021200 – Turkology]. – Almaty, 2020. – 181 p.

8 **Zijaeva, I.** Issledovanie pamjatnika XIV v. Kitab at-tuhfat uz-zakija fil-lugati-it turkija (leksika, morfologija, slovoobrazovanie) [Research of the monument 14 c. Kitab at-tuhfat uz-zakija fil-lugati-it turkiya (lexicon, morphology, word formation)] [Text]. – Tashkent, 1972. – 23 p.

9 **Erners, R.** Turkic Forms in Arabic Structures : the description of Turkic by Arabic Grammarians [Text]. – Nijmegen, 1995. – 260 p.

10 **Aubakirova, K., Jubatova, B., Zhumazhanova, F., Mustafayeva, A.** Turkic-arabic cultural and linguistic relations [Text] // Analele University din Craiova, Istorie. – 2016. – № 1(29). – P. 133–143.

Material received on 13.06.22.

*Қ. Қ. Аубакирова¹ А. А. Мустафаева² Г. А. Камишева³

^{1,3}Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
Материал баспаға 13.06.22 түсті.

«ТӘРЖҰМАН» ҚОЛЖАЗБАСЫН МӘМЛҰК-ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗДІКТЕРМЕН САЛЫСТЫРА ЗЕРТТЕУ

Бұл мақалада мәмлүктер кезінде (XIII–XV ғ.) ескі қыпшақ тілінде жазылған ортағасырлық жазба мұралар мен арабша-қыпшақ сөздіктерге жан-жақты талдау жасалады. Оның ішінде қазіргі түркітану ғылымында белгілі болған «Тәржұман», «Әл-Идрак», «Әт-Тухфа», «Әл-Қауанин» және «Әд-Дурра» сияқты лингвистикалық еңбектердің сөздік бөлімдеріне салыстырамалы зерттеу жүргізіліп, арабша-қыпшақ сөздіктердің ұқсастықтары, құрылымдық және мазмұндық ерекшеліктері айқындалады. Аталған ескерткіштердің арабша-қыпшақ сөздік бөлімдеріндегі тілдік материалдарды зерттеу арқылы қазіргі түркі тілдерінің, оның ішінде қыпшақ тобына жататын қазақ тілінің тарихын зерттеуде құнды деректерді жинақтауға болады. Мәмлүктер кезіндегі ортағасырлық қолжазбаларда сақталған мәмлүк-қыпшақ тіліндегі лингвистикалық деректерден ортағасырлық Мысыр қоғамы туралы ғана емес, сонымен қатар Мысыр мәмлүк мемлекетімен тығыз қарым-қатынаста болған Алтын Орда халықтарының да тарихы, мәдениеті, әдебиеті, тілі, діні, ділі, тұрмыс-тіршілігі туралы ақпаратқа қолжеткізе аламыз. Сондықтан мәмлүктер кезіндегі қолжазбаларды жалпы түркі халықтарына ортақ мәдени мұра ретінде жан-жақты зерттеу, оның ішінде лингвистикалық еңбектерге жалпы сипаттама бере отырып, салыстыра талдау жасау тіл білімі мен түркітану саласындағы өзекті мәселелердің қатарына жатады.

Кілтті сөздер: қыпшақша-арабша сөздіктер, «Тәржұман» қолжазбасы, ескі қыпшақ тілі, мәмлүктер, ортағасырлық жазба мұралар.

* К. К. Аубакирова¹, А. А. Мустафаева², Г. А. Камишева³

^{1,3}Қызылординский университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан, г. Кызылорда;

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Материал поступил в редакцию Республика Казахстан, г. Алматы
Материал поступил в редакцию 13.06.22.

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ РУКОПИСИ «ТАРДЖУМАН»
И СЛОВАРЕЙ НА МАМЛЮК-КЫПЧАКСКОМ ЯЗЫКЕ**

В настоящей статье проводится комплексный анализ средневекового письменного наследия и арабо-кипчакских словарей, выполненных на старокыпчакском языке в эпоху правления мамлюков (XIII–XV вв.). В работе выполняется сравнительное изучение лексических разделов известных в современной тюркологии лингвистических памятников, таких как «Тарджуман», «аль-Идрак», «ат-Тухфа», «аль-Кауанин» и «ад-Дурра», где достаточно подробно рассматриваются особенности арабско-кипчакских словарей, их схожести по структуре и содержанию. Изучение языкового материала раздела памятников, включающего арабо-кипчакский словарь, позволит собрать ценные сведения по истории современных тюркских языков, в том числе казахского языка, относящегося к кипчакской группе. Посредством лингвистического материала в средневековых мамлюкских рукописях мы получаем сведения не только о средневековом египетском обществе, но и об истории, культуре, литературе, языке, религии, менталитете и быте народов Золотой Орды. Поэтому комплексное изучение мамлюкских рукописей на базе сравнительного анализа является одним из ключевых вопросов, рассматриваемых языкознанием и тюркологией и тем самым представляет важность для всеобщего культурного наследия тюркских народов.

Ключевые слова: кипчако-арабские словари, рукопись «Тарджуман», старокыпчакский язык, мамлюки, средневековое письменное наследие.

FTAMP 16.01.07

<https://doi.org/10.48081/LGKC9217>**Н. Бирай¹, Г. Т. Шоқым², *К. Б. Жумашева²**¹Памуккале университети, Түркия, Денизли қ.²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университети, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.**ГЕНДЕРЛІК ОППОЗИЦИЯНЫҢ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕ
МЕТАФОРЛАР АРҚЫЛЫ БЕЙНЕЛЕНУІ**

Қазіргі таңда әлемнің тілдік бейнесіндегі адамды зерттеуде тілдік тұлғаның жеке сипаттамалары, оның ішінде жыныс категориясы маңызды орынға шығып отыр. Түрлі лингвомәдени қауымдастықтағы гендерлік түсініктердің мазмұны тілдік құрылымдар арқылы қарастырылады, себебі гендерлік таным тілдің барлық деңгейлерінде көрініс тауып, белгілі бағаларды білдіреді. Мақалада гендерлік мазмұндағы мақал-мәтелдер тілдің паремологиялық қорының маңызды қабатын құрайтындығы негізге алына отырып, түрлі лингвомәдениеттегі әлем бейнесін тануда маңызды материал болып табылатындығы айқындалған. Және концептуалды метафоралардың қатарына енетін, ұлттың, мәдениеттің өзіндік ерекшелігін білдіретін гендерлік метафора категориясына түсініктеме берілген. «Гендер» еркектік және әйелдік категорияларын ашып көрсететін болғандықтан, гендерді құрылымдаудың негізгі мәні оппозитивті қарым-қатынас екендігі келтірілген. Осыған байланысты мақал-мәтелдер ойлау мен тілдің метафоралылығының арқасында мәдени концептуалды метафоралардың ең көп қолданылатын дискурсивтік ортасы ретінде қарастырыла отырып, мақал-мәтелдер корпусынан мазмұнында гендерлік метафоралар арқылы берілген гендерлік оппозитивті қатынас бар мақал-мәтелдер іріктеліп алынып, бірінші бөлігі аталық бастаумен, ал екінші бөлігі аналық бастаумен байланысты айтылған бинарлы оппозициялар жүйесіне талдау жасалады. Талдау барысында ұл-қыз, ата-ана, еркек-әйел оппозициялары айқындалып, Дж. Лакофф және М. Джонсонның ұсынған концептуалды метафора теориясы бойынша гендерлік метафоралардың қатары көрсетіледі. Келтірілген метафоралық

қолданыстардан бірнеше метафоралық модельдер анықталған. Зерттеу қорытындысында алынған нәтижелерге бағалаушытық-сипаттамалық тұрғыдан баға беріліп, мақал-мәтелдерде кездесетін гендерлік метафоралар халықтың дүниетанымының, өмір тәжірибесінің көрінісі деген тұжырым дәлелденген.

Кілтті сөздер: гендерлік метафора, гендерлік оппозиция, мақал-мәтел, метафоралық модель, гендерлік лингвистика.

Кіріспе

Қазіргі таңда әлемнің тілдік бейнесіндегі адамды зерттеуде тілдік тұлғаның жеке сипаттамалары, оның ішінде жыныс категориясы маңызды орынға шығып отыр. Еркектер мен әйелдер табиғаты бойынша бірдей адамдар, сонымен қатар олар «гендерлік ерекшелік» деп аталатын белгілі бір сипаттар бойынша ерекшеленуі мүмкін.

«Гендер» немесе «жыныс» термині – еркек пен әйел ойының, ақылының, мінез-құлқының ерекшеліктерін білдіретін түсінік. Г. Брандтың пайымдауынша, «жыныс» сөзі табиғаттан берілген биологиялық, физиологиялық табиғи белгілерді білдірсе, «гендер» термині мәдени ерекшеліктерге байланысты рухани тұрғыда еркектер мен әйелдерді ерекшелейтін тілдік, мінез-құлық және жеке белгілердің жиынтығы [1, 169]. Түрлі лингвомәдени қауымдастықтағы гендерлік түсініктердің мазмұны тілдік құрылымдар арқылы қарастырылуы мүмкін, себебі гендерлік таным тілдің барлық деңгейлерінде көрініс тауып, белгілі бағаларды білдіреді.

Н. Ф. Алефиренконың пікірінше, «әлемнің тілдік бейнесінің эмотивті-бағалаушытық мазмұны әлеуметтік-мәдени түсініктермен генетикалық тұрғыда тікелей байланысты» және «жанама-туынды атау белгілерімен вербалданған (метафора, фразеологизм, мақал-мәтел) [2, 202]. Сондықтан да мақал-мәтелдер зерттеу жұмысының талдау материалы ретінде алынып отыр.

Гендерлік мазмұндағы мақал-мәтелдер кез келген тілдің паремиологиялық қорының маңызды қабатын құрайды. Бұл қабат соңғы кездерде өзекті зерттеу нысаны ретінде қарастырылып, түрлі лингвомәдениеттегі әлем бейнесін тануда мазмұнды материал болып табылады. Мағынасының негізгі өзегі адам болып табылатын мақал-мәтелдерді зерттеу қазіргі лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан аса маңызды. Қазіргі таңда зерттеуші тілшілер тілдік құбылыстарды зерттеуде антропоэлектік қағидатқа сүйенеді.

А. Г. Фоминнің пікірінше, гендер психолингвистикалық категория ретінде тіл мен сөйлеуде көрініс табатын гендерлік сәйкестіктеріне байланысты негізгі қоғамдық институттар қалыптастырған және жеке тұлғалардың өздері құрған әлеуметтік қатынастардың моделін, көпкомпонентті құрылымын білдіреді [3, 84].

Мақал-мәтелдердің универсалдық ерекшелігі ретінде мәдени маңызды ақпаратты ұзақ уақыт бойы сақтауын қарастыруға болады. И. В. Зыкованың айтуынша, «тілдің фразеологиялық кеңістігі белгілі бір халықтың мәдени өмірінің көрінісі ретінде «маскулиндік» және «феминдік» концептілердің ерекшелігін толық аша алады» [4, 18].

1985 жылдың өзінде ғалым Мидер есептеуі бойынша мақалдың 50-ден астам анықтамасы болғандығын айтады, одан кейін қаншама анықтамалар пайда болды. Алайда көптеген паремиологиялық анықтамалар мен сипаттамалардың ішінде мақал-мәтелдердің метафоралылығына мән берілмеген. Негізінде мақал-мәтелдердің метафоралылығы туралы түсіндірме Аристотельден бастау алады. Аристотель мақалды метафора ретінде түсінеді, яғни бір түрдің екінші түрге ауысуы деп қарайды. Соңғы жылдары мақал-мәтелдердің метафоралығын зерттеген ғалымдар бұл құбылысты кездейсоқтық деп қарастырған. Когнитивист-паремиолог Хонек метафораны мақалдарда кездесетін троптың бір түрі ретінде қарастырады. Когнитивті лингвистика тұрғысынан қарағанда, мақалдардың метафоралылығын дәлелдеу артық, себебі метафора кез келген дискурста кездеседі. Сондықтан концептуалды метафораларды зерттеуде мақал-мәтелдер дискурсы маңызды дереккөз бола алады.

Мақал-мәтелдердің мәдени маңыздылығы туралы ешқандай талас тудыра алмаймыз. Олар «түрлі кезеңдердегі түрлі әлеуметтік кластардың көзқарасы мен дүниетанымының сандығы» [5, 21]. Алайда мақал-мәтелдердің белгілі бір мәдениетке тән метафораларды анықтаудағы маңыздылығы толығымен ашылған жоқ. Егер де метафора мақал сияқты нақты мәтіннен алынса, бұл метафора осы тілдік және мәдени қоғамдастықта маңызды ұғым екендігінің дәлелі. Метафораларды когнитивті-психологиялық тұрғыдан қарастырған, оның ішінде мақал-мәтелдердің метафоралылығын зерттеген ғалым Гиббс мақал-мәтелдердің «метафораға толы табиғаты» зерттеу объектісі болмағандығын айтады [6, 40]. Осылайша, біздер бұл зерттеуімізде мақал-мәтелдерді белгілі бір дискурсивтік дәстүрде орныққан концептуалды метафоралардың сандығы ретінде қараймыз. Яғни мақал-мәтелдер ойлау мен тілдің метафоралылығының арқасында мәдени концептуалды метафоралардың ең көп қолданылатын дискурсивтік ортасы болып табылады.

Концептуалды метафоралардың қатарына еніп, ұлттың, мәдениеттің өзіндік ерекшелігін білдіретін маңызды категория – гендерлік метафоралар. Гендерлік метафора терминін ғылымға тіл біліміндегі когнитивтік бағыт өкілі М. Джонсон мен Дж. Лакофф енгізген болатын. Гендерлік метафора дегеніміз жынысқа қатысты емес заттарға еркектік және әйелдік ұғымдарына жинақталған барлық сапалар мен қасиеттердің ауысып қолданылуын білдіреді. Әр жыныс өкіліне қоғамдық және жеке санада еркектік және

әйелдік стереотиптерді қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын сәйкес сапалар жиынтығы таңылады.

Метафораларды атау ретінде қолдану санада объектілердің екі класын қалыптастырады: салыстыратын және салыстырылатын. Бұл жағдайда салыстыру базасы салыстырылып отырған объектілердің белгілі бір ортақ қасиеті болып табылады. Метафоралану тетігі адамның жеке және мәдени тәжірибесіне негізделген антропоморфизм қағидатының әрекетіне негізделген заңдылықтарды жарыққа шығарады.

Соңғы кездері гендерлік метафора термині жиынысқа байланысты кез келген метафоралық мағынаны білдіру үшін қолданылып жүр [7]. Гендерлік дискурс үлкен идеологиялық қызмет атақарады, себебі ол түрлі әлеуметтік топтар арасындағы доминантты қарым-қатынасқа әсер етеді. Дж. Лакофф және М. Джонсон атап өткендей, «метафоралар біздің тәжірибеміздің белгілі бір аспектілерін анықтап, байланыстырады» [8, 156].

Ұлттық мәдениеттегі арнайы белгілер мен бағалар образын берудің бір тәсілі мақал-мәтелдерде кеңінен көрініс табатын метафоралар болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу жұмысында «Бабалар сөзі» 100-томдық сериясының 65, 66, 69-томдарына енген мақал-мәтелдердің ішінен гендерлік метафоралар арқылы берілген оппозитивті мағынадағы мақал-мәтелдер іріктеліп алынды. Зерттеу жұмысында мақал-мәтел мәтіндік сипаттамаларға, прагматикалық қызметтерге ие дереккөз ретінде қарастырылды. Талдау гендерлік оппозиция туралы теориялық түсініктер мен когнитивті семантика аппаратын қолдану арқылы концептуалды метафора теориясына сүйене отырып жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылау

Жоғарыда көрсеткеніміздей, «гендер» еркектік және әйелдік категорияларын ашып көрсететін болса, онда гендерді құрылымдаудың негізгі мәні полярлылық және қарама-қарсылық болып табылады. Осыған байланысты мақал-мәтелдердегі бірінші бөлігі аталық бастаумен, ал екінші бөлігі аналық бастаумен байланысты айтылған кейбір бинарлы оппозициялар жүйесін қарастырмақпыз.

Оппозициялық жұптар мәдениет мағынасының аялық шекарасын қалыптастырады. Бинарлы оппозиция адамның тұтас әлемді қабылдауының екі жағы бар екендігін көрсетеді. Қарама-қарсылық белгілі бір болмыстың екі жағын құрай отырып, оның ұқсастығы мен айырмашылығын көрсетеді. Белгілі бір болмыстың екінші бір болмысқа қарсы қойылғандығы туралы айту үшін екеуінің арасында салыстыруға негіз бола алатын белгілі бір ортақтық болу керек. Қарама-қарсы қою оппозиция мүшелерінің бір-бірінен ерекшеленетін белгілеріне ғана емес, сонымен қатар олардың ортақ белгілеріне негізделеді. Мысалы ер адамның бар екендігін әйел адаммен

салыстырмай түсіндіре алмаймыз немесе керісінше. Бұл жерде салыстырудың базалық негізі олардың адамзатқа қатысты ортақтылығында. Аталық және аналық бастаулар әлем жүйесіндегі рух пен материяны білдіру арқылы біртұтас субстанцияның екі жағы болып табылады. Рух пен материяның және әке мен ананың біртұтастығы - әлемнің негізгі заңдылығы, ғаламның жаратылуы, дамуы және өмір сүруі осы заңдылықтың негізінде жатыр.

Т. В. Цивьянның пікірі бойынша, еркектік – әйелдік оппозициясы мүшелерінің қарама-қарсылығы (кереғарлығы) олардың белсенді, шығармашылық байланысын білдіреді, осы байланыс жаратылыстың, әлемнің мәнін, оның үнемі жаңарып отыруын, тұрақтылығын және ұзақтығын көрсетеді [9, 14].

Еркектік – әйелдік оппозициясы табиғаттың дуализмін сипаттайтын негізгі бинарлы жүйелердің бірі, ер, әйел ұғымдары халықтың рухани мәдениеті мен діліндегі маңызды түсініктерді білдіреді, бұл оппозицияны білдіретін тілдік бірліктерде материалдық және рухани мәдениеттің құндылықтары жинақталған. Гендерлік оппозиция қарама-қарсы екі бөлігі бір-бірін толықтырып тұратын комплементарлы түсініктердің қатарына жатады.

Осыған дейінгі зерттеулерімізде еркек пен әйелді қарсы қойып салыстыру немесе қатарластыра сипаттау қазақ мақал-мәтелдерінде жиі кездесетін гендерлік ерекшелік екендігіне тоқталған болатынбыз [10, 130]. Соның тағы бір дәлелі ретінде бұл жолғы талдау барысында мақал-мәтелдер дискурсынан метафоралар арқылы берілген келесі гендерлік оппозицияларды анықтадық:

Ұл - қыз оппозициясы:

Жаксы қыз – жағадағы құндыз,

Жаксы жігіт – көктегі жұлдыз.

Қыз – ауылдың көркі,

Жігіт – ауылдың серті.

Ұл – орнықты алтын ту,

Қыз – айдыннан ұшатын қу.

Ер бала ата-анаға таяу,

Қыз бала – үйге жаққан бояу.

Қыз «куыршақ» дейді,

Бала «құлыншақ» дейді.

Қыз өріс емес пе,

Ұл қоныс емес пе?

Ұл өссе, ұрпақ,

Қыз өссе, өріс.

Ата-ана оппозициясы

Ата – асқар тау,

Ана – бауырындағы бұлақ,

Бала – жағасындағы құрақ.
 Әке – жезде, ана – қазына.
 Еркек-әйел оппозициясы
 Еркек – бас, ұрғашы – мойын.
 Ұятсыз қатын – тұзсыз ас,
 Әдепсіз жігіт – жүгенсіз ат.
 Еркек семіз болса – есек,
 Қатын семіз болса – төсек.
 Батыр – өктем, балуан – алып,
 Әйел – дария, ер – балық.

Қарама-қарсылық теориясы тұрғысынан алғанда жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдерде ер адам мен әйел адам образы бірін-бірі толықтырып тұр. Ата-ана оппозициясындағы (1) мақалда тау мен бұлақ бір-бірін толықтырып тұратын табиғат құбылысы болса, ата-ана да – сол сияқты бір-біріне мәні толық ашылмайтын түсініктер. Еркек-әйел оппозициясындағы (1) мақалда да адамның басы мен мойны сияқты еркек пен әйел де – бір-біріне қызмет ете алмайтын дене мүшелері ретінде бір-біріне тәуелді құбылыстар. Бұл көрсетілген мысалдар жоғарыда келтірілген еркек-әйел оппозициясының бірін-бірі толықтырып тұратын ерекшелігін көрсетеді.

Ал жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдерге концептуалды метафора теориясы тұрғысынан баға беретін болсақ, осы мақал-мәтелдерде кездесетін гендерлік метафораларды мәдени концептуалды метафоралар қатарына жатқыза аламыз, себебі мақал-мәтелдер де, метафоралар да мәдени символикаға тұнып тұр.

Дж. Лакофф және М. Джонсонның ұсынған концептуалды метафора теориясы бойынша талдауға алынған мақал мәтелдер корпусынан келесі метафоралар анықталды: қыз – құндыз, жігіт – жұлдыз; қыз – көрік, жігіт – серт; ұл – ту, қыз – аққу; ұл – таяу, қыз – бояу; ұл – құлыншақ, қыз – қуыршақ; қыз – өріс, ұл – қоныс; ата – тау, ана – бұлақ; әке – жезде, ана – қазына; еркек – бас, ұрғашы – мойын; әйел – дария, ер – балық.

Келтірілген метафоралық қолданыстардан бірнеше метафоралық модельдерді ажыратуға болады: әйелді сипаттайтын метафоралық модельдер: әйел – жануар (құндыз), әйел – құс (аққу), әйел – артефакт (бояу, қуыршақ), әйел – табиғат құбылысы (өріс, бұлақ, дария), әйел – дене мүшесі (мойын); ер адамды сипаттайтын метафоралық модельдер: еркек – жануар (құлыншақ, балық), еркек – табиғат құбылысы (жұлдыз, тау), еркек – артефакт (ту, таяу, қоныс), ер адам – дене мүшесі (бас).

Бұл метафоралық модельдер бағалаушылық-сипаттамалық тұрғыда ер адам мен әйел адамның бейнесін түрлі аспектіде суреттейді. Қыз – құндыз, қыз – өріс, ана – қазына, ана – бұлақ, ұрғашы – мойын, әйел – дария

метафоралық қатарлары қыз баланың, әйел адамның, ананың қоғамдағы орнын, әлеуметтік рөлін жалпы тұрғыда сипаттаса, қыз – аққу, қыз – бояу метафоралық қатарында жалпы қазақ халқының түсінігіндегі қыз баланы үйдің «қонағы» ретінде бағалауы көрініс береді.

Ер адамды сипаттайтын метафоралық модельдердегі жігіт – жұлдыз, жігіт – серт, ұл – ту, ұл – таяу, ұл – қоныс, ата – тау, еркек – бас метафоралық модельдері ер адамның отбасындағы, қоғамдағы басым рөлін білдерсе, әке – жезде, ер – балық метафоралық қатарлары ер адамның мінез-құлық, өзін өзі ұстау ерекшеліктерін көрсетеді.

Келтірілген метафоралық модельдердегі салыстыратын және салыстырылатын нысандардың байланысу нүктесі – екі нысанның арасындағы ұқсастық. Мұны ғалым М. Блэтсас «мысалы, жануарлардағы адамдарға тән сипаттардың мақал-мәтелдердегі метафоралар көмегімен адамдарға қайтып оралуы» деп көрсетеді [11, 28].

Қорытынды

«Мақал-мәтелдердің мазмұны әлеуметтік құндылықтарға толы және мақал-мәтелдер арқылы халықтың мәдени коды беріледі» [12, 145]. Ал гендер – әлеуметтік-мәдени феномен, сондықтан мақал-мәтелдер контексті гендер категориясының мазмұнын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Бұл тұжырымға осы зерттеуімізде де көз жеткіздік.

Мақал-мәтелдер дискурсындағы гендерлік қарым-қатынасқа оппозициялық тұрғыдан талдау жасау қорытындысында, метафоралық жолмен берілген ер және әйел бинарлы оппозициясының бірін-бірі толықтырып тұратын комплементарлы қасиеті анықталды. Метафоралық қолданыстарды топтау кезінде ер мен әйелді метафоралар арқылы салыстыру қатаң бинарлы түсінікке негізделген дүниетаным арқылы көрініс тапқандығы аңғарылады.

Концептуалды метафора теориясы тұрғысынан метафоралық модельдерді анықтауда ер адам мен әйел адам көбінесе жануарлар мен табиғат құбылысы арқылы берілгендігіне көз жеткіздік. Бұған қазақ халқының табиғатпен бірлікте өмір сүру тәжірибесінің көрінісі деп қарауға болады. Бұл жоғарыда айтылған мақал-мәтелдердегі метафоралар халықтың дүниетанымының, өмір тәжірибесінің көрінісі деген пікірге дәлел.

Мақал-мәтелдер дискурсында ер адамның да, әйел адамның да қоғамдағы орнына баса мән берілген. Бұл белгілі бір деңгейде қазақ дүниетанымында ер мен әйелдің әлеуметтік рөлі тең дәрежеде бағаланатынын білдіреді.

Осылайша, мақал-мәтелдерде кездесетін гендерлік метафоралар осы тілдік және мәдени қоғамдастықта маңызды орынға ие ұғым екендігіне көз жеткіземіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Брандт, Г. А.** Природа женщин как проблема: Концепция феминизма [Текст] // Общественные науки и современность. – 1998. – № 2. – С. 167-189.
- 2 **Алефиренко, Н. Ф.** Фразеология в свете современных лингвистических парадигм [Текст]. – М.: Изд-во «Элпис», 2008. – 271 с.
- 3 **Фомин, А. Г.** Психолингвистическая концепция моделирования гендерной языковой личности [Текст]. – Кемерово : Кузбасс вузиздат, 2003. – 236 с.
- 4 **Зыкова, И. В.** Способы конструирования гендера в английской фразеологии [Текст]. – М.: УРСС, 2003. – 200 с.
- 5 **Mieder, W.** Proverbs Westport [Text]. – Connecticut : Greenwood Press, 2007. – 150 p.
- 6 **Gibbs, B.** What Proverb Understanding Reveals About How People Think [Text]. – Baltmannsweiler : Schneider, 2003. – 50 p.
- 7 Словарь гендерных терминов [Текст] / А. А. Денисова и др. – М.: Информация XXI век, 2002. – 256 с.
- 8 **Lakoff, G.** Metaphors We Live By [Text]. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – 180 p.
- 9 **Цивьян, Т. В.** Модель мира и ее лингвистические основы [Текст]. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 280 с.
- 10 **Шоқым, Г. Т.** Тілдің гендерлік жіктелім ерекшеліктері [Мәтін]. – Алматы : Бастау, 2009. – 120 б.
- 11 **Bletsas, M.** Gendered Metaphors in Proverbs. A study on Italian and French [Text] // Metaphorik.de: Metaphor and Gender. – 2020. – №30. – P. 25–35. [Электронды ресурсы]- https://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/3_metaphorik_30-2020-bletsas.pdf
- 12 **Biray, N.** Proverbs with «mind» as a common value of the Turkish world [Text] // Turk Kulturu ve Hacı Bektaş Veli - Arastirma Dergisi. – 2017. – № 81. – P. 133–150. [Электронды ресурсы]- <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85017638163&partnerID=MN8TOARS>

REFERENCES

- 1 **Brandt, G. A.** Priroda zhenshin kak problema : Konceptiya feminizma [The nature of women as a problem: The Concept of Feminism] [Text] // Social sciences and modernity. – 1998. – No. 2. – P. 167–189.
- 2 **Alefirenko, N. F.** Frazеologiya v svete sovremennykh lingvisticheskikh paradigm [Phraseology in the light of modern linguistic paradigms] [Text]. – Moscow : Izd-vo «E'lpis», 2008. – 271 p.

- 3 **Fomin, A. G.** Psixolingvisticheskaya koncepciya modelirovaniya gendernoj yazykovoj lichnosti [Psycholinguistic concept of modeling gender linguistic personality] [Text]. – Kemerovo : Kuzbass vuzizdat, 2003. – 236 p.
- 4 **Zykova, I. V.** Sposoby konstruirovaniya gendera v anglijskoj frazeologii [Ways of constructing gender in English phraseology] [Text]. – Moscow : URSS, 2003. – 200 p.
- 5 **Mieder, W.** Proverbs Westport [Text]. – Connecticut : Greenwood Press, 2007. – 150 p.
- 6 **Gibbs, B.** What Proverb Understanding Reveals About How People Think [Text]. – Baltmannsweiler : Schneider, 2003. – P. 50.
- 7 **Slovar' gendernyx terminov** [Dictionary of gender terms] [Text] / A. A. Denisova [et. al]. – Moscow : Informatsiia XXI vek, 2002. – 256 p.
- 8 **Lakoff, G.** Metaphors We Live By [Text]. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 180 p.
- 9 **Tsivian, T. V.** Model mira i ee lingvisticheskie osnovy [Model of the world and its linguistic foundations] [Text]. – Moscow : Knizhnyi dom «LIBROKOM», 2009. – 280 p.
- 10 **Shoqym, G. T.** Tildin genderlik zhiktelim erekshelekteri [Features of the gender classification of the language] [Text]. – Almaty : Bastau, 2009. – 120 p.
- 11 **Bletsas, M.** Gendered Metaphors in Proverbs. A study on Italian and French [Text] // Metaphorik.de: Metaphor and Gender. – 2020. – № 30. – P. 25–35. [Electronic resource] - https://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/3_metaphorik_30-2020-bletsas.pdf
- 12 **Biray, N.** Proverbs with «mind» as a common value of the Turkish world [Text] // Turk Kulturu ve Hacı Bektaş Veli - Arastirma Dergisi. – 2017. – № 81. – P. 133-150. [Electronic resource] - <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85017638163&partnerID=MN8TOARS>

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

Н. Бирай¹, Г. Т. Шоқым², *К. Б. Жумашева³

¹Университет Памуккале, Турция, г. Денизли;

^{2,3}Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Республика Казахстан, г. Актобе.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ГЕНДЕРНОЙ ОППОЗИЦИИ В ПОСЛОВИЦАХ ЧЕРЕЗ МЕТАФОРЫ

В настоящее время в изучении человека в языковой картине мира важное место занимают характеристики языковой личности, в том числе категория пола. Содержание гендерных понятий в различных лингвокультурных сообществах рассматривается через языковые структуры, так как гендерное познание проявляется на всех уровнях языка и выражает определенные оценки. В статье определено, что пословицы гендерного содержания составляют важный пласт паремнологического фонда языка, являются интересным материалом для познания картины мира в различных лингвокультурах. И дается объяснение категории гендерной метафоры, которая входит в число концептуальных метафор, выражает своеобразие нации, культуры. Поскольку «гендер» раскрывают категории мужественности и женственности, то представляется, что основной смысл структурирования гендера – оппозитивные отношения. В связи с этим, рассматривая пословицы как наиболее используемую дискурсивную среду культурных концептуальных метафор, из корпуса пословиц отбираются пословицы, содержащие гендерные оппозитивные отношения, содержание которых выражено через гендерные метафоры, и анализируется система бинарных оппозиций, в которой первая часть связана с мужским началом, а вторая – с женским началом. В ходе анализа были показаны оппозиции мальчик-девочка, отец-мать, мужчина-женщина. По теории концептуальной метафоры, предложенной Дж. Лакоффом и М. Джонсоном, подобран ряд гендерных метафор. Из приведенных метафорических применений выделяются несколько метафорических моделей. В заключении исследования дана описательная оценка полученных результатов, доказан вывод о том, что гендерные метафоры, встречающиеся в пословицах, являются отражением мировоззрения, жизненного опыта народа.

Ключевые слова: гендерная метафора, гендерная оппозиция, пословица, метафорическая модель, гендерная лингвистика.

*N. Biray,¹ G. T. Shokym², *K. B. Zhumasheva³*

¹Pamukkale University, Turkey, Denizli,

^{2,3} K. Zhubanov Aktobe Regional University, Republic of Kazakhstan, Aktobe.

Material received on 13.06.22.

REPRESENTATION OF GENDER OPPOSITION IN PROVERBS THROUGH METAPHORS

At present, the personal characteristics of the linguistic personality, including the category of gender, play an important role in the study of human beings in the linguistic picture of the world. The content of gender concepts in different linguistic and cultural communities is considered through linguistic structures, as gender cognition manifests itself at all levels of language and expresses certain values. The article determines that proverbs of gender content constitute an important stratum of the paremiological fund of the language and are an interesting material for learning the picture of the world in different linguocultures. The article determines that proverbs of gender content constitute an important layer of the paremiological fund of the language and are an interesting material for learning the picture of the world in different linguocultures. The article explains the category of gender metaphor, which is among the conceptual metaphors, expressing the uniqueness of a nation, culture. Since «gender» reveals the categories of masculinity and femininity, it seems that the main meaning of gender structuring is oppositional relations. In this connection, considering proverbs as the most used discursive medium of cultural conceptual metaphors, proverbs containing gender oppositional relations, the content of which is expressed through gender metaphors, are selected from the body of proverbs and the system of binary oppositions, in which the first part is related to masculinity and the second part to femininity, is analyzed. The analysis showed the oppositions of boy-girl, father-mother, and man-woman. According to the theory of conceptual metaphor proposed by J. Lakoff and M. Johnson, a number of gender metaphors were selected. From the given metaphorical applications several metaphorical patterns are highlighted. The conclusion of the study provides an evaluative and descriptive assessment of the results obtained and proves the conclusion that the gender metaphors found in proverbs are a reflection of the worldview and life experience of the people.

Keywords: gender metaphor, gender opposition, proverb, metaphorical model, gender linguistics.

***Қ. Т. Жанұзақова, Ж. А. Байбатшаева**

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ОРАЗБЕК СӘРСЕНБАЕВ РИСАЛАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Ұлттық әдебиетімізде өзіндік орны бар белгілі қаламгер О. Сәрсенбаевтың «Адамның құны қанша?» атты рисала жанрында жазылған туындыларының тағылымы тереңде. Берілген мақалада Оразбек Сәрсенбаевтың рисала жанрында жазған әңгімелерін қарастырдық. Қазақ әдебиеттануында рисала жанры – күні бүгінге дейін зерттеле қоймаған жанр. Адамзаттың даму тарихында қаншада қаламгерлерді адам болмысы, оның рухани қасиеттері мен құндылықтары жайлы сұрақтар толғандырып келді. Осы тұста «Адамның құны қанша?» жинағында адамдық тұлғаның ішкі жан байлығы мен ықыласында жатқандығы, оның бүгінгі көкейкесті рухани мәселелермен сабақтастығы, көркемдік және пәлсапалық сипаттары бағамдалады. Мақалада О. Сәрсенбаевтың «Адам құны қанша?» рисалалар жинағына енген мазмұны терең, діни, мысал-әсиет рухында жазылған осы аттас шағын әңгімесі әдеби, теориялық, пәлсапалық тұрғыдан талданады. Сонымен қатар мақалада осы жинаққа енген «Сопылар салты немесе тақуалықтың тура жолы», «Бақыт деген немене», «Махаббат пен гадауат», «Қанағат қағидалары», т.б. шығармалары да зерделенеді. Қаламгердің адам бойындағы асыл қасиеттерді қоғамда болып жатқан рухани құбылыстармен, бүгінгі адамдардың іс-әрекеттерімен, өмір шындығымен байланыстыруы әдеби мысалдармен талданған. Мақалада жазушының ерекше суреткерлік қыры өмірде болып жатқан құбылыстарды бүгінгі күн тұрғысынан шынайы толғағаны туралы қорытындылар жасалады.

Кілтті сөздер: рисала, жанр, рухани құндылықтар, дін, адамгершілік.

Кіріспе

Қазақ әдебиеттану ғылымында рисала жанры - күні бүгінге дейін зерттелмеген өзекті мәселелердің бірі. Жалпы алғанда, рисала жанрының көп қарастырылмаған өзекті сипатын зерттеушілер де басты назарда ұстайды

[1, 57]. Мақаланың мақсаты – қазақтың белгілі жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Оразбек Сәрсенбаевтың көптеген қаламгерлер бара бермеген рисала жанрындағы «Адамның құны қанша?» атты жинағын жанрлық және көркемдік тұрғыдан талдау болмақ.

Осы орайда жазушының рисала жанрын дамытудағы үлкен орнына ерекше тоқталуға болады. Талдау нысанына айналған «Адамның құны қанша?» атты жинағына енген рисалаларының әрқайсысының көтеретін әлеуметтік жүгі салмақты, діни-рухани тақырыптарды бүгінгі күн тілімен сипаттаған бір-бір философиялық трактат тәрізді, адам өмірінің мәні мен мағынасы, жаратылыс пен жалған дүние туралы ойдың терең тұңғиығына бойлатып жібереді.

«Рисала» әдеби ұғымына фольклортанушы-ғалым Б. Абылқасымов «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» төмендегідей теориялық анықтама береді: «Рисалат – араб әдебиетіндегі прозалық жанр, ұйқас пен ырғаққа құрылған кеңсе қағаздары, елшілік құжаттар, ғылыми және діни шығармалар, саяси үндеулер мен арнаулар. Рисалат жанрының негізін салушы атақты араб халифы Марви екіншінің хатшысы, ұлты парсы Абдәль-Хамид эль-Катиб болып саналады» [2, 284 б.].

Негізі, рисала жанры – өзіндік сюжеті жоқ, пәлсапалық, діни мазмұндағы мәселелерді толғайтын проза түрінде, кейде өлең түрінде де жазылатын, өзіндік ырғағы мен ұйқасы бар, әңгімелесу, ой бөлісу, сыр ақтару сипатындағы әдеби шығарма. Бұл жанрдың жаңа өзіндік өзгеше қырын көрсетеді. Тарих беттерін ақтарып қарақ болсақ, рисала жанры араб әдебиетінде өткен дәуірлерде қалыптасып, біте қайнасып, сіңісе түсті. Рисала жанры араб прозасының тамырына тарап ғана қоймай, әр елдің әдебиетінде өзіндік қасиеттермен толыға түсті. «Рисала» сөзі алғаш рет түрік ғалымы, теолог Бадиеззаман Саид Нурсидің (1877–1960) Құран Кәрімнің «Рисале-и-Нұр» түсіндірме кітабында кездеседі [3].

Рисала жанрының жеткілікті деңгейде қарастырыла бермеуі, әсіресе оның қазақ әдебиетіндегі қалыптасу, даму арналарын, көркемдік ерекшелігін зерделеу қажеттілігі тақырыптың өзектілігін айқындайды.

Материалдар мен әдістері

Ұсынылған зерттеудің материалы ретінде О. Сәрсенбаевтың «Адамның құны қанша?» атты жинағына енген рисалаларды талдау барысында жазушы шығармашылығы турасында зерттеген отандық ғалымдардың еңбектері алынды. Сонымен бірге әдебиетте сирек кездесетін рисала жанрына қалам тербеуі мен шығармашылығының қыры мен сырын барлау мақсатында өзінің зерттеу мақалалары, рисала туралы теориялық толғамдары көрініс тапқан еңбегі, сұхбаттары да пайдаланылды. Оларды жинақтау негізінде көп зерттеле қоймаған рисала жанрының теориялық анықтамасы, көркемдік және

жанрлық ерекшелігі де зерделенді. Рисала жанрының теориялық мәселелерін қарастыру барысында осы турасындағы отандық, шетелдік ғалымдардың теориялық тұжырымдары де басшылыққа алынды.

Мақаланы жазу барысында теориялық материалды жинау, рисалалар мәтіндерін әдеби талдау, саралау әдістері, психологиялық, салыстырмалы-тарихи, герменевтикалық, т.б. әдіс-тәсілдер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

О. Сәрсенбаев – дарынды әдебиетші және аудармашы ретінде қазақ әдебиетінің төрінен орын алады. Сонымен қатар ол ислам әдебиетін оқырман қауымының арасында тарату мен уағыздау ісіне елеулі үлесін қосып келеді. Атап айтсақ, «Құран кәрім», «Мұхаммед пайғамбарымыздың хадистері», «Мұсылмандық әдеп сабағы», «Шайтаннан сақталу жолдары», т.б. көптеген кітаптарды қазақ тіліне аудару саласында көп еңбек етті. Жазушы О. Сәрсенбаевтың өзінің шығармалары да дүние жүзінің бірнеше тілдеріне аударылғаны белгілі. Ислам қағидаларын әдебиет сүйер қауым арасында тарата жүріп, қазақ әдебиетінде көбісі батылы бара бермейтін рисала жанрына қалам тербеген, оны жанрлық тұрғыда жаңа белеске шығарған. Ізгілікті, адамгершілік ұстанымдарын уағыздаған, рухани жан дүниесі бай қаламгердің бірі десек артық айтқандық болмас еді. Жазушы О. Сәрсенбаевтың Абайдың қара сөздерін рисала жанрына жатқызуы оның осы мәселені жетік білетінінің, дін жайлы терең хабары бар екендігінің айқын көрінісі іспетті. Мақала нысанына айналған «Адамның құны қанша?» атты жинағын ислам дінінің басты қағидаларына негізделген адмагершілік болмыс мәселелерін тың тұрғыда зерделеген пәлсапалық прозалық баяндау деп қабылдауға болады.

Рисала жанрын қазақ әдебиетіне алғашқылардың бірі болып алып келген ұлы Абай Құнанбаев болды. Абайды шығыс ғұламалары мен теңдес ақын десек, асырып айтқандық емес. Өмірінің ақырына дейін дүниенің ақиқат құндылықтарын танытудан жалықпаған дана Абайдың 1890 – 1898 жылдар аралығында жазылған ақыл, нақыл сөзге құрылған қарасөздері рисала жанрының талаптарына сәйкес келеді. Бұл жайында жазушы О. Сәрсенбаев қазақ әдебиеті газетіне берген сұхбатында: «Рисала – Шығыс әдебиетінде ежелден бар жанр. Қазақта бірінші рисала жазған адам – Абай. Абай «қара сөздер» деп емес, «сенім-наным кітабы» деп жазған екен. Кейінгілер оны «бірінші сөз», «қырық бесінші сөз» деп нөмірлеп шыққан», – дейді [4].

Бүгінде біраз ғалымдардың қарасөздерге трактат деген атау беріп жүргені белгілі. Негізі трактат пен рисала өзара мағыналас, мәндес келеді. Тек бір мағынаны білдірмейді. Қазірге дейін Абайдың «Қара сөздерінің» жазылу жанры түрліше аталып келеді: ғақлия, қарасөз, рисала трактат. Осы рисала ретіндегі атауға қатысты да бірнеше тұжырымдарды келтіруге болады.

Абай қарасөздерінің жанрын анықтау барысында академик Р. Сыздықова да бірнеше жанрды атап көрсетті: «публицистикалық, білім-таным үлгісіндегі тарихи очерк (46-сөз), үлгі-өсиет (25-сөз), филологиялық этюд (5-сөз), афоризмдер жиынтығы (7-сөз), философиялық толғаныс (43-сөз), дін, мораль мәселелері жайындағы ой-пікірлері (38-сөз) болып келетін ғылыми-публицистикалық еңбек», – деп анықтама береді [5, 529 б.]. М.Әуезов осы орайда Абайдың қарасөздерінің тақырыптық, мазмұндық арнасын жіктейді. Ол 46-сөзді «тарихтық мақала-очерк тәрізді, қысқа зерттеу», 38-сөзді «ой-толғау», 25-сөзді «мысал-өсиет», 37-сөзді «афоризмдер» деп санамалап шыққан [6, 355–356 б.].

Осы тұжырымдарға сүйенсек, академик М.Әуезов пен Р. Сыздықованың зерттеулерін басшылыққа ала отырып, О. Сәрсенбаевтың рисала жанрын үлгі-өсиет, мысал-өсиет, философиялық толғаныс, діни, адамгершілік мәселелер жайындағы ой-пікірлерін, толғамдарын жинақтаған туынды ретінде бағалауға негіз бар. Шынтауайтына келгенде, қай кезең болмасын адам қасиеттері мен оның өлшемдері, құндылықтары жайлы сұрақтар көпшілікті толғандырып келді.

Жазушы рисала шығармаларының басым көпшілігін деректі әрі көркем әңгіме түрінде жазған. Әңгіме жанры көлем жағынан шағын болса да, мағыналық жағынан өте терең. Жинаққа енген *«Адамның құны қанша?»*, *«Сонылар салты немесе тақуалықтың тура жолы»*, *«Шындықтың шырайы қандай?»*, *«Бақыт деген немене?»*, *«Қанағат қағидалары»*, *«Тура жолды іздеумен келеміз»*, *«Шайтанның шәкірттері»*, *«Әл-Фараби формуласы»*, *«Махаббат пен ғадауат»*, т.б. рисалалары тақырыптарына сәйкес кесек те күрделі адамгершілік, рухани мәселелерді арқау етеді. Қаламгердің өзіндік идеялық, тақырыптық, эстетикалық ортақ бағыт-бағдары бар екенін аңғаруға болады. Сан түрлі пәлсапалық тақырыптарды қамтыған туындылардың композициялық қазығындай болған, тұтастық тұрғыдан оларды көгендеп тұрған образ, орталық кейіпкер бар, ол – Тақуа әкенің бейнесі.

О. Сәрсенбаевтың «Адамның құны қанша?» кітабы тұлғаның адамдық сипаты оның ішкі жан дүниесімен, өзін-өзі рухани жетілдіруімен, кемелдендіруімен байланысты екендігін сипаттайды. Жазушының жинақтың тақырыбына арқау болған, ерекше көзге түсетін «Адамның құны қанша?» атты шағын әңгімесінің мазмұны терең, діни мысал-өсиет, уағыз үлгісінде адам өмірінің мәні мен мағынасы жайында қалам тербеген. Қаламгер адам бойындағы асыл қасиеттерді, қоғамда болып жатқан адамдардың іс-әрекеттерімен таразылай отырып, күнделікті тіршіліктегі деректермен, өмірлік мысалдармен дәлелдейді, дүние жүзі ойшылдарының даналығымен, көркем ойының жетістігімен көмкереді.

Жазушы шығармаларының ерекшелігі өзінің басынан кешкен, өмір сүрген кезеңдердегі шынайылық өмірді басты назарға ала отырып, тікелей автордың өзі араласып, қатысқан оқиғаларға құрылады. Сол оқиғалардың бірі осы «Адамның құны қанша?» рисаласында көрініс тапқан. Автормен бірге оқыған сыныптас, көрші жігіттің әрекеттерін екеуара диалог ретінде өрбітіп, адами құндылықтардың өлшемін танытқандай. Шағын рисалаға құрылған әңгімесін оқи отырып, оқырмандардың көз алдына қазіргі замандағы адамгершіліктің құлдырау сатысын аңғаруға болады. Алайда, автор көз алдында көріп, сөздерін санасына тоқып өскен, Құранды жатқа білетін, діннен сауаты бар тақуа әкесінің көрегендігін үлгі тұтады. Бастан кешкенін әкесіне айтып, әке мен баланың диалогы арқылы адамдардың құндылық өлшемін таразылайды.

О. Сәрсенбаевтың адам бойында өзіндік ақиқаты бар екендігін айтады, алайда ақиқат осы екен деп тура жолдан таймау керектігін былай топшылайды: «үйрену мен жиренудің ар жағында қашанда ақиқатты білу үрдісі жатқаны хақ. Әркімнің өзі дұрыс санайтын шындығы бар екені рас. Ендеше, мынау ойлы-қырлы, бұлтарыс-бұлаңы көп тіршілікте жан иесінің іс-әрекетін, құлқы-пейілін киіз кітаптарда нұсқалған сара жолдармен салыстырып, бірден бір ізге түсіру де – қиынның қиыны екенін білеміз. Адам ұрпағына әуел бастағы жаратылыстан таңдау, талғау еркі берілгендіктен, бәр-бәрінің үлгілінің соңынан еріп, туралықтың түзу бағытынан ауытқымай, қиябаспай өтуі де екінің бірінің қолынан келмейтіні бесенеден белгілі. Асылы қия басу, қателесу – тәубаға келу арқылы түзелетін, кешірілетін күнәлар болса, ең жаманы, ең жексұрыны – өзгеге қиянат жасау арқылы ұшпаққа шығу, мүддеге жету болса керек», – дейді [7].

«Сопылар салты немесе тақуалықтың тура жолы» рисаласында автордың өзі ескерткеніндей, Сәрсенбай ақсақал басты кейіпкер ретінде берілген. Рисала негізінде ғұмырнамалық деректер бар, кеңес өкіметі тұсында тақуа әкесі Сәрсенбай ақсақалдың мұсылмандық парызын қалай орындағаны, елу жасында сопылық жолды таңдағаны, ұстазы Әбдіқайым ишан туралы баяндалады. Ұстазы үшін Руми мен Сағди, Хафиз мен Жәми сияқты шығыстың ойшыл ақындары өмір оқулығындай болғанын, сол арқылы болмыс пен адам өмірінің мәні туралы пайымдайды. Жазушы руханият саласындағы ең қызықты әрі күрделі құбылысқа айналған сопылық ілімнің негізгі қағидаларын талдайды. Қазақтың сопылық мектебі Баһауддин Нақшбандиден (1318 – 1389) бастау алатыны, әкесі Сәрсенбай ақсақал сияқты оның жолын жалғастырушылар ғасырлар бойы мұсылмандық этика мен мораль жүйесін қалыптастырып келгені туралы пайымдайды. Жазушы сопылық мектепке анықтама беріп, барша адамдар білуі керек маңызды мәліметтерді ортаға салады. Сопылар өмірде және өлгеннен кейін тақуалық,

ішкі тәртіп, ар-намыс пен жүректің кіршіксіздігі, мейірімділік пен қанағат сияқты ұғымдардың философиялық негізін қалағанын, сопылық бұл өмірден бас тарту емес, сол өмірдің қызығына бой алдырмау екенін нақтылайды. Ислам заңында ең маңызды нәрсе – нәпсісін жеңу болса, сопылар – нәпсісін жеңе білген, сол арқылы Аллаға жақындаған адамдар. Жазушының өзінің өмірлік ұстанымы хақында «Өмірнамасында» ағынан жарылып: «Мен әуел бастан бір Алланы ғана сүйеу тұтып, сыйынумен өмір сүріп келе жатқан пенде едім» [8, 412], деп жазады.

«Бақыт деген немене?» рисаласында осы сұраққа жауап беру мақсатында ежелгі дәуір ойшылдарының еңбектеріне, ой-пікірлеріне шолу жасалады. Автор сөзіне дәйек ретінде Демокриттің, Сократтың, Гегельдің сөздерін, дүние жүзі ойшылдарының жақсылық туралы нақыл сөздерін келтіреді. Ол әкесінен бақытты адам туралы естіген рауаятқа тоқтайды. Бұл рауаятта науқас билеушіні емдеу үшін бақытты адамды табу керектігі айтылады. Өміршінің баласы байды да, ғалымды да, ақынды да айналып өтті, бірақ бәрі өздерін байғұс санады. Тек бір шопан өзін бақытты санайды екен. Ол адам азға қанағаттануды үйренгенде ғана бақытты болатынын тілге тиек етеді.

Жазушы «Махаббат пен ғадауат» рисаласында Ұлы Абайдың қырық үшінші сөзін темірқазық етіп, ойшылдардың осы ұғымдар туралы пікірлеріне сүйеніп, махаббат пен ғадауат туралы философиялық ойларға, толғамдарға беріледі: «Махаббат – сүю болса, Ғадауат – жек көру. Бұл екеуі тіршілікте қатарласып өмір сүреді. Тіпті жұмыр басты тірі адамның тұла бойында осы екеуінің айқасы тынбай жүріп, әрқашан ит жығысқа түсіп жататыны да белгілі. Абай жазғандай, түптің түбінде әлсіз жүректерді мұзға айналдыратын – сол майдандасу. Өйткені, біз ет-жүректен жаралған пенде болғасын, нені жек көру керек екенін үнемі анық ажырата білмейміз. Жек көру сезімінің де ар жағында әділеттілік жату керектігін ескермейміз» [9].

«Қанағат қағидалары» рисаласында перзентінің санасына жасынан бастап қанағат, қайырымдылық, ізгілік ұстанымдарын сіңіре білген Тақуа әкенің бейнесі жоталанып көрінеді. Тойымсыздық, барыңа қанағат етпеу сезімінің жеке адамға да, қоғамға да қатысты толғай келіп, жер бетіндегі барлық қиыншылықтардың, соғыстардың осыдан туындайтынын назарда ұстайды. Жанның азығы тек ізгілікте, қайырымдылықта, мейірімде екенін, және жан азығын көбейтуден басқаның бәрінде қанағат қажет екенін қағида деп танып, ұлы ойшылдардан жалғасқан даналықты үлкен гуманист ретінде түйсіне біледі. Жазушы толғамдарының Л. Толстойдың атақты «Тәубасымен» («Исповедь») сабақтасатын тұстары да бар. Осы орайда, рисала жанрының «исповедь» жанрымен жалғасатын, ұқсасатын белгілерін байқауға болады. Олар: баяндау үлгісінің бірінші жақта болуы, автордың оқырманды өзінің

ішкі жан дүниесінің тереңіне ендіруі, жан сырын ақтаруы, сырласуы, уағыз айту, т.б. белгілер.

О. Сәрсенбаевтың әр жанрадағы прозасын, қаламгерлік шеберлігін замандастары жоғары бағалады. Осы тұрғыда Әбіш Кекілбаев: «...Соғыс тұсындағы Сыр бойының шындығын өз басым алғаш Оразбектен таныдым. Құдайға шүкір, қаулап өсіп жатқан әдебиет орманында өз бағыт-бағдарын түзеп, қазақ руханиятында бүгін бар, ертең жоғалып кетпейтіндей баянды жол сала алған азғантай әдебиет сұлейлерінің бірі Оразбек екені даусыз», десе, Әнес Сарай: «Ол өмір бойы әдебиетке адалдығынан, әдебиеттің қамынан ауытқымай, ұлт руханиятын дүниежүзілік деңгейге шығаруға барынша атсалысқан адам. Қазақ әдебиетіне әкелген оның дүниелерінің көбі өлмейтініне мен кепілдік бере аламын. Оразбек Сәрсенбаев шын мәнінде халқымыздың қажетіне жарайтын туындылар жасады» [10], –дейді.

Қорытынды

Жалпы, қай рисаласында болмасын қаламгер Абай дәстүрін жалғастырып, жаңаша мазмұнмен байытқан. Оқырманының жүрегіне жететін, ойлы, болмыстың өзекті мәселелерін мүлдем тосын әдеби амалдар арқылы шешендікпен толғаған шығармалар жүйесін жарық дүниеге әкелген. «Әл-Фараби формуласы», «Сопылар салты», «Керемет пен сиқыр, немесе Алланың жүзінші есімі», «Бақыт деген немене», «Махаббат пен ғадауат», «Қанағат қағидалары», т.б атты бұл рисалар рухани ізденістері бар жанды жаратылыстың бір бөлшегі болған адамның тылсым әлемнің сырын пайымдауға ұмтылдырады. Жазушының ерекше суреткерлік қыры өмірде болып жатқан дүниелерді осы шақта, адам мінезі мен психологиялық ахуалының түрлі иірімдерін шынайы түрде сомдауында, ізгілікті, адамгершілік, рухани құндылықтарды уағыздауында көрінеді.

«Адамның құны қанша» рисала кітабы – өмір мен өлімнің, жан мен тәннің мәңгілік құпиясын, адам жанының күрделі қалтарыстарын толғаған терең ойлы, *тың бітімді шығармалар жинағы.* Ол тақырыбының ауқымдылығымен, әмбебаптық, пәлсапалық сипатымен ерекшеленеді. Жеке рисаланы, жеке ой-толғамдарды талдағанымызбен, әрбір жеке ой ұшқыны, әрбір оқиға - барлығы біртұтас ойды шешендікпен толғайды. Рисалалардың өзіндік қисындық ырғағы, композициялық жүйесі, ой-толағамдарының ырғағы бар. Жазушы рисалалары адамның өзін-өзі рухани жетілдіруі, кемелдендіруі хақындағы оның шоқтығы биік, суреткерлік шеберлігін, философиялық қуатын танытатын шығармаларының біріне айналғаны анық.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Әбіханова, Г.** Рисала жаңғыру жанрлары // Жалын, 2015. – N 2. – Б. 57–61.
- 2 Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы : «Ана тілі», 1998. – 384 б.
- 3 **Бадияззаман, Саид Нурси.** Қысқа сөздер. Кітапта : «Рисале-и Нұр» шығармалар жинағы. – Алматы: «Рауан», 1997. – 136 б.
- 4 **Сәрсенбаев, О.** Ұша білген қанат қонатын жерін де біледі // «Қазақ әдебиеті». – № 45 (3313).
- 5 **Сыздықова, Р.** Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы : Арыс, 2004. – 616 б.
- 6 **Әуезов, М.** Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Т. 35. – Алматы : Жібек жолы, 2008. – 416 б.
- 7 **Сәрсенбаев, О.** Адамның құны қанша? Рисалалар. – Алматы : «Қайнар» баспасы, 2012. – 344 б.
- 8 **Сәрсенбаев, О.** Өмірнама. – Алматы : «Қайнар» баспасы, 2014. – 456 б.
- 9 **Сәрсенбаев, О.** Махаббат пен ғадауат // Егемен Қазақстан, 25.10.2006.
- Күлімбет, М. Жазушы Оразбек Сәрсенбай туралы бір үзік сыр // Егемен Қазақстан, 2021, 2 маусым.

REFERENCES

- 1 **Abikhanova, G.** Risala zhangyru genre lary [Genres of revival treatises] // Zhaly, 2015. – N 2. – P. 57–61.
- 2 Adebiettanu termder sozdigi [Dictionary of literary and scientific terms]. – Almaty : «Ana Tili», 1998. – 384 p.
- 3 **Badiuzzaman, Said Nursi.** Kiska sozder. Kitapta : «Risale-i Nur» shygarmalar zhynagy [Short words. In books : Collection of essays «Risale-i Nur»]. – Almaty : «Rauan», 1997. – 136 p.
- 4 **Sarsenbaev, O.** Usha bilgen anat konatyn zherin de bileli [He knows where to fly with wings] // «Kazakh adebieti». – N. 45 (3313).
- 5 **Syzdykova, R.** Abay zhane kazaktyn ulttyk adebi tili [Abai and the Kazakh national literary language]. – Almaty : Arys, 2004. – 616 p.
- 6 **Auezov, M.** Shygharmalarynyn elu tomdyk tolyk zhynagy [Complete collection of essays in fifty volumes]. – T. 35. – Almaty : Zhibek Zholy, 2008. – 416 p.
- 7 **Sarsenbaev, O.** Adamnyñ qunı qanşa? Risalalar [How much does a person cost? Treatises]. – Almaty : «Kainar» baspasy, 2012. – 344 p.
- 8 **Sarsenbaev, O.** Omirnama [Biography]. – Almaty : «Kainar» baspasy, 2014. – 456 p.
- 9 **Sarsenbaev, O.** Makhabbat pen gadawat [Love and betrayal] // Yegemen Kazakhstan, 25.10.2006.

10 Kulimbet, M. Zhazushy Orazbek Sarsenbay turaly bir uzik cheese [The short story about the writer Orazbek Sarsenbaev] // Yegemen Kazakhstan, 2021, 2 mausym.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

*К. Т. Жанузакова¹, Ж. Байбатшаева²

^{1,2}Қазақский национальный женский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Алматы

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ РИСАЛА ОРАЗБЕКА САРСЕНБАЕВА

Сборник произведений «Сколько стоит человек?» известного писателя Оразбека Сарсенбаева в жанре трактатов важен и значим. В данной статье рассматриваются его рассказы в жанре рисала. Жанр рисала в казахской литературе – еще не изученный жанр. В истории человеческого развития писателей всегда волновали человеческие качества, их сущность и нравственные ценности. Произведения Оразбека Сарсенбаевича гласят, что признак человечества заключается в его духовном богатстве и интересе, его преемственности с актуальными духовными проблемами, художественно-философскими характеристиками. В статье анализируется произведение «Сколько стоит человек?». Одноименный рассказ, написанный в духе заветов, с глубоким религиозным содержанием, вошедший в сборник трактатов, анализируется с литературоведческой, теоретической и философской точек зрения. В статью также включены рисала «Суфийская традиция», «Чудо и волшебство, или сотовое имя Бога», «Что такое счастье», «Династия святых», «Любовь и предательство», «Принципы удовлетворения» и др. На литературных примерах анализируется связь писателя с нравственными вопросами, духовными явлениями, происходящими в обществе, поступками современных людей, реалиями жизни. В статье делается вывод о том, что писательское мастерство О. Сарсенбаева сочетается с реализмом.

Ключевые слова: рисала, жанр, ценности, религия, мораль.

*К. Т. Zhanuzakova¹, Zh. Baibatshaeva²

^{1,2}Kazakh National Women's Teacher Training University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 13.06.22.

ARTISTIC AND GENREAL FEATURES OF ORAZBEK SARSENBAEV'S RISALAS

The collection of works «How much does a person cost?» of famous writer O. Sarsenbaev in the genre of treatises is important and significant. This article discusses the work of Orazbek Sarsenbaev, including his stories in the risala genre. The genre of drawing in Kazakh literature is not yet a studied genre. In the history of human development, writers have always been concerned about human qualities, their essence and moral values. O. Sarsenbaev works in the genre of treatises appreciate the fact that the sign of humanity lies in its spiritual wealth and interest, its continuity with current spiritual problems, artistic and philosophical characteristics. The article analyzes the work «How much does a person cost?». The story of the same name, written in the spirit of the testaments, with deep religious content, included in the collection of treatises, is analyzed from the literary, theoretical and philosophical points of view. The article also includes drawings «Sufi tradition», «Miracle and magic, or the hundredth name of God», «Blessings», «Dynasty of saints», «Love and betrayal», «Principles of Satisfaction» are also considered. Literary examples are used to analyze the connection of the writer with moral issues, spiritual phenomena occurring in society, the actions of modern people, the realities of life. The article concludes that O. Sarsenbaev's writing skills are combined with realism.

Keywords: risala, genre, values, religion, morality.

<https://doi.org/10.48081/CZPX6723>

***С. С. Жаркебаева**

Казахский национальный университета имени Аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЯЗЫК ОБЩЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

В условиях информативного общества культурно-языковое воздействие особенно активно исполняется по каналам общественной коммуникации. Как известно, язык и медиакультура связаны в коммуникативных процессах, они находятся в диалоге меж собой. Картина, какую представляет собой баланс языка и культуры, очень сложна и многоаспектна. Глобализация всемирного информативного пространства увеличивает связь и взаимовлияние культур.

Информационная медиакультура в Казахстане в конце 1990–х годов как новая парадигма масс-медиа вошла в глобальное медиaprостранство с его неограниченными возможностями для вхождения страны в мировое информационное сообщество. Несомненно, переход человечества в новую эру информационных технологий требует от современного общества конкретной трансформации сознания и готовности к быстрой метаморфозе медиасреды.

Особо следует отметить тот факт, что в формировании общественного самосознания или собственного мнения каждого гражданина нашей страны большую роль играет медиакультура Казахстана, особенно среди подрастающего поколения. Современная молодежь в настоящее время уже не может обходиться без Интернета, современных информационных ресурсов, социальных сетей и блогосферы.

Основными параметрами, обеспечивающими индивидуализацию медиакультуры, стали: во-первых, возможность формирования потребителями собственных цифровых интернет-контентов; во-вторых, диалоговый способ подачи информации. Поэтому комплексное исследование информационной медиакультуры в Казахстане необходимо для выявления существующих проблем, связанных с эффективной организацией и подачей достоверной информации с применением современных медиа коммуникаций, что

в свою очередь и определило актуальность выбранной темы данной статьи.

Объект исследования: информационная медиакультура и язык СМИ Казахстана в современных условиях социализации медиа пространства.

Предмет исследования: особенность процесса организации и подачи информации с помощью современных медиа коммуникаций в Казахстане.

Цель исследования: заключается в исследовании информационной медиакультуры и языка СМИ в Казахстане и в определении насущных проблем для поиска путей их решения.

Научная новизна выбранной темы состоит в определении теоретических аспектов и методологических подходов в решении назревших проблем в информационном языке общения в Казахстане.

Следует выделить основные ключевые характеристики практической значимости современной информационной культуры в Казахстане:

- огромный охват аудитории;*
- мобильные инструменты передачи информационного потока с большим потенциалом в работе с целевой аудиторией;*
- интерактивность, т.е. возможность привлечь пользователя в процесс исследования информации по различным вопросам с помощью веб-сайта, социальных сетей, блога и пр.;*
- четкая измеримость результатов.*

В аналитической части статьи дана краткая характеристика фактического состояния медиакультуры в Казахстане на основе проведенного контент-анализа и определены основные проблемы по созданию интерактивной среды, посредством Интернет.

В рекомендательной части статьи были сделаны выводы и предложения по дальнейшему совершенствованию информационного языка общения в Казахстане.

Ключевые слова: язык, информация, лексика, медиакомпания, медиакультура.

Введение

Актуальность исследования: Информационный язык мира контактирует с определением идеологии, т. е с когнитивным аспектом текстов СМИ, а так же со стороны концептуализации и категоризации. С помощью языка, информативное положение мира приобретает право показывать общественную реальность, отбирать, хранить давний опыт развития индивидуума и

создавать обстановку для будущего формирования общества. В результате чего создавать особенное информационно-языковое видение мира. Поэтому, в момент формирования информационного общества сформировались три научные концепции: информационная конъюнктура мира, медиакультура и язык СМИ. Эти понятия сформировали теоретический конструкт, в рамках чего охватываются идентичные предметы исследований. А также данные научные концепции обладают своей научной и методологической базой, специфическим полем исследования. С развитием информационной культуры могут быть привнесены добавочные предметы для изучения в данную теоретическую рамку.

Информационная медиакультура в Казахстане в конце 1990-х годов как новая парадигма масс-медиа вошла в глобальное медиaprостранство с его неограниченными возможностями для вхождения страны в мировое информационное сообщество. Несомненно, переход человечества в новую эру информационных технологий требует от современного общества конкретной трансформации сознания и готовности к быстрой метамарфозе медиасреды (Байгожина 2019: 785).

Медиакультура в РК становится неотъемлемой частью социума, ускоряя процесс трансформации не только сознания, но и общества в целом. Современная концепция цивилизованного поворота как перехода от цивилизаций локального типа к глобальной цивилизации выдвигает идеал единого планетарного социоприродного комплекса, основанного именно на этнокультурном многообразии и полицентризме». Только в этом случае возможен «диалог культур», взаимовлияние уникальных этнонациональных традиций как основы цивилизационной стабильности человечества.

К сожалению, трагический опыт XX века свидетельствует об иных аспектах развития данного процесса, обусловленного многими историческими событиями – войнами, революциями, катастрофами, а медиакультура отдельных государств стала зеркалом всех катаклизмов эпохи. Более того, социокультурная модернизация в условиях идеологизированного общества, тоталитарных систем стала основой манипулирования массовым сознанием.

В понятие «Информационный язык общения» вносят данные пункты:

1 Всё устройство текстов СМИ, показывающее разносторонность информационной речи.

2 Стабильная внутриязыковая система, с обусловленной базой лингвостилистических свойств и признаков и выделяющая важность языка как особенной знаковой системы.

3 Специализированная знаковая концепция смешанного типа со словесными и аудиовизуальными компонентами, проявляющимися в

определенной форме: печать, радио, телевидение, всемирная паутина на разных государственных языках.

4 Тексты средств общественной информации – внутриязыковая система, характеризующаяся базой лингво-стилистических качеств и признаков. Она может рассматриваться словно знаковая система смешанного типа, использующая различные средства массовой информации.

Эти вопросы оформляют главное содержимое изучений в медиалингвистике.

В исследованиях по медиалингвистике вдобавок зачастую затронуты вопросы:

- лингвомедийные особенности ключевых видов медиатекстов новостей;
- лингвомедийные характеристики информативной аналитики;
- лингвостилистические специфики публицистических текстов;
- лингвостилистические и медийные особенности рекламы;
- язык СМИ в информативной картине мира;
- язык СМИ в культурологии.

Анализ социокультурной ситуации в Казахстане как суверенного государства за 30 лет своей независимости показал, что интенсивное развитие языка СМИ и медиакультуры (многомиллионные тиражи газет и журналов, роль кино, радио, телевидения) оказало значительное влияние на общественное сознание как мощное средство информации, культурных и образовательных контактов, как фактор влияния на личность. В тоже время информационная медиакультура и язык СМИ в РК, как идеологическая структура, используемая как инструмент власти должна стать весьма эффективным средством для воспитания молодого поколения.

В современных условиях цифровизации всех сфер экономики РК медиакультура и язык СМИ включает в себя разные методы проникновения в медиасреду, где информационный поток стремительно растет. Безусловно для интернет-платформ и различных операторов связи медиакультура и информационный язык общения в Казахстане представляет собой передачу информации и культуру ее восприятия, так как для пользователя медиаресурсов необходимо перманентное оповещение о существующих процессах и знание о происходящих событиях для создания объективного отношения и формирования своего мнения в социальных, экономических, моральных, психологических и других направлениях (Ибраева 2013: 5).

Особо следует отметить тот факт, что в формировании общественного самосознания или собственного мнения каждого гражданина нашей страны большую роль играет медиакультура и язык СМИ Казахстана, особенно среди подрастающего поколения. Современная молодежь в настоящее время уже не может обходиться без Интернета, современных

информационных ресурсов, социальных сетей и блогосферы. К примеру, в глобальной сети Интернет на любой вопрос, поставленную проблему можно найти ответы и, причем быстро, так как факторы пространства, времени и качества стали определяющими критериями при обращении к средствам массовой коммуникации. Основными параметрами, обеспечивающими индивидуализацию медиа культуры, стали: во-первых, возможность формирования потребителями собственных цифровых интернет-контентов; во-вторых, диалоговый способ подачи информации (Dewze M., 2004: 28).

Информационный язык общения в Казахстане посредством Интернет, мобильной телефонии, планшетов, смартфонов и других гаджетов постепенно становится важным фактором в формировании молодой личности, в деле социальной адаптации молодежи в медиа среде и общественного мнения граждан. Сегодня аудитория масс-медиа не просто потребитель разной информации, но и создатель, модератор, коммуникатор медиaprостранства, благодаря новым цифровым технологиям. Поэтому комплексное исследование информационного языка общения в Казахстане необходимо для выявления злободневных проблем, связанных с эффективной организацией и подачей достоверной информации с применением современных медиакоммуникаций, что в свою очередь и определило актуальность выбранной темы статьи.

Объект исследования: информационный язык общения в Казахстане в современных условиях социализации медиaprостранства.

Предмет исследования: особенность процесса организации и подачи информации с помощью современных медиакоммуникаций в Казахстане.

Цель исследования: заключается в том, чтобы определить насущные проблемы информационного языка общения в Казахстане и найти пути их решения.

Реализация намеченной цели подразумевает решение следующих задач:

- изучить основы теории и способы организации и подачи информации на практике с помощью современных медиакоммуникаций для конкретной аудитории;
- исследовать ключевые проблемы информационной медиакультуры в РК через Интернет, социальные сети и сотовую связь;
- проанализировать влияние современных медиакоммуникаций на формирование общественного сознания среди молодежи как мощного средства информационных и культурных контактов;
- выявить основные проблемы масс-медиа и определить пути решения этих проблем.

Научная новизна выбранной темы состоит в определении теоретических аспектов и методологических подходов в решении назревших проблем в информационном языке общения в Казахстане.

Изучение основных проблем языка СМИ и медиакультуры в Казахстане посредством Интернет позволит решить вопросы, связанные с основными принципами эффективной организации и развития медиакультуры. В этой связи, хотелось бы отметить, что для эффективной организации и дальнейшего успешного развития медиaprостранства в Казахстане через глобальную информационную сеть посредством ПК, мобильной телефонии и т.д. необходимо придерживаться следующих принципов:

- принцип законности (легитимности) заключается в соблюдении норм и правил интернет – продвижения медиaproдукта согласно с нормативно-правовыми актами и зарубежными правилами масс-медиа (Wilkinson J., 2009: 10);

- принцип глобальности подразумевает под собой максимальный охват целевой аудитории;

- принцип «online» - проведение видео-форумов в прямых трансляциях. Данный принцип позволяет работать в Интернете 24 часа в сутки, что позволяет осуществлять прямую трансляцию, независимо от часового пояса;

- принцип непротиворечивости предполагает, что не должно быть различий в определении дефиниций в законодательных актах;

- принцип достоверности связан с предоставлением точной и проверенной информации;

- принцип стандартности – соблюдение национальных и международных стандартов при организации онлайн – трансляции, в том числе стандартов ISO 10303 для электронного представления и обмена информации;

- принцип интерактивности, т.е. возможность быстрого реагирования на запросы пользователей Интернет;

- принцип анонимности. Указанный принцип связан с анонимностью информации (данные об электронном счете клиента, номер платежной карты и т.д.);

- принцип отсутствия дискриминации свободный доступ к Всемирной сети для всех пользователей, независимо от принадлежности к физическим или юридическим лицам;

- принцип безопасности подразумевает защиту медиaproдукта от использования его третьей стороной в своих интересах;

- принцип дружелюбности интерфейса связан с разработкой интернет ресурса, доступного и удобного в использовании для всех клиентов.

Материалы и методы

В процессе исследования были использованы методы наблюдения, опрос, анкетирование и интервьюирование и методы контент-анализа.

Наблюдение как метод исследования необходим для сбора информации об изучаемом объекте посредством отслеживания за поведением людей или

ситуациями. В этом случае следует воспринимать и учитывать факторы, относящиеся к данному объекту и целям исследования.

Опрос – это способ первичной информации, построенный на прямом или непрямом отношении между исследователем и респондентом. Данный метод является одним из популярных и используется для изучения предпочтений целевой аудитории и анализа их мнений по рассматриваемой проблеме. Следует отметить, что респонденты могут подвергаться однократным и многократным исследованиям. При однократном проведении опроса проводится поперечный анализ данной группы по различным параметрам в определенный период времени. При многократном опросе группа респондентов, именуемая панелью, многократно исследуется в течение запланированного времени.

В последнее время с использованием информационных технологий опрос как метод исследования компьютеризован. Такая технология упрощает работу специалиста, ускоряет проведение опросов и сокращает количество вероятных ошибок. Полученная база ответов и их обработка осуществляются автоматически в реальном времени (Zrazhevskaya 2010: 95).

Основными видами опросов являются анкетирование и интервьюирование. Анкетирование является способом исследования на базе заполнения анкет респондентами самостоятельно. После предварительного пояснения задач проводимого исследования анкета оставляется у участников анкетирования. Рассматриваемый метод отличается невысокой степенью возврата ответов, относительно небольшими затратами на проведение и контролем над выбором опрашиваемых. Анкетирование классифицируется по следующим признакам:

- по количеству участников – массовое, групповое, индивидуальное;
- по полноте охвата – выборочное, сплошное;
- по виду взаимосвязи – очное, заочное и пр.

Интервью – это устная форма общения между исследователем, опрашиваемым и их естественное взаимодействие. При организации интервьюирования формируются доверительные отношения между интервьюером и респондентом.

Контент-анализ - это стандартная методика исследования в масс-медиа. Данный метод позволяет получить достоверные сведения о характере коммуникации по содержанию. Контент-анализ выявляет частоту появления в тексте обусловленных характеристик, позволяющих делать выводы о целях коммуникатора и реакциях адресата. При проведении эмпирического исследования был проведен контент-анализ содержания различных интернет – ресурсов. При этом учитывались следующие этапы исследования методом

контент-анализа: выявление анализируемых источников-документов, определение выборки, определение единиц анализа и счета.

Обзор литературы

В научной среде понятие «медиакультура» было введено для определения особого вида культуры современного общества. Хотелось бы отметить, что в отечественной научной литературе более распространенными являются такие дефиниции, как «средства массовой информации» (СМИ), «средства массовой коммуникации» (СМК), а в зарубежных публикациях используется понятие «масс - медиа». Первоначально понятие «медиа» было введено для определения любого проявления феномена «массовой культуры», в связи с этим, ученые стали пересматривать отдельные теоретические положения, применяя новые термины.

Исследованием медиакультуры и ее роли в обществе уделялось в работах следующих зарубежных авторов: М. Маклюэн, Р. Барт, Г. Лассуэлл, Ф. Джеймисон, Ж. Бодрийяр, П. Вирильо, П. Бурдьё, С. Жижек и др. Значительный вклад в теорию медиакультуры внес канадский ученый Г. М. Маклюэн. В своих работах он исследовал различные каналы коммуникации, изучал обычную жизнь индивида в условиях активного развития современных технологий. Автор в публикациях особое внимание уделял риторике, анализу текстов, выделяя культурные клише в мире кино, рекламы, комиксов и пр. Г. М. Маклюэн считал, что все каналы коммуникации – действующие метафоры, которые переписывают мир. При этом, только художник может управлять метафорами. Он не сопоставлял между собой «истинную» культуру от массовой культуры, а с интересом изучал специфику последней (Маклюэн 2004: 11).

Согласно М. Маклюэну к средствам коммуникации относят не только масс-медиа, но и отдельные предметы, явления, процессы, которые объединяются в понятие «технологии». Использование технологий меняет связь индивида с внешним миром и преобразует в новый метод восприятия, стиль жизни. Рассматриваемые средства коммуникации являются техническим продолжением тела, органов чувств и способностей. С течением времени они отсоединяются от субъекта и приобретают власть над ним. Данное отделение средств от индивидуума называется ампутацией. В связи с этим, автор полагает, что технологическое развитие связано с постепенной ампутацией различных способностей людей. Следовательно, автор придерживается точки зрения, что медиа стремится овладеть сознанием человека, направляя его в мир иллюзий, что в итоге может привести к серьезным последствиям.

В своих работах Р. Барт отмечает, что в современном мире все значимо, осмысленно и все возможно расшифровать. Автор применяет понятие «миф»,

которое утрачивает функцию интерпретации и вместе с тем появляется другая функция – маскировать идеологию. Также он полагал, что мифы способны не устранять противоречия, а наоборот заклиная и оправдывая. Поэтому этот термин имеет определенную двусмысленность, где мифология представлена в форме медиа оболочки. Также ученый применяет такие термины как: «произведение», «текст», «письмо». По мнению Р. Барта, произведение – это действующий механизм, позволяющий навязывать стереотипы, которые зашифрованы на языке культуры для контроля над поведением людей. Текст рассматривается как условие его формирования, или среда, в которую погружено произведение. Тогда как письмо – переплетение, движение «кодов» в тексте. В ходе исследования данной проблематики он склоняется к тому, что разные медиа любого общества завладевают сознанием людей и захватывают общество в медиаупаковку. В ней можно выявить определенные культурные ценности, взгляды, установки общества и пр. Кроме того, он отмечает мифологическую сторону новых медиа.

Группа ученых Ф. Джеймсон, П. Вирильо, Ж. Бодрийяр рассматривают медиакультуру как сферу культуры, связанную с передачей образов, получивших обширное распространение посредством современных средств коммуникации.

В научных трудах П. Бурдье раскрывает скрытые структуры разных сред, составляющих социальный универсум и механизмы, которые направлены на его воспроизводство и изменение. Согласно П. Бурдье, медиакультура представляет собой пространство и метод обмена разнообразного типа капиталов. При этом основным посредником может являться медиа, имеющая популярность и авторитет у широкой аудитории. Собственно, аудиовизуальная культура и есть одно из звеньев такого рода технологий конвертирования капиталов. Естественно, в достижении глобального результата заинтересованы те, кто контролирует всю эту цепочку в целом, либо те, кто владеет пространством медиа (Барт 1989: 45)..

Автор С. Жижек рассматривает культуру в контексте общей медиатизации. Он считает, что в результате медиатизации индивид сам становится медиапродуктом (Жижек 1998: 15).

Хотелось бы отметить, что представленные авторы в своих исследованиях раскрывали повседневные практики общения человека с масс - медиа, которые трансформируют поведение людей и изменяют культурные ценности.

Проблемы медиакультуры были освящены также в научных трудах следующих российских авторов: В. С. Библер, В. П. Гриценко, Л. С. Выготский, Ю. М. Лотман, В.В. Рунова, Н. Б. Кириллова и др. Согласно трактовке Н. Б. Кирилловой, медиакультура – это культура передачи информации и ее восприятие. Знание механизмов ее воздействия на аудиторию значимо для

журналистов, которые формируют медиапространство, влияя на сознание людей (Кириллова 2006: 8).

Теоретические основы информационной медиакультуры в контексте журналистики рассматриваются следующими казахстанскими авторами: С. Барлыбаева, М. Жанабекова, Г. Ибраева и др. В научной работе ученый С. Барлыбаева отмечает, что в настоящее время роль и значение медиакультуры возрастает посредством новых медиа. Медиакультура – это особый тип культуры современного общества, являющийся посредником между социумом и властью (Барлыбаева 2019: 15).

Следовательно, медиакультура – это комплекс информационных средств, созданных человеком в процессе культурного развития, содействующих созданию общественного сознания и социализации личности.

Таким образом, в трудах вышеуказанных авторов представлены различные подходы к трактовке понятия «медиакультура». Это связано с многоаспектностью толкований данного понятия, недостаточной изученностью инструментария, методов исследования, модернизация устоявшейся терминологии в области медиакультуры и др.

Результаты и Обсуждение

Проблемы восприятия медиакультуры в Казахстане в информационном обществе занимает одно из центральных мест. Этот факт сам по себе оправдывает существование различных точек зрения и поиска их решения. Активное влияние медиакультуры на информационное общество обуславливается творческим опытом эпохи, поколения, социокультурной среды и личности. Этот опыт осваивается каждым поколением для конкретной социокультурной среды и личности со своими плюсами и минусами. И сделать достоянием высокохудожественные продукты современной медиакультуры в РК необходимо для того, чтобы они стали неотъемлемой частью общей культуры социума и индивида. Современные медиакommunikации в Казахстане развиваются очень быстро и все активнее проникают в повседневную жизнь казахстанцев.

Для определения активных пользователей интернет в Казахстане и выявления наиболее популярных каналов современных медиакommunikаций, проведем контент-анализ и рассмотрим следующие статистические данные в таблице 1 и рисунке 1 за 2019-2021годы:

Таблица 1 – Сведения об активных пользователях Интернет в Казахстане за 2019 – 2021 гг.

Годы	Численность населения млн. чел.	Числен. абон. сотовой связи с выходом в Интернет, млн. чел.	Численность абонентов фиксированного интернета, млн. чел.	Уровень компьютерной грамотности населения (%)	Участие в социальных сетях (%)
2019	18,5	14,9	2,4	57,1	69,7
2020	18,7	15,9	2,5	65,9	74,5
1	2	3	4	5	6
2021	18,8	16,5	2,8	74,2	92,6

Исходя из данной таблицы 1, следует выделить, что население Республики Казахстан в 2019 году составило 18,5 миллионов человек, согласно официальной статистике, при этом, общее количество абонентов сотовой связи с доступом в интернет составило - 14,9 млн. человек, а численность абонентов с фиксированным Интернетом – 2,4 млн. человек. Хотелось бы отметить, что в этом же году уровень компьютерной грамотности населения достиг 57,1 %, а участие в социальных сетях составил – 69,7 %.

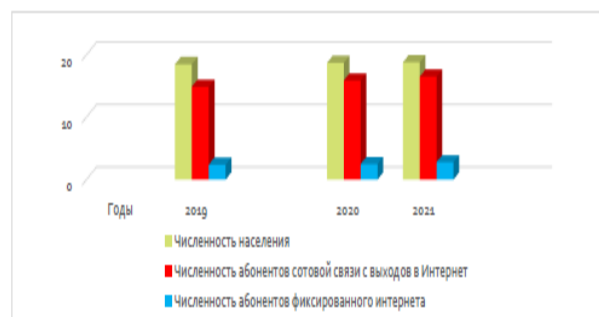

Рисунок 1 – Сведения об активных пользователях Интернет в Казахстане за 2019 – 2021 гг.

Согласно рис. 1 в 2020 году при численности населения 18,7 млн. человек, численность абонентов сотовой связи с выходом в Интернет увеличилась на 1 млн. человек и составило 15,9 млн. человек, при незначительном увеличении численности населения РК на 200 тыс. человек. Число абонентов фиксированного интернета в 2020 году составил – 2,5 млн. человек, где численность увеличилась лишь на 100 тыс. человек. Общий уровень компьютерной грамотности населения Казахстана увеличился на 8,8 % и составил – 65,9 %, а участие в социальных сетях выросло на 4,8% и составило – 74,5 %.

В 2021 году численность населения увеличилась еще на 100 тыс. человек и составило – 18,7 млн. человек, а численность абонентов сотовой связи с выходом в Интернет увеличилась незначительно, всего лишь на 600 тыс. человек и составило 16,5 млн. человек. Число абонентов фиксированного интернета увеличилась на 300 тыс. человек и составило – 2,8 млн. человек. Общий уровень компьютерной грамотности населения Казахстана увеличился на 9,3% и составил – 74,2 %, а участие в социальных сетях выросло на 8,1% и составило – 92,6 %.

Таким образом, по данным за 2019 – 2021 гг. в Казахстане наблюдается стабильная тенденция роста численности активных пользователей Интернет и мобильной телефонии с выходом в Интернет. За последние годы среди современных медиакоммуникаций набирает значительные темпы развитие социальных сетей.

В настоящее время в Казахстане уровень популярности медиасреды растет и больше 90 % абонентов начинают свой день с поиска информации в Интернет. Гугл занимает больше 80 % интернет-поиска. Яндекс – 13%. Bing, Yahoo, DuckDuckGo и другие – 7 %. Почти 30 % пользователей домашнего интернета посещают соцсети с настольного компьютера и 70 % с мобильных телефонов. В таблице 2 и рисунке 2 представлены наиболее популярные социальные сети в Казахстане за 2021 год.

Таблица 2 – Сведения о популярности медиасреды в Казахстане за 2021 год

Наименование популярных социальных сетей в Казахстане за 2021 год (%)					
Vkontakte	Pinterest	Facebook	YouTube	Instagram	Twitter
26,2	25,6	17,9	15,2	8,3	6,8

По данным таблицы 2 самая популярная социальная сеть среди казахстанских интернет-пользователей в 2021 году стала – VKontakte, где посещение составило – 26,2 %, это почти треть пользователей интернета.

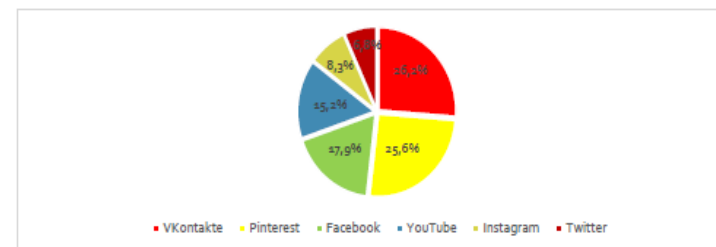

Рисунок 2– Сведения о популярности медиасреды в Казахстане за 2021 год

В соответствии с рис.2 Pinterest составляет 25,6 %, затем Facebook – 17,9 %, YouTube – 15,2 %, Instagram – 8,3 %, Twitter – 6,8 %. Несмотря на то, что медиасреду легче мониторить, статистика по популярным сайтам в Казахстане за 2021 год в разных источниках отличается, но дает общее представление о ситуации в медиакультуре.

Всего в казахстанском сегменте сети Интернет, зарегистрировано 149 112 доменов. Согласно индексу WooRank, наиболее активными веб-сайтами в Казахстане являются около 8,5 тысяч веб-сайтов. Всего в мире 1,75 млрд. веб-сайтов онлайн. Согласно аналитическим данным сервиса Алекса, топ-10 медиа ресурсов в Казахстане:

- 1 Google.com;
- 2 YouTube.com;
- 3 Vk.com;
- 4 Mail.ru;
- 5 Kundelik.kz;
- 6 Google.kz;
- 7 Wikipedia.org;
- 8 Yandex.kz;
- 9 Smk.edu.kz;
- 10 Ok.ru.

Как видно, только два казахстанских сайта вошли в топ-10: блог Интеллектуальные Школы Казахстана и Электронный дневник.

В рейтинге Zero.kz участвуют немногим более 2,500 веб-сайтов. На эти сайты приходится следующий трафик: в течение суток, пик количества пользователей в час достигает 200 тысяч человек. Ежемесячно, в Казахстане регистрируется около 500 новых доменов. Таким образом, количество пользователей сети Интернет предпочитают социальные сети. В целом, аудитория пользователей интернет и сервисами составляет от 3-х до 5 млн. человек. В зависимости от активности площадок и трендов среди пользователей Интернет, население РК активно использует различные социальные сети.

Кроме того, в рамках нашего исследования был проведен социологический опрос среди казахстанской молодежи, с целью выявления основных трендов в области медиакультуры в Казахстане, определения уровня влияния масс-медиа на целевую аудиторию. Опрос был проведен в ноябре 2021 г. среди молодых людей от 14 до 29 лет, общее количество – 450 человек. Среди респондентов были 58 % – студенты, магистранты, 24 % – школьники, 18 % – работающая молодежь. По гендерному признаку 52 % – мужчин, 48 % – женщин. Исследование было проведено в социальных сетях «ВКонтакте», «Instagram».

На вопрос «Сколько времени Вы проводите в интернете?» 46,7 % респондентов ответили более 3 ч. в день, 27 % – 1–2 ч., 24,9 % – более 6 ч., 1,4 % – пр. Исходя из представленного анализа, наибольшее число молодежи проводят в сети более 3 часов.

В настоящее время во всем мире увеличилось число пользователей социальных сетей. Они зафиксировали свои позиции как главного канала коммуникации особенно среди молодежи. Поэтому у анкетированных спрашивали: «Какие социальные сети Вы больше предпочитаете?» В этой связи большинство молодых людей (58 %) ответили Instagram, 15 % – ВКонтакте, 13 % – TikTok, 10 % – Facebook, 4 % – другие.

Следует отметить, что по официальным данным в РК наиболее популярной социальной сетью среди всего населения является ВКонтакте, затем Instagram – 6,8 млн., Facebook – 2,4 млн., Odnoklassniki – 2,4 млн. и др.

В последнее время молодежь выборочно относится к информационным материалам, опубликованных в блогах, соц. сетях, каналах и др. На вопрос «Насколько Вы доверяете информации в Интернете?» только 15,5 % респондентов ответили, что всецело доверяют, 19,4% – совсем не доверяют, 65,1% – доверяют иногда. В условиях пандемии и увеличением числа недостоверной информации молодые казахстанцы стали постепенно развивать критическое мышление, приобретать навыки по проверке достоверной информации.

При вопросе «Какие каналы коммуникации Вы используете для получения информации?» большинство участников опроса (61,5 %) ответило блоги, социальные медиа, республиканские каналы – 25,1 %, веб – сайты – 13,4 %. Следовательно, для данной целевой аудитории основными источниками информации являются социальные сети, блоги. Это связано с мобильностью передачи информации, а также умением авторов сочувствовать и занимать «позицию на равных». В связи с этим, наблюдается тенденция повышения популярности соц. сетей, которые представляют собой альтернативные СМК, где люди самостоятельно создают контент.

Анализ ответов по основным темам, привлекающих внимание молодежи показал, что

43,2 % просматривают развлекательные каналы, информационные ресурсы – 22,6 %, каналы для учебы и работы – 18,2 %, спортивные и ЗОЖ – 12,1 % и прочие – 3,9 %.

Также при опросе было выявлено, что молодые казахстанцы сохраняют основные ценности – здоровье, семья, дружба. Поэтому ключевыми социальными институтами для молодежи являются семья (71,5 %), школа, вуз (16,2 %), друзья (12,3 %).

Несмотря на это, в ходе исследования было выявлено, что новыми ценностями для молодых людей становятся следующие популярные тренды: спорт и здоровый образ жизни – 35,2 %, волонтерство – 22,3 %, путешествие – 19%, гражданская позиция – 13,1 %, устойчивое развитие – 10,4 %.

Хотелось бы отметить, что все больше соц. сети формируют ценностные ориентиры среди молодежи в связи с увеличением темпов развития информационных технологий.

Таким образом, исходя из контент-анализа о состоянии информационной медиакультуры в Казахстане за 2019-2021 гг. следует, что основную долю аудитории масс-медиа занимают Интернет пользователи, которые среди популярных каналов современных медиакоммуникаций выбирают социальные сети. И от того насколько предпочтительнее тот или иной вид канала, можно правильно оценить его эффективность и определить экономическую целесообразность вложения в данный медиаресурс, т.е. тратить меньше средств и получать больше результатов. Это в свою очередь, делает Интернет и социальные сети в Казахстане более привлекательными и доступными каналами в продвижении медиапродукта.

Также в результате проведенного социологического опроса среди молодежи было выявлено следующее:

46,7 % респондентов в среднем проводят в сети более 3 часов в день; наиболее популярными социальными сетями являются Instagram, ВКонтакте;

- среди опрошенных только 15,5 % респондентов ответили, что всецело доверяют информации в Интернете, 19,4 % – совсем не доверяют, 65,1 % – доверяют иногда;

- основными источниками информации являются социальные сети, блоги (61,5 %);

- 43,2 % молодых людей просматривают развлекательные каналы, информационные ресурсы – 22,6%, каналы для учебы и работы – 18,2 %;

- ключевыми социальными институтами для молодежи являются семья (71,5 %), школа, вуз (16,2%), друзья (12,3 %);

- новыми ценностями для молодых людей становятся спорт и здоровый образ жизни – 35,2 %, волонтерство – 22,3 %, путешествие – 19 %, гражданская позиция – 13,1 %, устойчивое развитие – 10,4 %.

Выводы

Согласно поставленной цели исследования данной темы в статье рассмотрены основы теории информационного языка и медиакультуры, изучена их практическая значимость для Казахстана, где на основании проведенного контент-анализа были сделаны следующие выводы:

- большинство граждан имеет свободный доступ во Всемирную сеть, а общее число пользователей с каждым годом увеличивается. Также определенная часть медиа аудитории использует сеть Интернет больше, чем другие каналы коммуникации;

- в отдельных частях РК с неразвитой инфраструктурой и среди отдельных слоев населения имеются некоторые ограничения в доступе к сети Интернет. Это обусловлено тем, что пользователю необходимо иметь как доступ к сети, так и обладать определенным уровнем знаний, нужных для получения информации через Интернет. Поэтому распространение рассматриваемого типа информационной коммуникации в Казахстане может быть улучшено до полного покрытия территории нашей страны широкополосной и высокоскоростной сетью Интернет;

- тщательное изучение основного понятия информационной медиакультуры в Казахстане позволит решить актуальные вопросы, не только на уровне государства, отдельных регионов, но и для каждого гражданина, связанные с результативной организацией передачи информации, развитием медиапродукта в условиях цифровизации страны;

- несомненно, наблюдается рост новых медиапроектов в РК. Так, глобальная сеть считается свободным пространством для публичных дебатов и, вероятно, приобретет все большее значение как источник новостей (Эмрих 2013: 107);

- в условиях глобализации и мультикультурности проблемы сохранения национальных традиций, особенностей культуры, искусства, норм социальной жизни в Казахстане становятся наиболее актуальными (Жанабекова 2014: 512).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Байгожина, Дана О., Клушина, Н. И., Тахан, С. Ш. Медиаатизация культуры в дискурсе современных казахстанских медиа // Russian Journal of Linguistics. - Т. 23.– No 3 – 2019 р. 784 – 801.

2 Барлыбаева, С. Х. Современные медиа технологии : монография // С. Х. Барлыбаева. – Алматы : Қазақ университеті, 2019. – с. 142.

3 Барт, Р. Избранные работы : Семиотика : Поэтика : Пер. с фр. // Сост. общ. ред. Г. К. Косикова – М.: Прогресс, 1989. – С. 616.

4 Бурдые, П. Социология политики: Пер. с фр. // Сост., общ. ред. и пред. Н. А. Шматко. / – М.: Socio - Logos, 1993. – С. 5.

5 Дьюз, М. (2004) Что такое мультимедийная журналистика? // Журналистские исследования, Т. 5. – 2004. 2. – С. 140.

6 **Жанабекова, М., Барлыбаева, С., Мысаева, К.** Развитие СМИ в Казахстане // *Procedia – Социальные и поведенческие науки*. No – 159. 2004 – С. 512–516.

7 **Жижек, С.** (1998) Киберпространство, или невыносимая замкнутость С. 125 бытия // *Искусство кино*. No 1. – 1998. – С. 125.

8 **Зражевская, Н. И.** Методология и методы работы с питательными средами // *Зражевская Н. И. // Ученые записки Института журналистики*. – Т. 40. 2010. – С. 93–97.

9 **Ибраева, Г.** На перекрестке коммуникаций : журналистика, медиа Казахстана – Алматы: Қазақ университеті 2013. – С. 238.

10 **Иванова, М. В., Клушина, Н. И.** Нормы в массмедиа: когнитивный аспект // *Вопросы когнитивной лингвистики*. – No 2. 2018. – С. 5–12.

11 **Кастельс, М.** Галактика Интернет. Екатеринбург : У-Фактория 2004. – С. 328.

12 **Кинфу, З. Т., Фадеева, А. А.** Функциональные особенности медиапространства Казахстана в условиях глобализации // *Вестник РУДН. Серия : Литературоведение. Журналистика* – Т. 2020. – 25. – No 1. – С. 168–176.

13 **Кириллова, Н. Б.** Медиакультура : от модерна к постмодерну. – М. : Академический проект, 2006. – С. 448.

14 **МакЛюэн, М.** Понимание медиа. Расширения человека. – Лондон, Нью-Йорк, 1994. – С. 396.

15 **Уилкинсон, Дж., Грант, А., Фишер, Д.** Принципы конвергентной журналистики // Нью-Йорк, 2009. – С. 234.

16 **Хьярвард, Стиг** Медиатизация общества : теория СМИ как агентов социальных и культурных изменений // *Nordicom Review*. – 2008. No 2. – С. 105–134.

17 **Шипота, Г. Э.** Развитие медиакультуры в условиях активизации использования информационных технологий, 2011 – С.197–202

18 **Эмрих, Ф., Плахина, Ю., Цыренжапова, Д.** Преобразование цифровых медиа: Казахстан // *Доклад фондов открытого общества*, 2013. С. – 114.

REFERENCES

1 **Baigozhina, Dana O., Natalia I. Klushina and Serik Sh. Takhan.** (2019) Mediatizaciya kul'tury v diskurse sovremennyh kazahstanskih media [Mediatization of Culture in the Discourse of Modern Kazakh Media] // *Russian Journal of Linguistics*. – 23 (3), 2009. – P. 784–801.

2 **Barlybaeva, S. Kh.** Sovremennye mediatekhnologii: monografiya [Modern media technologies: monograph] / S.Kh. Barlybayeva. – Almaty : Kazakh University, 2019. – 142 p.

3 **Bart, R.** Izbrannye raboty : Semiotika : Poetika : Per. s fr. [Selected Works : Semiotics : Poetics : translation from French] / Comp. total ed. G. K. Kosikova. – Moscow : Progress. 1989. – 616 p.

4 **Bourdieu, P.** Sociologiya politiki : Per. s fr. [Sociology of politics : translation from fr.] / Comp., total. ed. N. A. Shmatko. – M. : Socio - Logos, 1993. – p. 5.

5 **Castells, M.** Galaktika Internet [Galaxy Internet. Ekaterinburg]: U-Factoria, 2004. – P. 328.

6 **Dewze, M.** What is Multimedia Journalism? // *Journalism Studies*, Vol. 5. – No. 2. 2004. – P. 140.

7 **Emrich, F., Plakhina, Y., Tsyrenzhapova, D.** Mapping Digital Media: Kazakhstan // A report by the open society foundations, 2013. – P. 114 .

8 **Hjarvard, Stig** The Mediatization of Society : A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change. *Nordicom Review*, –2– 2008. – P. 105–134.

9 **Ibraeva, G.** Na perekrestke kommunikacij : zhurnalistika, media Kazahstana [At the crossroads of communications : journalism, media of Kazakhstan]. – Almaty : Kazakh University, 2013. – P. 238.

10 **Ivanova, M. V., Klushina, N. I.** Normy v massmedia: kognitivnyy aspekt. [Norms in mass media: cognitive aspect] // *Questions of cognitive linguistics*, 2018. – P. 2–5.

11 **Kinфу, Z. T., Fadeeva, A. A.** Functional traits of the media space in Kazakhstan in the context of globalization // *RUDN Journal of Studies in Literature and Journalism*, Vol. 25, No.1. – 2020. – P. 168–176.

12 **Kirillova, N. B.** Mediakultura : ot moderna kpostmodernu [Media Culture : from modern to postmodern]. Moscow : Academic Project, 2006. – P. 448.

13 **McLuhan, M.** Understanding Media. The extensions of man. – London, New York, 1994. – P. 396.

14 *Practical journalism in Kazakhstan* // Almaty, MediaNet, 2008. – P. 360.

15 *Routledge. Couldry, Nick* Mediatization or mediation? Alternative understandings of the emergent space of digital storytelling // *New Media Society*. – 10 (373) 2008. – P. 373–391.

16 **Shipota, G. E.** Development of media culture in enhancing the use of information technologies / G. E. Shipota // *Naukovi Vydannya KNUKiM : Collection of scientific works*. – Num. 27 : Culturology questions. – Kiev : KNUKiM, 2011. P. 197–202.

17 **Wilkinson, J., Grant, A., Fisher, D.** Principles of convergent journalism, New York, 2009. 234 p.

18 **Zhanabekova, M., Barlybayeva, S., Myssayeva, K.** Development of Mass Media in Kazakhstan Procedia - Social and Behavioral Sciences (159).– 2014 – P. 512–516

19 **Zizek S.** Kiberprostranstvo, ili nevynosimaya zamknutost' bytiya [Cyberspace, or the Unbearable Closure of Being] // Art of Cinema – 1998. No.1. P. 125.

20 **Zrazhevskaya, N. I.** Methodology and methods of culture media / N. I. Zrazhevskaya // Scientific notes of the Institute of Journalism, T. 40. 2010 – P. 93–97.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

*С. С. Жаркебаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ БАЙЛАНЫС ТІЛІ: МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ШЕШІМ ЖОЛДАРЫ

Қазақстандағы ақпараттық медиа мәдениет 1990 жылдардың аяғында жаңа бұқаралық ақпарат құралдарының парадигмасы ретінде еліміздің әлемдік ақпараттық қауымдастыққа енуінің шексіз мүмкіндіктері мен әлемдік медиа кеңістігіне енді. Адамзаттың ақпараттық технологиялардың жаңа дәуіріне өтуі сананың нақты трансформациясын және қазіргі қоғамнан медиа-ортаның жылдам метаморфозына дайындығын талап ететіні сөзсіз.

Қазақстанның, әсіресе өскелжұр ұрпақтың медиа мәдениеті еліміздің әрбір азаматының қоғамдық санасын немесе өзіндік пікірін қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын ерекше атап өтуге болады. Қазіргі жастар енді интернетсіз, заманауи ақпараттық ресурстарсыз, әлеуметтік желілерсіз, блогосферасыз өмір сүре алмайды.

Медиа-мәдениеттің даралануын қамтамасыз ететін негізгі параметрлер: біріншіден, тұтынушылардың өзіндік цифрлық интернет-контентін қалыптастыру мүмкіндігі; екіншіден, ақпаратты берудің интерактивті тәсілі. Сондықтан, қазіргі заманғы медиа коммуникацияларды пайдалана отырып, сенімді ақпаратты тиімді ұйымдастыру және ұсынумен байланысты бар проблемаларды анықтау үшін Қазақстандағы ақпараттық

медиа мәдениетті кешенді зерттеу қажет, бұл өз кезегінде осы мақаланың таңдалған тақырыбының өзектілігін анықтады.

Зерттеу нысаны: медиакеңістіктің әлеуметтенуінің қазіргі жағдайындағы Қазақстанның ақпараттық медиа мәдениеті.

Зерттеу пәні: Қазақстандағы заманауи медиа коммуникацияларды пайдалана отырып, ақпаратты ұйымдастыру және ұсыну процесінің ерекшелігі.

Зерттеудің мақсаты: Қазақстандағы ақпараттық медиа мәдениетті зерделеу және оларды шешу жолдарын табу үшін өзекті мәселелерді анықтау.

Таңдалған тақырыптың ғылыми жаңалығы Қазақстанның ақпараттық мәдениетіндегі өзекті мәселелерді шешудің теориялық аспектілері мен әдістемелік тәсілдерін анықтауда.

Қазақстандағы қазіргі ақпараттық мәдениеттің практикалық маңыздылығының негізгі негізгі сипаттамаларын бөліп көрсету керек:

- үлкен аудиторияны қамту;
- мақсатты аудиториямен жұмыс істеуде үлкен әлеуеті бар ақпарат ағынын берудің мобильді құралдары;
- интерактивтілік, яғни. веб-сайтты, әлеуметтік желілерді, блогты және т.б. пайдалана отырып, пайдаланушыны әртүрлі мәселелер бойынша ақпаратты зерттеу процесіне тарту мүмкіндігі;
- анық өлшенетін нәтижелер.

Мақаланың талдамалық бөлімінде контент-талдау негізінде Қазақстандағы медиа мәдениеттің нақты жай-күйіне қысқаша сипаттама беріліп, интернет арқылы интерактивті орта құрудағы негізгі проблемалар айқындалған.

Мақаланың ұсынымдық бөлігінде Қазақстандағы ақпараттық мәдениетті одан әрі жетілдіру бойынша қорытындылар мен ұсыныстар айтылды.

Кілтті сөздер: тіл, ақпарат, сөздік, медиакомпания, медиа мәдениет.

* S. S. Zharkebayeva

Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty

Material received on 13.06.22.

INFORMATION LANGUAGE OF COMMUNICATION IN KAZAKHSTAN: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Information media culture in Kazakhstan in the late 90s as a new mass media paradigm entered the global media space with its unlimited possibilities for the country's entry into the global information community. Undoubtedly, the transition of humanity into a new era of information technology requires a concrete transformation of consciousness and readiness for a rapid metamorphosis of the media environment from modern society.

Of particular note is the fact that the media culture of Kazakhstan plays an important role in shaping the public consciousness or own opinion of every citizen of our country, especially among the younger generation. The youth of today can no longer do without the Internet, modern information resources, social networks, or the blogosphere.

The main parameters that ensure the individualization of media culture are firstly, the possibility for consumers to form their digital Internet content; secondly, the interactive way of presenting the information. Therefore, a comprehensive study of information media culture in Kazakhstan is necessary to identify the existing problems associated with the effective organization and presentation of reliable information, using modern media communications, which in turn determined the relevance of the chosen topic of this article.

Object of research: information media culture of Kazakhstan in modern conditions of socialization of the media space.

Subject of research: a feature of the process of organizing and presenting information using modern media communications in Kazakhstan.

The purpose of the study is to study the information media culture in Kazakhstan and to identify the pressing problems to find ways to solve them.

The scientific novelty of the chosen topic lies in the definition of theoretical aspects and methodological approaches in solving urgent problems in the information media culture of Kazakhstan.

The main key characteristics of the practical significance of modern information media culture in Kazakhstan should be highlighted:

- huge audience coverage;*
- mobile tools for transmitting information flow with great potential in working with the target audience;*

- interactivity, i.e. the ability to involve the user in the process of researching information on various issues using a website, social networks, blog, etc.;

- clearly measurable results.

The analytical part of the article gives a brief description of the actual state of information media culture in Kazakhstan based on the content analysis and identifies the main problems in creating an interactive environment via the Internet.

In the recommendation part of the article, conclusions and proposals were made for the further improvement of information media culture in Kazakhstan.

Keywords: language, information, vocabulary, media company, media culture.

<https://doi.org/10.48081/WSAQ8854>

***Б. Б. Жахина**

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Қазақстан Республикасы, Көкшетау

ТІЛ ДАМУЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Мақалада жаңартылған білім мазмұнына сай қазақ тілінен оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда тілдің негізгі салаларымен байланыста тіл дамыту жұмыстарын жүргізудің рөлі сөз болады. Осыған орай, әдістеме ғылымында тіл дамыту жұмыстарын жүргізу мәселелерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне тоқталынады. Әрі мақалада тіл дамыту жұмыстары теориясының функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мәселесінің негізі болатындығы айтылады.

Негізінен, оқушы тұлғаның функционалдық сауаттылығының қалыптасуы тілдік тақырыптарды терең түсініп, лингвистикалық негізін танумен байланысты. Мәселен, сөздік құрамдағы сөздердің семантикалық ерекшелігін, қолданылу аясын білмейтін адам сауатты сөйлей де алмайды. Сондықтан мақалада тіл дамыту жұмыстары сөздің лексика-семантикалық топтарымен байланыста жүргізілуі керектігі сөз болады. Осы ретте тіл дамыту жұмыстарын тілдік тақырыптармен байланысты жүргізудің рөлі жөнінде зерттеген ғалымдардың көзқарастары сараланады. Әрі ғалымдардың көзқарастарында да тіл дамыту жұмыстарының функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың негізі болатындығы байқалады. Мақалада тіл дамытудың теориялық мәселесін тек қана лексика-грамматикалық заңдылықтарды, жалпы тілдік тұлғаларды жаттанды түрде үйретіп қана емес, сөзді қызмет ету аясында, сөздің функционалдық қызметін таныту барысында шешуге болатындығы айтылады. Осы орайда, мақалада тіл дамыту жұмыстарының негізінде функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға болатындығы көрінеді.

Кілтті сөздер: жаңа бағдарлама, функционалдық сауаттылық, функционалды сауатты тұлға, тіл дамыту, сөз семантикасы, тілдік тұлға, оқушы тұлға.

Кіріспе

Жаңартылған білім мазмұнының мақсатына сай функционалдық сауаттылықты қалыптастыру – қазақ тілін оқытуды жаңа талаптар тұрғысынан жетілдіру, оқушы тұлғаның туған тілдерінің бай сөздік қорын жете меңгеріп, әр түрлі реңктегі сөз мағынасын терең түсіне біліп, ана тілінде сауатты сөйлеп, өз ойларын дәл, анық баяндай білу дағдыларын қалыптастыру міндетін қамтиды. Себебі функционалдық сауаттылық дегеніміз – алған білімінің негізінде тұлғаның заман талабына сай әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы үшін мектепте оқытылатын әр пән бойынша алған білімдерін өмір қажетіне жарату.

Ал функционалдық тұрғыда сауатты тұлға дегеніміз – қоғам құндылықтарына сай, қоғамдық ахуалдың қалыптасқан мүдделеріне қарай әрекет ете алатын, қоғамдық ортада өмір сүріп, тіл табыса білетін, белгілі бір сапалық қасиеттері бар, жалпы негізгі және пәндік құзыреттілікті меңгерген адам.

Материалдар мен әдістер

Осы тұрғыдан келгенде, туған тіліндегі сөздердің бай мағыналық реңктерін, қолданылу ерекшеліктерін білмейтін, өз ойын дұрыс жүйелеп баяндай алмайтын оқушының дүние танымы тежеледі, өздігінен ойлануы, ой қорытуы дұрыс қалыптаспайды. Функционалдық тұрғыдан сауатсыз тұлғаға айналады. Мұндай кемшіліктің оқушыда болмауы үшін, мектепте тіл дамыту жұмысына тиісті дәрежеде мән беріліп, бұл жұмыс түрі дұрыс жолға қойылуы керек. Ол үшін оқыту барысында тіл саласы, онда қарастырылатын тілдік тақырыптардың лингвистикалық негізі, тілдік табиғаты тілдегі, сөйлеудегі рөлі айқындала түсіндірілуі қажет.

Әрі тіл дамыту жұмыстарының аясы өте кең, ол қазақ тілі пәнін оқумен ғана шектеліп қалмайды, кез келген пән иесі оқушыны өз пәнінің тілінде сөйлете алуы тиіс.

Біз білеміз, тіл ғылымының әрбір саласы өзінің дербестігі мен даралығын сақтай отырып, әрі өзара бір-бірімен тығыз байланыста болады. Оны ғалымдар қазіргі қазақ тілі фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, стилистика, диалектология болып бірнеше салаға бөлінгенімен, олардың барлығының да зерттейтіні сөз дегенді айтады.

Дегенмен де, «Лексика» – сөз, оның мағынасы жайлы тілдің негізгі саласы, ал сөз мағынасын, оның әртүрлі реңкін, қыр-сырын жете түсіне алмаған, сөз байлығы жетілмеген оқушы ойын да анық, ұтымды, мазмұнды етіп жеткізе алмайды. Сондықтан да тіл дамыту жұмыстарын лексикалық тақырыптарды оқытумен байланысты алудың өзіндік маңызы зор.

Сонымен қатар кейбір лексикалық тақырыптарды, оның ішінде сөздің лексика-семантикалық топтарын тіл дамыту жұмыстарымен бірлікте, байланысты жүргізу – сөз мағынасын терең түсініп, орынды қолдана

білуге ықпал жасайды, оқушының белсенді сөздік қорларын молайтады. Ал оқушының сөздік қорын байытпайынша, тілін дамыту да мүмкін емес.

Тіл дамыту жұмыстарының ғылыми жүйелі негізде дұрыс жолға қойылуы – оның келешекте дамытылуына, күрделенуіне, ең тиімді әдіс түрлерімен толысуына жол ашады. Ал ол функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың ғылыми негізі болып табылады.

Сондықтан сөздің лексика-семантикалық топтарын оқытумен тіл дамыту жұмыстарын байланыстыра жүргізудің әдістемесін теориялық жақтан негіздеу; лексикалық тақырыпты оқытумен байланысты жүргізілетін тіл дамыту жұмыстарының мазмұны мен көлемін анықтау; лексикалық тақырыптарды оқыту барысында оқушының ойлауы мен сөйлеуіне ықпал ететін оқыту әдістері мен жаттығулар түрлерін зерттеп зерделеу, жинақтау, осы аталғандардың барлығын белгілі бір жүйе түрінде, лексикалық тақырыптарды оқыту жағдайымен байланыстыра қарастырған жөн.

Нәтижелер мен талқылау

Осы тұрғыдан келгенде, 1990 жылдан бастап 2000 жылдарға дейін ең өзекті зерттеу тақырып ретінде қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымында қарастырылып келген тіл дамыту мәселесі қазіргі білім беру жүйесіндегі басты проблема функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мәселесінің өзегі болып отыр. Сондықтан қай тілді оқыту ісінде болмасын күн тәртібінен түспейтін ең басты мәселе оқушы тілін дамыту болып табылады.

Мәселен, орыс тілін оқыту әдістемесінде тіл дамыту жұмысын жан-жақты зерттеген әдістемеші ғалымдар қатарында И. И. Срезневский, В. П. Шереметевский, М. А. Рыбникова, А. В. Текучев, Ф. И. Буслаев, А. Н. Гвоздев, А. М. Пешковский ғалымдарды атауға болады [1, 54].

А. М. Пешковскийдің пікірінше, дұрыс сөйлеу стилін қалыптастыру сабағында мәтінге тереңдете стилистикалық талдау жасауға көңіл бөліну керек. Ол оқушыларға синтаксистік конструкциялар мен сөздің нақты көркемдегіштік қасиетінің сырын ашуға көмектеседі деп есептейді [2, 59].

Әдістемеші ғалым В. Н. Добрамыслов оқушының мазмұндама, шығарма жұмыстары арқылы олардың сөздік қорын бақылау, тілінің көркемдік ерекшелігін және жаңа сөздер арқылы сөздік қорының толығуын байқауға болатынын айтады. Сонымен бірге оқушының сөздік қорын байытуда омоним, синоним, антоним сөздермен жұмысты жандандыру керек екендігіне үлкен мән береді және белсенді сөздік қорын дамытуда нақты бір тақырып жайында өз бетінше баяндау жасатудың жолын көрсетеді.

Ғалымдар Ф. И. Буслаев, А. Н. Гвоздев грамматикалық құрылыстың ойды жеткізудегі рөліне тоқтай келіп, тіл дамыту жұмысын грамматиканың заңдылықтары мен ережелеріне негіздей ұйымдастыруды ұсынады [3, 68].

Ғалым И. А. Рыбникованың да бірнеше еңбектері оқушының тіл және тіл дамыту жұмыстарына арналған. Оның «Изучение родного языка», «Книга о языке», «Введение в стилистику» деген еңбектері оқушының тілін дамыту ерекшеліктерін шешуге негіз болған. Ол тіл дамытуда мәнерлеп оқудың алатын орнын, оның грамматика, фонетиканы оқытумен тығыз байланысты екенін атап көрсетеді: және ол үшін сөзбен, сөйлеммен жұмыстың маңызын ерекше атайды. Бұған қоса тіл дамытудың мына түрлерін атап көрсетеді, мазмұндама, шығарма, қатемен жұмыс, ауызша сөйлеу, т.б. [4, б. 232–233].

Ал тіл дамыту жұмыстарын бір жүйеге келтірудің жолын көрсеткен ғалым – Т. А. Ладыженская. Ол бірінші тіл дамыту жұмыстарын жүргізудің принциптерін анықтады. Олар:

- тіл дамыту жұмыстарын оқушының ойын дамытумен байланыста жүргізу;
- оқушылардың байланыстырып сөйлеу дағдыларын дамытуда ауызша және жазбаша жұмыс түрлерін өзара байланыста жүргізу;
- тіл дамыту жұмыстарын грамматикамен, әдебиетпен байланыстыра жүргізу принциптері.

Бұдан соң ғалым тіл дамыту жұмыстарын сауатты, тиянақты, жан-жақты жүргізудің нәтижесінде қалыптасатын дағдыларды да атап көрсетті:

- сөйлеудің тақырыбын аша білу;
- сөйлеудің түпкі негізін, ойын ашу;
- сөйлеуге керекті материал жинай алу;
- жинақтаған материалды іріктей әрі жүйелей білу;
- жазба жұмыстары бойынша жазғанын жетілдіру, дамыту дағдысы болу;
- сөйлеуді белгілі бір құрылымдық тұрғыдан құрастыра алу;
- өз ойын дұрыс, дәл, анық, мүмкіндігінше мәнерлі жеткізе білу.

Сонымен қатар зерттеуші белгіленген бұл дағдыларды дамытудың жүйесіне де тоқталады:

- дағдылардың біртіндеп меңгертілуі;
- тіл дамыту теориясынан қарапайым мәліметтер берілуі;
- сөйлеудің қиындығы ескерілуі;
- әр уақыт оқыту кезеңінде өзіндік жұмыс түрлері ұйымдастырылып отырылуы;
- тілдік жүйе мен жеке тақырыптардың арасындағы байланыстың іске асырылып отырылуы.

Т. А. Ладыженская бұл дағдылардың даму деңгейін анықтауда төмендегі белгілерге сүйенуді көрсетті:

- оқушының сөйлей алу деңгейін ескеру;
- бір сөйлемде орташа есеппен неше сөз барын есептеу;
- қателер санын есепке алу;

- тілдік тұлғалардың дұрыс қолданылуын ескеру;
- синтаксистік құрылымдардың қолданылу түрлеріне мән беру [5, 168].

Көріп отырғанымыздай, ғалым байланыстырып сөйлеудің, яғни бала тілін дамытудың жүйесін қарастырады. Негізінен, ол басты назарды сөйлеудің мазмұнды, мағыналы болу жағына аударған. Себебі сөйлеудің мақсатының өзі тақырыпқа сай негізгі айтайын деген ойын жеткізу болса, ол үшін оның мазмұнына мән беру аса қажет екендігі белгілі. Сонымен қатар, сөйлеуші кімге арнап сөйлейтінін, не үшін, қандай мақсатта сөйлейтінін түсінуі қажет.

Ал ғалым Н. И. Никитина оқушы тілін дамытуда тілден ұйымдастырылатын жаттығу жұмыстарының мәніне тоқталады. Оның пікірінше, тіл дамыту мақсатындағы жаттығулар жүйесі тілдің қызметінің түгел түрін дамытуы тиіс, атап айтқанда:

- сөйлеуді қабылдау, сөйлеудің ауызша түрін тыңдай білу әрі ұғыну, жазбаша мәтінді оқу және ұғыну;
- мәтіннің мазмұнын еске түсіру, ауызша жатқа оқу және мазмұнын айту, жазбаша жатқа жазу және мазмұндама жазу;
- ауызша түрде сөйлей білу, жазбаша түрде мәтін құрастыру, шығарма жазу [6,115].

Ғалымның тұжырымдауы бойынша, әр сабақта есту, оқу, мазмұнын айту жұмыстары үнемі ұйымдастырылуы тиіс. Әрі тіл дамыту жұмыстарына арналған материалдардың іріктелуіне аса көңіл аударылып, осыған орай классикалық шығармалардан үзінділер жиі қолданылып, тіл сабақтарында мәнерлеп өлең жолдарын оқытып отыру тиімді деп есептейді.

Ғалымдар И. Р. Калмыкова, О. Л. Рябиковалар лексикалық бірліктерді дұрыс қолдана білуге оқушыны төселдірудің, оқушы тілін дамытудың маңыздылығына тоқталғанын байқаймыз.

Мәселен, ғалым И. Р. Калмыкова оқушылардың сөз мағынасын жете түсінбеушіліктен, сөзді орынды қолдана білмеу салдарынан жіберген қателеріне талдау жасай келе, сөйлем құрауда, ойын жазбаша түрде баяндауда, шығарма жазуда сөзді талдай, талғай білудің маңызына тоқталады [7, 27].

Ал О. Л. Рябикова антоним сөздердің мағыналық ерекшеліктерін айқындай отырып, оның адам ойын жеткізудегі көркемдегіштік қызметін ашып, оны оқушының қолдана білу дағдыларын қалыптастырудың жолдарын көрсетеді.

Аталған ғалымдар функционалдық сауаттылық деп ерекше атамаса да, ой соған әкеледі. Себебі мұндай жұмыс түрлерінсіз сөйлеу сауаттылығы қалыптаспайды. Оқушы тілдік тұлғалардың сөйлеудегі рөлін тани алмайды. Жаттанды ой, жаттанды тұжырым, жаттанды сөйлеу содан шығады.

Осы тұрғыдан келгенде, ғалымдардың тіл дамыту жұмыстарын талапқа сай ұйымдастыруға қатысты ойлары, ұсынып отырған жұмыс түрлері

функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың талабына сәйкес келеді. Себебі сөйлеуге қажетті сөздің мән-мағынасын түсінбей, ешқашан да сауатты қолдана алмайды.

Қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымында бала тілін дамытып, сөйлеу сауаттылығына баса назар аударған ғалым – А.Байтұрсынов.

Ағартушының тіл дамыту жолында жеке сөздермен таныстыру принципін ұстанғанын, осыдан барып жекелеген тақырыптар арқылы оқушылардың сөздік қорын байытуды мақсат еткенін байқаймыз [8, 43-52].

Әрі ғалым өзінің еңбектерінде бала тілін дамытуға аса қажетті материалдар: жаңылтпаш, мақал-мәтелдер, жұмбақтарды береді де, осыдан кейін сюжетті мәтінге көшеді.

Жаңылтпашты жаттап, мақал-мәтелдің мазмұнын ашып, жұмбақтың шешуін таба білген балаға одан кейін берілген өтірік өлең, сюжеті қысқа мәтіндердің мазмұнын түсіну қиындық келтірмесі сөзсіз.

Сонымен қатар ғалымның бала тілін дамытуда қолданған әдістерінің бірі – сөз ұқсастығын пайдалану, яғни дыбыстардың алмасуынан сөз мағынасының өзгеретінін таныту, мысалы, ол, олар, орлар, шаш, шаша, шашақ, керек, кезек, терек, тезек, елік, есек, зор, Ораз, ор, ора, т.б.

Бұл жерде қайталау әдісінің материалды есте сақтауда маңызының зор екенін, сөздерді ұмытпай есте сақтауы, жеке қолданыста, сөйлемде, жаттығу кездерінде қолдана білулері үшін ең керек әдіс екенін байқаймыз.

Әрі оқушы дыбыс алмасқан сайын сөз мағынасының өзгеретінін, сонымен қатар, кез келген дыбыс тіркесі сөз жасамайтынын, оның өзінің заңдылығы бар екендігін берік есте сақтайды.

Сонымен қатар ғалымның балаға сөз өнерін тіл заңдылықтары мен әдебиет заңдылықтарын қатар, бірлікте үйрету керек деген пікірі өте құнды. Себебі тіл дамыту мәселесін тек қана лексика-грамматикалық заңдылықтарды үйретіп қана емес, сөзді қызмет ету аясын, яғни, сөздің функционалдық қызметін таныту барысында шешуге болатындығы белгілі. Ғалымның сөзімен айтқанда, тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түйгенін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ғалымның бұл пікірінен функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың идеясы анық байқалып тұр.

Бұдан соң тіл дамыту жұмыстары негізінде сауатты сөйлеуді қалыптастырудың мәні, жұмыс түрлері жайында зерттеген ғалым – С.Жиенбаев. «Жаттығу емле мен тіл дамыту» деп аталатын еңбегінде оқығанды балалардың қабылдауы оқу әдісіне байланысты екенін, әсіресе мәнерлеп оқи білудің маңызын көрсеткен. Оқығанды талдау (әңгімелеу, мазмұндау, қорытынды

шығару) жұмыстарының түрлерін анықтай келіп, салалы сөз сөйлеуге үйрететін жұмыс – мазмұндау жұмысы екенін атап көрсетеді.

Аталған әдістемелік жұмыста мазмұндама мен шығарма жаздырудың орны былай берілген: «...тіл дамыту жұмысы, оның ішінде жазба сөзге жаттықтыру мектепте зор орын алады. Жазба сөзге жетілдіру үшін істелетін жұмыстың ең маңыздысы – мазмұндама, шығарма жаздыру» [9, 24].

Ғалым С.Жиенбаев – алғаш рет мектепте жүргізілетін тіл дамыту жұмыстарының ауызша, жазбаша болып бөлінетіндігінің жігін ашып, оның әрқайсысына жататын жұмыс түрлері, яғни оқушылардың жазу тілі мазмұндама мен шығарма арқылы жетілетінін, бұл жұмыстардағы ой жүйесі мен сөз қолданудың мәнін көрсеткен әдістемеші ғалым.

Профессор И. Ұйықбаев тіл дамытуды, ой дамытумен тығыз байланысты қарастыруды ұсынады. Сонымен қатар оқушылардың ауызекі тілін дамыту үшін ең алдымен, 1) олардың сөздік қорын байыту керек; 2) әдеби тілде сөйлеудің тілдік нормаларын, сөйлемдерді дұрыс құрауды үйрету керек; 3) ойларын байланыстырып айтып беру дағдылары мен шеберлігін қалыптастыруға назар аудару керек деп есептейді.

«Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту» деп аталатын еңбегінде ғалым М.Балақаев тіл дамыту жұмыстарын, функционалдық сауаттылықты қалыптастыруды тілдік материалмен байланыста жүргізуді ұсынады. Әрі оқушы грамматика-лексикалық тұлғаларды тек жаттап алатын дағдыға айналдырмай, олардың мағыналық мазмұнына қанық болуы тиіс деп есептейді. Сонда ғана тілдегі заңдылықтар мен ережелерді біліп, күнделікті өмірде пайдаланумен қатар, олардың стильдік, экспрессивтік, эмоциялық, көркемдеу қызметтерін де түсініп пайдалана алады дегенді айтады.

Ал ғалым Р.Сыздыкова «Тіл табиғатын таза сақтайық» деген «Қазақстан мектебі» журналының 1993 жылғы №5 санында жарияланған мақаласында «Қазақ тілі пәнін қоғам, мектеп реформасына сай жетілдіру концепциясының» жобасында қазақ тілін оқытуда тілдің жүйесін, құрылымын таныту басым болғанын, оқушыларды сөз сөйлеу шеберлігіне, тіл мәдениетіне үйрету жағы жөнді ескерілмегендігін айта келіп: «Бұл мектепте қазақ тілі пәнін оқытудың сан жылдар бойы сақталып келе жатқан олқы тұсы, методологиялық кемшілігі», – дейді. Әрі тілдің фонетика, грамматика, ішінара лексикалық жүйесін ғылыми негізде оқып үйренуі керек екендігін, бірақ ол – сол пәнді оқытудың бір мақсаты ғана болса, ал екінші мақсаты оқушылардың тіл жөнінде алған түсінік білімдерін білуге дағдыландыру керек екендігін айтады [10, 21–24].

Қорытынды

Қоғам ілгерілеген сайын, қауымның жалпы мәдениеті көтерілген сайын өмірдің сала-саласында қолданылатын тілдің де мәдениетін көтеріп сөйлейтін

адамнан өз ойын әрі айқын, әрі жатық, әрі әуезді етіп құруды қалайды. Ол үшін мектеп қабырғасында-ақ оқушы тілі жазбаша да, ауызша да дамытылуы қажет. Сонда ғана функционалдық тұрғыда сауатты тұлға болады.

Әрі оқушы функционалдық сауаттылықты қалыптастыру негізінде адамзат жасап, жинақтаған қоғамдық сананың осы формаларын игеруде адамзаттың жүріп өткен қызметін қайталап өтеді, бірақ енді ол қызмет – оқу қызметі деп аталады. Осы оқу қызметін дұрыс ұйымдастыру барысында оқушы адамзаттың білім қорын жинақтау үдерісінде тек білім мазмұны мен белгілі бір дағдыларды игеріп қана қоймайды, жинақталған білімнің жинақтау және қорыту әдісін де меңгереді, яғни адамзаттың теориялық санасы мен абстрактілі ойлауы қалыптасуындағы маңызды орын алатын рефлексия, анализ-синтез, талдау, модельдеу қабілеттерін де қайта жасақтап жүйелейді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Срезневский, И. И.** Об изучении родного языка и особенно в детском возрасте, ч. 2. – СПб, 1861. – с. 54.

2 **Пешковский, А. М.** Вопросы методики русского языка. – Москва : «Госиздат», 1930. – с. 159.

3 **Гвоздев, А. Н.** Формирование у ребенка грамматического строя русского языка. 1, 2. – М.: 1949. – с. 197.

4 **Рыбникова, М. А.** Очерки по методике литературного чтения. – Изд. 3. – Москва : Учпедгиз, 1963. – с. 332.

5 **Ладыженская, Т. А.** Система работы по развитию связной устной речи учащихся. – Москва : 1975. – с. 168.

6 **Никитина, Е. И.** Методические рекомендации к урокам развития связной речи в 5-классе. – Москва : НИИ школ, 1989. – с. 115.

7 **Калмыкова, И. Р.** Методика лексико-семантической подготовки к сочинению. Дисс. канд. пед. наук. – Москва : 1984.

8 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағылымы. – А. : «Ана тілі», 1992. – 372 б.

9 **Жиенбаев, С.** Қазақ тілі методикасы. – Алматы : 1946. – 265 б.

10 **Сыздыкова, Р.** «Қазақстан мектебі» журналы, 1993. №5.

REFERENCES

1 **Sreznevsky, I. I.** Ob izuchenii rodnoogo yazyka i osobenno v detskom vozraste [About learning the native language and especially in childhood], Ch. 2. – SPb, 1861. – p. 54.

2 **Peshkovsky, A. M.** Voprosy metodiki russkogo yazyka [Questions of the methodology of the Russian language]. – Moscow: «Gosizdat», 1930. – p. 159.

3 **Gvozdev, A. N.** Formirovaniya u rebenka grammaticheskogo stroya russkogo yazyka [Formation of the grammatical structure of the Russian language in a child]. 1, 2. – Moscow : 1949. – p. 197.

4 **Rybnikova, M. A.** Ocherki po metodika literaturnogo chetiya [Essays on the methodology of literary reading]. – Izd. 3. – Moscow : Uchpedgiz, 1963. – p. 332.

5 **Ladyzhenskaya, T. A.** Sistema rabota po razvitiyu svyaznoi ustnoi rechi uchashihsya [The system of work on the development of coherent oral speech of students]. – Moscow : 1975. – p. 168.

6 **Nikitina, E. I.** Metodicheskie rekomendatsii k urokam razvitiya svyaznoi rechi v 5-klasse [Methodological recommendations for the lessons of the development of coherent speech in the 5th grade]. – Moscow : NII shol, 1989. – p. 115.

7 **Kalmykova, I. R.** Metodika leksiko-semanticheskoi potgotovki uch-sya k sochineniya [The methodology of lexical and semantic preparation of students for the essay. Diss. Candidate of Pedagogical Sciences]. Diss.kand.ped.nauk. – Moscow : 1984.

8 **Baitursunov, A.** Til taǵylymy [Language training]. – A. : «Ana tili», 1992. – 372 p.

9 **Zhienbaev, S.** Qazaq tili metodikasy [Methodology of the Kazakh language]. – Almaty: 1946. – 265 p.

10 **Syzdykova, R.** «Qazaqstan mektebi» jýrnaly [Magazine «School of Kazakhstan»], 1993. №5/

Материал баспаға 13.06.22. түсті.

*Б. Б. Жахина

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,

Казахстан Республикасы, Кокшетау.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

РОЛЬ РАЗВИТИЯ РЕЧИ В ФОРМИРОВАНИИ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ

В статье рассматривается роль развития речи, связанной с основными разделами языка, в формировании функциональной грамотности учащихся по казахскому языку в рамках обновленного содержания образования. В связи с этим исследуются труды ученых, изучавших вопросы развития речи в науке и методике. В статье утверждается, что теория развития речи является основой формирования функциональной грамотности.

Формирование функциональной грамотности личности обучающегося основано на глубоком понимании языковых тем и осознании лингвистической основы. Например, человек, не знающий семантических особенностей словарного состава, сферы употребления, не сможет даже говорить грамотно. Следовательно, в статье говорится о том, что работа по развитию речи должна проводиться во взаимосвязи с лексико-семантическими группами слов. Также анализируются труды ученых, которые считают, что занятия по развитию речи надо проводить во взаимосвязи с языковыми темами. Кроме того, исследования некоторых ученых подтверждают, что работа по развитию речи является основой формирования функциональной грамотности. В статье отмечается, что теоретическая проблема развития речи может быть решена не только путем простого изучения лексико-грамматических закономерностей, общезыковых личностей, но и в рамках функционирования слова, в процессе функциональной деятельности слова. В связи с этим в статье показано, что функциональная грамотность может формироваться на основе развития речи.

Ключевые слова: новая программа, функциональная грамотность, функционально грамотная личность, развитие речи, семантика слова, языковая личность, личность обучающегося.

*B. B. Zhakhina

Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov,

Republic of Kazakhstan, Kokshetau.

Material received on 13.06.22.

THE ROLE OF SPEECH DEVELOPMENT IN THE FORMATION OF FUNCTIONAL LITERACY

The article examines the role of speech development related to the main sections of the language in the formation of functional literacy of students in the Kazakh language within the updated content of education. In this regard, the works of scientists who have studied the development of speech in science and methodology are being investigated. The article argues that the theory of speech development is the basis for the formation of functional literacy.

The formation of functional literacy of the student's personality is based on a deep understanding of language topics and awareness of the

linguistic basis. For example, a person who does not know the semantic features of the vocabulary, the scope of use, will not even be able to speak competently. Consequently, the article says that the work on the development of speech should be carried out in conjunction with lexicosemantic groups of words. The works of scientists who believe that speech development classes should be conducted in conjunction with language topics are also analyzed. In addition, the research of some scientists confirms that the work on the development of speech is the basis for the formation of functional literacy. The article notes that the theoretical problem of speech development can be solved not only by simply studying lexical and grammatical patterns, general linguistic personalities, but also within the framework of the functioning of the word, in the process of the functional activity of the word. In this regard, the article shows that functional literacy can be formed on the basis of speech development.

Keywords: new program, functional literacy, functionally literate personality, speech development, word semantics, language personality, student personality.

МРНТИ 17.07.31

<https://doi.org/10.48081/EECX6686>***Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова², Е. К. Жусупов³**^{1,2,3}Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МАШХУР ЖУСИПА: ЛЕГЕНДЫ ОБ АБЫЛАЙ ХАНЕ

В данной статье речь пойдет об исторических легендах, собранных Машхур Жусипом, в том числе об Абылай хане – исторической личности, возглавлявшей казахский народ. Здесь особенно подробно рассматриваются различные варианты, касающиеся личности Абылай хана, публикуемые в разных сборниках, книгах, сравниваются между собой. Образцы фольклора об Абылае, собранные из уст народа, анализируются в сравнении с версиями Ш. Уалиханова, В. Радлова и др. Особенности и различия, возникающие в ходе этих сравнений и т.д., описываются в статье. В статье разносторонне рассмотрено, что некоторые фольклорные версии, связанные с личностью Абылай хана сохранились только в рукописях Машхур Жусипа. Все это показывает, насколько ценны исторические легенды, собранные Машхур Жусипом, в том числе фольклорные образцы, касающиеся личности Абылай хана.

Ключевые слова: Машхур Жусип, культурное наследие, рукопись, легенда, хронология, Абылай хан, фольклорный образец.

Введение

Содержание исторических преданий об Абылае охватывает молодые годы хана (не было и 20 лет), первые героические походы, принесшие ему славу, становление его в качестве хана и т.д. Предания заканчиваются событиями, когда хан в старческом возрасте хотел завоевать город Бухар, но видит сон и отказывается от своей идеи. По дороге в родные края он умирает. Следовательно, список рассказов дается в хронологической последовательности [1]. Такая классификация фольклорных образцов, собранных из уст народа, в соответствии с временными параметрами, запись этих образцов методом цикличности – все это обосновывает правильную направленность деятельности Машхур Жусипа и в то же время определяет отличительные особенности фольклористской деятельности акына.

Попробуем сравнить образец об Абылае, данный в рукописи Машхур Жусипа, с образцом, опубликованным С. Дауытовым. Между двумя вариантами существуют определенные различия. К примеру, вариант, опубликованный С. Дауытовым [2], начинается со стихотворной речи. В то время как вариант, хранящийся в «семейном архиве», начинается с песенных строк «В мире проживало 18 тысяч человек» («Ғаламда он сегіз мың жан болыпты»).

Материалы и методы

В целом в фольклористской науке фольклорные образцы сравниваются в следующей последовательности:

- а) Существуют ли различия в содержании и сюжете?
- б) Изменены ли характерные особенности героя?
- в) Изменены ли их слова, поступки и действия?
- г) Внесены ли новшества в язык или стиль (сокращение слов или замена их другими)?

Названные критерии сравнения полностью учитываются в двух вариантах Машхур Жусипа, лишь поступки героев меняются местами.

Результаты и обсуждение

Так, например, во втором варианте мудрым советчиком хана выступает его жена. А в первом варианте героем, обладающим даром предвидения, мудростью, является сам хан. Кроме того, в первом варианте акын дает пояснения по поводу Ботакхана и Жанай (на них и подробно остановимся). Такое пояснение не встречается во втором варианте. В пояснении интерес представляет тот факт, что гнев одолевает Ботакхана, в результате чего он погибает. В опубликованных В.В. Радловым [3] и С. Дауытовым [3, 318 с.] образцах речь идет о том, что несмотря на свой чин Абылай хотел освободить Ботакхана, но в это время он уже погибает. Следовательно, первый вариант акына заслуживает высокую оценку с позиции веры слушателя в то, о чем говорят. По нашим предположениям, одной из форм существования фольклорных образцов является вера народа собирателю этих образцов.

Кроме того, в первом варианте, заканчивая предание словами «Абылай аспаған сары бел атанған жер осы екен», доказывая правомерность своей мысли, акын приводит в пример стихи ходжы Толегена из рода Тортуыл. Этот факт не находит своего отражения во втором варианте. Чтобы слушатель поверил в достоверность описываемого исторического события, акын приводит строки стиха ходжы Толегена. Это характеризует еще одну сторону собирательской деятельности Машхур Жусипа.

При жизни акына только одно предание о хане Абылае было опубликовано в газете «Дала уалаяты» [4] (1893, № 13) под заголовком «Қазақтың бұрынғыдан қалған сөздері» («Слова казахов, оставшиеся в

веках»). Были ли текстологические изменения в рукописи акына, об этом сказать трудно. Второй вариант исторического предания сохранен в копиях рукописей Жолмурата. Сравнивая образцы между собой, во-первых, что бросается в глаза, – это объем. На страницах печати этот вариант начинается со строк «Бұ хикая кеше Қаракерей Қабанбай...» («Это событие вчера Каракерей Кабанбай...»), по сравнению с копией Жолмурата, объемнее. В вариантах отсутствуют изменения по содержанию, сюжету, действиям героев, языковым и стилистическим особенностям. В рукописи рассказ начинается словами: «Бір күні Абылай хан қарашына көз тойған үш жүзден озған, әлемнен озған алаяқ билері...» («Однажды хан Абылай, опередивший три жуза, опередившие весь мир бии...») и сразу же продолжается вопросами хана Абылая. В варианте, данной на страницах газеты «Дала уалаяты», вначале стихотворными строками даются сведения о самом хане, об его окружении. Только после этого, начинаясь со слов «Сол Абылай хан күндерде бір күн қазақтың қабырғасы кең, қарны жуан, шекесі толық, миы көп, ойы терең билерін жиып алып...» («Однажды хан Абылай собрал мудрых биев...»), развивается событие далее. В копии рукописи Жолмурата не упоминается ни одно имя бия, а в опубликованном варианте – имя сына Казыбека бия Бекболата, сына Жанибека бия Даутбая, сына Шобалая батыра Жанке, сына бия Толебая – бия Едиге, сына Богенбая – бия Тореналы. Все эти имена даются в порядке следования их слов, расположения сведений о них.

Вместо вопроса «Что вечно?» («Не өлмейді?») в варианте, изданном в газете, в рукописи следует вопрос «Разве вещь не изнашивается, или разве человек вечен?» («Тозбайтын нәрсе не, өлмейтін жан бола ма?»). Существуют и изменения в ответах, данных на вопросы. Например, в газете вечным являются «қара жер» («земля»), «асқар тау» («высочайшая гора»), «аққан су» («бурлящая вода»), «Ай мен Күн» («Луна и Солнце»), а в рукописи вечным является «аққан су» («бурлящая вода»), «қара жер» («земля»), «Ай мен Күн» («Луна и Солнце»). Не изнашивается «железо» («темір») и «гора» («тау»). Заметим, и в постановке вопросов, и в неудачных ответах имеются существенные различия. Наряду с этим, в рассказе даются разные имена героев. В газете человека, дающего правильный ответ, называют «человеком, которого не знает ни один ходжа, ни один человек не обращает на него внимания, не является бием, как все другие знаменитые бии». В рукописи, наоборот, дается конкретное имя – оратор Жудас из рода Кипчак-Таймас.

В двух вариантах одновременно даются правильные ответы. Лишь выражение из газеты «слово муллы» («молданың хаты») заменяется в копии Жолмурата выражением «труд ученого» («ғалымның хаты»). Из этого делаем выводы, что вариант Машхур Жусипа, вышедший на страницах газеты, намного объемнее и полнее, чем в рукописи. Учитывая, что оба образца

принадлежат Машхур Жусипу, можно предположить, что основной вариант опубликован в газете, а вариант, записанный в копии Жолмурата, является вторым вариантом.

Вышеуказанные материалы об Абылае, записанные в рукописях Машхур Жусипа, опубликованы на страницах печатных изданий. История выражения «Абылай аспаған сары бел» («Проторенный путь, которого даже Абылай не перейдет») в книге «Казахские бии – ораторы» связывается с именем бия Байдалы [5]. То есть здесь Байтели би, внучатый брат бия Байдалы, убивает человека. За это хан Абылай приговаривает его к смертной казни. Однако би Байдалы своим красноречием вынуждает хана Абылая менять приговор на оплату куна.

По-нашему, боязнь хана Абылая перед народом закономерна. Однако заключение, выраженное в словосочетании «назван проторенным путем, которого даже Абылай не перейдет» («Абылай аспаған сары бел атанған жер осы екен») вызывает сомнение. По сравнению с последним вариантом, опубликованным «как бы из уст», рассказ, записанный Машхур Жусипом, более достоверен. Если учесть, что опубликованные «как бы из уст» образцы собраны недавно, то возникает необходимость их исследования, изучения их природы с позиции достоверности. Что касается рукописей Машхур Жусипа, записанных сто лет тому назад, то их значимость поднимается с каждым днем.

Выше было сказано о том, что сюжет исторического предания «Заточение Абылая в плен у джунгарского хана Калдан Серена» встречается в труде Ш. Уалиханова [6].

Опираясь на рассказ Машхур Жусипа, известный ученый Р. Бердибаев доказывает тот факт, что джунгарский хан Калдан Серен сам был заинтересован в освобождении хана Абылая. Ученый дает высокую оценку исторической достоверности рассказа [7]. Вера окружающей среды в события, имеющие место в истории, в их достоверность является главной особенностью фольклорных образов.

К варианту Машхур Жусипа близок образец, опубликованный в 1891-ом году в 1-ом номере газеты «Дала уалаяты» под заголовком «Проблемы казахов» [7, 314–315 с.]. В образце имеется ссылка на автора предания «В конце подписан «писатель казах народа Покрау Мухамедгали Ибрагимұлы» [7, 637 с.].

В легенде речь идет о том, как хан джунгаров Калдан отправляет Абылаю примирителей, они погибают, как начинаются военные распри между ними, как хан Абылай попадает в плен. Далее, чтобы проверить их, Калдан приглашает их в дом без постели. Увидев это, хан Абылай растеряется. В качестве предъявляющих кун выступают визири хана Калдан. Далее повествуется о том, как визири хана возвращаются на родные земли.

В рукописи Машхур Жусипа в качестве предъявляющего кун выступает сам хан Калдан Серен. Он оплакивает младшего брата Сару. В походе младший брат погибает из рук Абылая. В газете, наоборот, вождь визирей погибает в пути, когда едет для примирения. Если в образце, опубликованном в газете, испытание проходят визири хана, то в варианте Машхур Жусипа сам Абылай проходит через три трудные испытания. В тексте акына эта сторона предания описывается особенно.

Сюжет освобождения хана связывается с действиями посланников во главе с бием Казыбеком [7, 108–109 с.].

В этом контексте замечание исследователя С. Каскабасова ценно: «В предании, как и должно быть в фольклорном произведении, подробно не описывается также и то, что испытывал Абылай в плену. Здесь важно показать два этапных события: полонение и освобождение Абылая. Правда, в Валихановском тексте описан один эпизод из жизни хана в плену» [8]. Следовательно, здесь состояние Абылая в плену у джунгар показано в труде Ш. Уалиханова с новых граней.

По нашим предположениям, эти приведенные факты дополняют вариант Машхур Жусипа. Если в труде Ш. Уалиханова описан один эпизод из жизни хана в плену, то в рукописи Машхур Жусипа описываются три испытания Абылая после заточения, то, что испытывал хан в плену в течение 10 дней. Так, например, первое испытание длится семь дней, то есть семь дней хан без воды, без еды. На седьмой день хан получает посуду с жиром размером в чашечку. Жир не вмещается в рот хана. Рассердившись, хан возвращает посуду обратно. Если хан протянет руки к посуде, это означает приказ убить его. Хан не притрагивается к посуде. Это указывает на происхождение его из «белой кости» и, тем самым, спасает его от смерти. Далее хана ждет второе испытание. Это испытание можно назвать совокупностью действий для определения происхождения, храбрости хана. Здесь повествуется о том, как врываются четыре палача, прикладывают меч к голове хана. При всем этом хан сохраняет спокойствие. И в этот раз бесстрашие Абылая спасает его от смерти. Потом хан проходит третье испытание, приготовленное ему в орде хана Калдана. Испытание заключается в том, что везде народу было много, лишь трон хана был свободен. Абылай не растерялся, увидев толпу. Наоборот, он прошел к тору и сел на трон хана Калдана. В образце Машхур Жусипа описывается также, как благодаря остроумию, смелости, ораторскому мастерству хан освобождает находящихся рядом людей. Очень подробно описывается встреча хана с красавицей Топыш. Ценность этого образца в том, что он не встречается в вышеуказанных сборниках.

Ученый С. Каскабасов акцентирует внимание на то, что характеристика Абылая как мужественного, смелого, красноречивого хана объясняется

исторической необходимостью казахского народа, созданием такого образа в мечтах [8, 176 с.].

Информация о финансировании

Данная статья была финансирована Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08856356 «Духовное возрождение: культурно-литературное наследие Машхур Жусип Копеева»).

Выводы

Если классифицировать легенды о полонении Абылая, то их можно исследовать, выделяя четыре образца. Первый образец – вариант, записанный Ш. Уалихановым [8, 217–218 с.]; второй вариант – рассказ, опубликованный на страницах газеты «Дала уалаяты» [9]; к третьему образцу относятся рассказы об освобождении хана благодаря примирителям во главе бия Казыбека [10]. К последнему четвертому образцу принадлежат предания, собранные Машхур Жусипом. Здесь, как было сказано выше: о полонении Абылая; трех испытаниях, длившихся 10 дней, которые Абылай проходит достойно; о том, как благодаря смелости, упорству и красноречию Абылай освобождает и себя, и находящихся рядом людей.

По этим четырем образцам можно определить точку зрения народа по поводу исторических событий, его отношение к этим событиям. Так, например, в первом образце Абылай оказывается в плену во время охоты, из второго образца известно, что он оказывается в заточении, потому что приказывает убить посланников. Причем, здесь описывается только одна сторона полонения Абылая. Также узнаем, что в освобождении Абылая был заинтересован сам хан Калдан Серен. В третьем образце повествуется, как хан оказывается в плену, потому что он убивает брата Калдана Серу. В военных походах Абылая освобождают посланники во главе с Казыбек бием. Последний, четвертый образец Машхур Жусипа можно назвать совокупностью первого и третьего образцов. То есть хан убивает брата Калдана Серу в случайной обстановке и оказывается в плену не во время военных походов, а во время охоты.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Қасқабасов, С. А.** Қазақ фольклорының тұтастану құбылысы [Мәтін] // Жұлдыз. – 1992. – № 11. – Б. 181 – 198.
- 2 **Көпеев, М. Ж.** Абылай хан [Мәтін]. – А. : Жазушы, 1993. – 318 б.
- 3 **Радлов, В. В.** Ел қазынасы – ескі сөз. В. В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері [Мәтін]. – А. : Наука, 1994. – Б. 280.
- 4 «Дала уалаяты» газеті, 1989. – Б. 476 – 475.

- 5 **Төрекұлов, Н.** Қазақтың би-шешендері. Байдалы би [Мәтін]. – А. : Жалын, 1993. – Б. 262 – 263.
- 6 Исторические предания о батырах XVIII века: собрание сочинений в 5 томах (Т.1) [Текст]. – А., 1984. – С. 217 – 218.
- 7 **Бердібаев, Р.** Абылай хан (құраст. Дәуітов С.) [Мәтін]. – А. : Жазушы, 1993. – Б. 3 – 34.
- 8 **Каскабасов, С. А.** Казахская нескладочная проза [Текст]. – А. : Наука, 1990. – С. 175.
- 9 **Ибраһим ұғлы, М.** Қазақтың мәселесі [Мәтін] // Дала уалаяты. – 1891. – № 13.
- 10 **Төрекұлов, Н.** Шешендік сөздер [Мәтін]. – А., 1967. – Б. 101–110.

REFERENCES

- 1 **Kaskabasov, S. A.** Qazaq fõklorynyñ tũtastanu qũbylysy [The phenomenon of integrity of Kazakh folklore] [Text] // Jũldyz. – 1992. – № 11. – P. 181 – 198.
- 2 **Kopeev, M. Zh.** Abylai han [Abylai Khan] [Text]. – Almaty. : Jazuşy, 1993. – P. 318.
- 3 **Radlov, V. V.** El qazynasy – eski söz. V. V. Radlov jınağan qazaq fõklorynyñ ũlgileri [The treasure of the country is an old saying. Samples of Kazakh folklore collected by V. V. Radlov] [Text]. – Almaty : Nauka, 1994. – P. 280.
- 4 «Dala ualaity» gazeti, 1989. – P. 476 – 475.
- 5 **Torekulov, N.** Qazaqtyñ bi-şeshenderi. Baidaly bi [Kazakh biy-orators. Baidaly biy] [Text]. – Almaty. : Jalyn, 1993. – P. 262 – 263.
- 6 İstoricheskie predania o batyrah XVIII veka: sobranie sochineni v 5 tomah (T.1) [Historical legends about the batyrs of the XVIII century : collected works in 5 volumes (Vol. 1)] [Text]. – Almaty. 1984. – P. 21 – 218.
- 7 **Berdibayev, R.** Abylai han (qũrast. Dãutov S.) [Abylai Khan (comp. Dautov S.)] [Text]. – Almaty. : Jazuşy, 1993. – P. 3 – 34.
- 8 **Kaskabasov, S. A.** Kazahskaia neskazochnaia proza [Kazakh non -fabulous prose] [Text]. – Almaty. : Nauka, 1990. – P. 175.
- 9 **Ibrahim ishly, M.** Qazaqtyñ mãselesi [The Kazakh problem] [Text] // Dala ualaity. – 1891. – № 13.
- 10 **Torekulov, N.** Şeshendik sözder [Oratorical words] [Text]. – Almaty. 1967. – P. 101 – 110.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

*Н. Қ. Жүсінов¹, М. Н. Баратова², Е. Қ. Жүсінов³

^{1,2,3}Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

МӘШХҮР ЖҮСІПТІҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫ: АБЫЛАЙ ХАН ТУРАЛЫ АҢЫЗДАР

Бұл мақалада Мәшхүр Жүсіп жинаған тарихи аңыздар, оның ішінде қазақ халқын басқарған тарихи тұлға – Абылай хан жайлы мағлұматтар сөз болады. Мұнда Абылай хан тұлғасына қатысты әркезде, әртүрлі жинақта, кітапта жарияланған түрлі нұсқалар өзара салыстырылып, жан-жақты қарастырылады. Бұл ел аузынан жиналған Абылай жайлы фольклор үлгілері өз замандағы Ш. Уәлиханов, В. Радлов т. б. нұсқаларымен салыстырылаталданады. Осы салыстырулар барысында туындаған ерекшеліктер мен өзгешеліктер т. б. мақалада сипатталады. Абылай хан тұлғасына қатысты кейбір фольклорлық нұсқалар тек Мәшхүр Жүсіп қолжазбасында ғана сақталғандығы да жан-жақты сөз болады. Мұның бәрі Мәшхүр Жүсіп жинаған тарихи аңыздардың, оның ішінде Абылай хан тұлғасына қатысты фольклорлық үлгілердің қаншалықты құнды екендігін көрсетеді.

Кілтті сөздер: Мәшхүр Жүсіп, мәдени мұра, қолжазба, аңыз, хронология, Абылай хан, фольклорлық үлгі.

*N. K. Zhussupov¹, M. N. Baratova², Y. K. Zhussupov³

^{1,2,3}Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 13.06.22

CULTURAL HERITAGE OF MASHKHUR ZHUSSIP: LEGENDS ABOUT ABYLAI KHAN

This article will focus on historical legends collected by Mashkhur Zhussip, including Abylai Khan a historical figure who headed the Kazakh people. Here, various variants concerning the personality of Abylai Khan are considered in particular detail, published in different collections, books, compared with each other. Samples of folklore about Abylai collected from the mouths of the people are analyzed in comparison with the versions of Sh. Ualikhanov, V. Radlov, etc. The features and differences that arise during these comparisons, etc., are described in the article. The article comprehensively considers that some

folklore versions related to the personality of Abylai Khan have been preserved only in the manuscripts of Mashkhur Zhussip. All this shows how valuable are the historical legends collected by Mashkhur Zhussip, including folklore samples concerning the personality of Abylai Khan.

Keywords: Mashkhur Zhussip, cultural heritage, manuscript, legend, chronology, Abylai Khan, folklore sample.

<https://doi.org/10.48081/ULDF4552>

***К. С. Ислям¹, А. Ж. Рамазанова²**

^{1,2}Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

СЕМАНТИЧЕСКОЕ СХОДСТВО ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИХ, ДРЕВНЕРИМСКИХ И СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ ИМЕН

В данной статье представлены лексико-семантические и фонетические особенности древнегреческих, древнеримских и казахских имен. Имя, его выбор и значение всегда интересовали человека. Еще в глубокой древности оно возникло вследствие необходимости идентификации людей. Человеческое общество не может обойтись без собственных имен его членов. По имени человека можно узнать не только его национальность, родоплеменную принадлежность, но и религиозную ориентацию, заветные мысли, мечты и чаяния его родителей, уровень их интеллекта. Имя человека – это своеобразная «визитка» человека. Антропонимия всегда вызывала интерес. На протяжении столетий о ней написано немало. Существует специальная изучающая ее отрасль знания – антропонимика, которая вместе с топонимикой (изучает географические названия), этнонимикой, комонимикой, зоонимикой, ктематонимикой образует ономастику – отрасль языкознания, изучающую все имена собственные. К антропонимии примыкает теонимия – собственные имена божеств. Главной задачей антропонимии является этимология личных имен – выяснение тех слов, от которых личные имена образованы.

Ключевые слова: антропонимы, языкознание, античный, имя, заимствование, этнический, семантика, традиционный, родовой, эпоха.

Введение

Для истории личные имена прошлого свидетельствуют о былом расселении народов. В этом направлении было написано несколько интересных работ. Так, известный ученый Л. Згуста по именам жителей античных городов Северного Причерноморья реконструирует этнический

состав этой территории за два тысячелетия до нас. В другой своей работе он применил этот метод к исследованию этноса Малой Азии. Анализ фамилий в Силезии позднего средневековья послужил Ст. Роспону средством для восстановления этнической карты Силезии той эпохи. Лейпцигская ономастическая группа ГДР, руководимая Р. Фишером и Э. Эйхлером, с большим размахом развернула изучение личных имен средневековой Германии в плане славяно-германских связей, опубликовав десятки томов и множество статей. От некоторых древних языков почти ничего не дошло до нас, кроме имен в документах и надписях. Преимущественно собственные имена, личные и географические, помогают проникнуть в языки иллирийцев, венетов, фракийцев, мероитов. У большинства народов в разные эпохи наречение (или смена имени) связано с различными обрядами, которые таят подчас черты, раскрывающие много ранее неведомого о былом быте, строе и верованиях народа.

Ученый В. А. Никонов определил важнейшие направления в своей книге «Имя и общество»: «Имя – слово и, как все слова, подчиняется законам языка, т.е. подлежит ведению языкознания. Поэтому ономастика (в том числе и антропонимика) – часть лингвистики. Но собственные имена образуют в языке особую подсистему, в которой и общезыковые законы преломляются специфически, и возникают свои закономерности, которых нет в других подсистемах языка. Характерен уже сам словарный состав собственных имен: многие народы заимствовали их со стороны. У французов почти нет личных имен из слов французского языка – имена принесены католичеством из Рима, как у русских почти нет имен из слов русского происхождения: церковь запрещала имена древнерусские, заменяя их принесенными из Византии. Так, у многих тюркоязычных народов преобладают не тюркские имена, а продиктованные иноязычным влиянием, преимущественно арабские или иранские» [1].

Антропонимия производит особый отбор слов – основ, и устанавливает монополию на форманты. Даже в грамматике и фонетике личные имена с их особой судьбой развивают такие черты, которые становятся свойственными только им. Прежде всего личным именам русский язык обязан звуком [ф], которого не было в древнерусском и в общеславянском. Заимствованное из Византии православие принесло на Русь свои имена, очень многие из них содержали звуки, каких древнерусский язык не имел, например, ф (фи) в именах Филипп «любитель коней», Никифор «победоносный» и (тхета) в именах Федора «божий дар», Афанасий «бессмертный»; нет исконно русских нарицательных существительных, начинающихся на [ф], а личных имен таких очень много. Эти направления исследований плодотворны и важны, их необходимо не только продолжать, но и развивать, так как даже

весь накопленный материал – только капля в море. Но они не должны заслонять главного. В силу специфики антропонимии, неразрывно связанной и с этнографией, и с правом, и с социальной психологией, и с эстетикой, антропонимика немислима без этих смежных наук, как топонимика – без географии и как все разделы ономастики немислимы без истории.

Материалы и методы

При изучении древнегреческие имена чаще всего мы сталкиваемся с определенным видением автора, его личной интерпретацией события и факта. Первоначально антропонимическая модель у греков была двучленной. Первый ее элемент – индивидуальное имя, второй, добавляющийся для большего удобства различения отдельных людей, – имя отца в родительном падеже, т.е. отчество. В более позднее время к этой обязательной двучленной модели добавляли (И – О) прибавился третий элемент – указатель этнической принадлежности носителя данного имени (этника). Этот последний элемент имени образовывался от названия города, в котором данный человек имел права гражданства, или, как это было в Аттике со времен Клизфена, от названия дема (демотика). Дем – округ Аттики; внутри Афин дем был равен городскому кварталу, за пределами города – одной – двум комам (деревням). Во главе дема был староста – демарх, в обязанности которого входило ведение генеалогических списков своего дема.

В повседневной жизни имело хождение только индивидуальное имя. Полное именование (с перечислением всех трех элементов антропонима) встречается только в официальных документах – актах, декретах, генеалогических списках и т.п. Так, полное имя Демосфена писалось: Демосфенес Демосфенус Пэанизус, т.е. «Демосфен, сын Демосфена (= Демосфенович), из филы Пэания». Фила – более крупное подразделение. Дем, или фратрия (фатрия), был посредствующим звеном между родом (генос) и филлой. В самых ранних литературных памятниках (особенно у Гомера) героев часто называли по именам их отцов или дедов, приводя помимо личного имени героя также его «отчество». Так, царей Агамемнона и Менелая Гомер называет Атридами, сыновьями Атрея, Ахилла – Пелидом, сыном Пелея. Дочерей царя Даная мы и сегодня знаем как Данаид. По утверждению А. В. Суперанской: «Прибавление к личному имени патронимикона, т.е. «отчества», было одним из отличительных признаков именно свободных граждан. Для обозначения рабов считалось достаточным одного имени, а ещё чаще вместо имени употребляли этникон – прозвище, указывающее на происхождение раба: Сир – «сириец» – из Сирии, Лид – «лидиец» – из Лидии и т.п. Присваивать себе прозвище, свидетельствующее о принадлежности к тому или иному полису, не имея на то законных прав, значило совершить проступок, за который сурово наказывали» [2].

Ономазия любого народа содержит огромный информационный и культурно-исторический потенциал. В древнеримских именах отражается история, быт, верования, чаяния, фантазия. Наиболее четко и полно функции антропонимов определили Н. Л. Кацман, З. А. Покровская: «В древнейших надписях Рима (ок. 600 г. до н.э.) засвидетельствован тот архаический период в развитии антропонимической системы римлян, когда каждый человек носил только одно имя; такова была древнейшая индоевропейская антропонимическая система. Лишь впоследствии, по-видимому, в результате влияния этрусков, римская антропонимическая система стала вначале двучленной, а затем и трехчленной (например, Гайус Семпрониус Граххус), в которой первый член – индивидуальное имя (преномен), второй – родовое имя (номен генмен), третий (со времени ок. 300 г. н.э.) – прозвание (когномен). К обычной трехчленной формуле римского антропонима иногда прибавлялось еще одно индивидуальное имя – агномен (например, Барбатус «бородастый»). После присвоения его данной семьей это имя также включалось в формулу в качестве ее четвертого члена» [3].

Наиболее распространенными именами были Марк, Публий, Луций (Лукий), Квинт, Гай, Гней, Тит; остальные встречаются реже. Некоторые личные имена образованы просто от числительных: Квинт (пятый), Секст (шестой), Децим (десятый), что говорит, пожалуй, о небогатой фантазии римлян в этой области, особенно если вспомнить красивые, разнообразные, красноречивые имена греков [4].

Результаты обсуждения

Можно абсолютно точно сказать, что первоначальное значение имени и его значения сегодня – это две совершенно разные вещи. В настоящее время мотивы выбора имени чаще всего не осознанны, этимология его при этом может быть несущественна или совсем неизвестна.

У греков почти все имена были значащие. Новые имена греки обычно составляли из небольшого набора «говорящих» корней. И в начале, и в конце имени можно встретить такие корни:

-агор - говорить	-крин-, -крит- - судить, судья
-анакс-, -анакт - владыка	-кл(ес)-, -клео-, -клит- - слава
-андр - человек, муж	-ксен- гость
-арх(и) - начальник	-ник- победитель
-дем-, -дам- -народ	-страт - войско
-(е)ипп - конь	-фил- - любить
-крео(и)- -царь [5]	

Преимущественно в начале имени встречаются корни:

Алк - сила	Лиси - прекращать
Алекс - защита	Метро - материнский

Ант(и) - вместо, против	Нео - новый, молодой
Арист - лучший	Патро - отец, отцовский
(Г)иер - святой	Пери - со всех сторон
Ев-, Эв - хороший	Пиф - убеждать
Еври-, Эври - широкий	Поли - много
Исо - равный	Пракс - дело
Ифи - сильный	Прот - первый
Калли - красивый	Тим- - почесть
Ксанф -, Ксант - рыжий	Фраси - храбрый
Левк - белый	Хрис -золотой
Лик - светлый или волчий	Эпи - после [4].

По утверждению А.В. Суперанской: «Исходя из значений имен древних греков и римлян можно сделать определенные выводы о мотивировании этих имен, о психологии древних народов, поскольку имя отражает заветные мысли и чаяния родителей, уровень их интеллекта» [6]. Римские и греческие имена можно сгруппировать в определенную систему. Здесь также имена можно разделить по семантическому признаку на разделы, характеризующие:

- природу (солнце, цветы) – *Narkissos* (греч.), *Narcissos* (лат.);
- земледелие – *Polykarpos* (греч.);
- стихии – *Ignatius* (лат.);
- птиц – *Columbus* (лат.);
- животных – *Leōnidas* (греч.);
- драгоценные металлы (камни) – *Aurelius* (лат.).

Также проблемами ономастики занимались такие ученые, как В. А. Никонов, А. В. Суперанская, Л. В. Успенский, и др. Основательную разработку получили вопросы казахской антропонимии в трудах С.Кенесбаева, К. Жубанова. Исследованию антропонимикона казахов посвящены работы Т. Д. Джанузакова, где он пытается систематизировать имена личные. Имена казахов берут свое начало из лексического фонда казахского языка, следовательно, отражают культуру, быт, историю этого народа. Особенностью казахских имен является то, что они составлены из различных категорий лексики:

- явления природы – *Таубай, Боран, Кұнай, Айдай, Шолпан*;
- животные и птицы – *Арыстан, Қарлығаш, Бота, Құлыншақ*;
- драгоценности и металлы – *Алтын, Болат, Гауһар, Жібек, Маржан*;
- растения – *Қызғалдақ, Райхан, Гүлжан, Гүлнұр*;
- плоды – *Алма, Анар, Мейіз, Жанғақ*;

При выборе имен учитывались разные приметы, признаки и обстоятельства (*Аманжол, Жаңбырбай, Қаржаубай, Жолашыбай, Жолай*).

Когда во время бурана рождались двойняшки, то первого называли *Боранбай*, а второго *Аязбай*, потому что после бурана всегда наступают морозы.

Мотивировка личных имен может быть различной. Личные имена казахов отражают различные пожелания:

- чтобы новорожденный был состоятельным, зажиточным, богатым (*Байбол, Дәулетбай, Алтынбай, Малбай*);
- чтобы был зорким, мужественным, храбрым, сильным (*Батырбек, Батыр, Қаһарман, Алпамыс*);
- чтобы новорожденный был красивым, симпатичным, вежливым (*Айсұлу, Нұрсұлу, Әсел, Аққыз, Аппақ, Арайша, Жамал*);
- чтобы был здоровым, жил долгие годы (*Ақынбай, Данышпан, Есбол, Дана*);
- чтобы был щедрым (*Жомарт, Мырзабек, Мартбай* [7]).

В таблице 2 отражены результаты нашего исследования имен студентов, школьников и детей г. Павлодара.

Таблица 4 – Анализ имен детей и молодежи г. Павлодара

1998 – 2002 г.р.				1982 – 1989 г.р.			
девочки (114 чел.)		мальчики (110 чел.)		девочки (85 чел.)		мальчики (35 чел.)	
имя	%	имя	%	имя	%	имя	%
Әнел	7	Бауыржан	4	Әсель	10	Данияр	8
Кәмила	6	Мадияр	4	Айгерім	7	Арман	6
Диана	5	Айбек	3	Дана	5	Нариман	2
Әділ	5	Әлихан	3	Әлия	4	Ринат	2
Дана	4	Жанғир	3	Динара	4		
Аида	4	Нұржан	3	Айнұр	3		
Әлия	4	Әділбек	2	Гүлжан	3		
Айдана	3	Алдияр	2	Индира	3		
Айым	3	Алмаз	2	Жанар	3		
Әмина	3	Алишер	2	Майгүл	3		
Әсел	3	Бакытжан	2	Макпал	3		
Мәдина	3	Даниял	2	Салтанат	3		
Мәлика	3	Дастан	2				
Дариға	2	Дәулет	2				
		Ренат	22				
		Таир	22				

Из этого можно сделать следующий вывод. Имена детей, родившихся в период между 1982–1989 годами, в большинстве своем несут более богатую, доступную информацию, они мотивированы семантически содержанием, в них отражаются чаяния и желания родителей. Например, *Әйгерім* – «луноподобная», *Гүлжан* – «душа цветка», *Айнұр* – «лунный свет» – чтобы была красивой как луна или цветок.

У детей в возрасте от 2–6 лет преобладают имена: *Кәмилә, Әнел, Диана*. В них не содержится каких-либо звуковых моментов, присущих казахскому языку. Если, например, по имени *Тұрар* мы узнаем, что в семье этого человека до него умирали дети (*Тұрар* – «пусть останется»), его называли так, чтобы он выжил, то здесь такой информации мы не получаем.

Раньше казахи давали своим детям непривлекательные имена с целью охранения от дурного глаза (*Итбай, Жаманбай*) либо при наречении ребенка учитывались разные приметы (*Жаңбырбай, Қаржаубай*). Редко встретишь такие имена среди нынешней молодежи. Однако это говорит о том, что люди перестали вкладывать смысл в имена. Хотя в то же время нельзя поддерживать эту традицию, постольку личное имя – область достаточно деликатная, которая затрагивает достоинство человека.

Семантическое сходство имен древних греков, римлян и казахов.

Существует определенная категория имен, имеющаяся у большинства народов. Но здесь вопрос идет не о заимствовании, а о схожести мышления людей, одинаковому ходу мыслей у людей разных народов. Личное имя и язык в целом зависим от общества и отражает явления, происходящие в обществе. Например, у казахов есть имена, обозначающие:

- природу – *Раушан* (роза);
- птиц – *Қарлығаш* (ласточка);
- животные – *Арыстын* (лев);
- драгоценные металлы (камни) – *Алтын* (золото), *Маржан* (жемчуг);
- название местности – *Алтай* (*Алтай*), *Ертіс* (*Иртыш*);
- богатство – *Байбол* (будь богатым), *Дәулетбай* (зажиточный бай);
- качества человека – *Батырбек* (храбрый);
- счастье – *Бақыт* (счастье);
- здоровье – *Есбол* (будь бессмертен) [8].

Как уже было сказано выше, с процессом имя наречения у казахов связаны особые обычаи и традиции, которые связаны с верой в магическую силу слова. Как и римлянам, казахам порой давались непривлекательные имена с целью охранения от злых духов. Один из наиболее распространенных мотивов в наречении детей у казахов и римлян связан с числами. Существовали имена, образованные от чисел от 1 до 1000 (*Біржан* – один, *Octavius* – восьмой). В казахском антропонимиконе есть также имена, связанные с исламской религией,

с именами, эпитетами божества, пророков, имамов, халифов, как имена у римлян и греков, связанные с именами богов [9].

Narcissos (греч.) – нарцисс;
Columbus (лат.) – голубь;
Leōnidas (греч.) – лев;
Aurelius (лат.) – золото;
Fortunatus (лат.) – счастье;
Octavius (лат.) – восьмой.
Раушан – роза;
Қарлығаш – ласточка;
Арыстан – лев;
Алтын – золото;
Бақыт – счастье;
Сегізбай – от сегіз «восемь»

Чтобы дать справедливую оценку именам, бытующим в настоящее время, необходимо посмотреть на них со стороны, увидеть их на фоне имен, употребляющихся у других народов, сравнить с именами похожими или исторически родственными. В настоящее время трудно не только установить, из каких слов они были в свое время образованы, но порой не ясно даже, какому языку эти имена первоначально принадлежали.

Имена личные – это самые интернациональные слова. Они легко переходят от одного народа к другому и обычно распространяются далеко за пределы той территории, где когда-то жил создавший их народ. Немалую роль при этом в прошлом сыграли так называемые мировые религии (христианство, ислам). Переходя из страны в страну, имена теряют свой четкий первоначальный облик, перестраиваются в соответствии с нормами тех языков, которыми они заимствуются.

Таблица 1– Сопоставительные таблицы имен. Мужские имена [5].

Греч./лат.	Ит.	Фр.	Англ.	Нем.	Рус.
Alexandros греч.	Alessandro Алесандро	Alexandre Александр	Alexander Александер	Alexander Александер	Александр
Andreas лат.	Andrea Андреа	André Андре	Andrew Андру	Andreas Андреас	Андрей
Victor лат.	Vittore Витторе	Victor Виктор	Victor Виктор	Viktor Виктор	Виктор
Georgos греч.	Giorgi Джорджи	George Жорж	George Джордж	Georg Георг	Георгий
Grēgorios греч. Gregorius лат.	Gregorio Грегорио	Grégoire Грегуар	Gregory Грегори	Gregor (ius) Грегор	Григорий

Dionysios греч. Dionysius лат.	Diōnysios Дионизио Диони-джи	Denis Den(y) Дени	Den(n)isDionysius Ден(н)ис Дайони-сиус	Dionys Dionysius Дионюз Дионю-зиус	Денис
Leōnidas греч. Leonidas лат.	Leonida Леонида	Lonidas Леонидас	Leonidas Леонидас	Leonid Леонид	Леонид
Maximos греч. Massimo лат.	Massimo Массимо	Maxime Максим	Maxim (us) Максим (ус)	Maxi-mus Макси-мус	Максим
Nikolaos греч. Nicolaus лат.	Nicolas Niccolo Nico Никола Никколо Нико	Nicolas Никола	Nickolas Николас	NikolausНикола-ус	Николай
Paulus лат. Faulos греч.	Paolo Polo Паоло Поло	Paul Поль	Paul Пол	Paul(us) Пауль Паулус Паулус	Павел
Romanus лат.	Romano Романо	Romain Ромен	Roman Роман	R o m a - n u s Романус	Роман
Symeōn греч. Symeon лат.	SimeoneСимеоне	Siméon Симеон	Simeon Симеон	Simeon Зимеон	Семен
Theodōros греч. Theodorus лат.	Teodoro Todaro ТеолороТодаро	Théodore Теодор	Theodore Тюдор Теодор	Theodor Теодор	Федор
Philippus греч. Philippus лат.	Filippo Филлиппо	Filip Philippe Филипп	Philip Филип	Philipp Филипп	Филлип

Таблица 2-Женские имена.

Греч./лат.	Ит.	Фр.	Англ.	Нем.	Рус.
Valeria лат. Oualeria греч.	Valeria Валерия	V a l é r i e Валери	Valeria Валерия	Valeria Valerie Валерия Валерие	Валерия
Beronikē греч.	V e r o n i c a Вероника	V é r o - n i q u e Вероник	Veronica Вероника	Veronika Вероника	Вероника
Victoria лат.	Vittoria Виттория	Victoire Виктуар	Victoria Виктория	Viktoria Виктория	Виктория
Haikaterinē греч. Catharina лат.	Caterina Catalina Катерина Каталина	C a t h e r i n e Катрин	Catherine Catharina Катрин Кэтрин Катарина	Katharina Katharine Катарина Катарине	Екатерина
Helenē греч. Helena лат.	Elena Елена	Hélène Элен	Helen Хелен	Helene Хелене	Елена
Julia лат.	Giulia Джулия	Julie Жюли	Julia Джулия	Julia Julie Юлия Юлие	Юлия

Выводы

Используя в статье метод наблюдения, метод опроса информантов, сопоставительный метод с элементами сравнительно-исторического анализа можно сделать следующие выводы, что личные имена – это особые слова со своей особой судьбой. «Исторически каждое имя представляло собой

слово или фразу какого-либо языка. Но с течением времени, становясь обозначением лица, слово (фраза) начинало употребляться совершенно по-новому, в ином применении, и первоначальный смысл его забывался, основанием для имени становилось его звучание» [10]. Каждое имя представляет собой слово того языка, в котором оно употребляется. При заимствовании имен всегда законы языка заимствованного накладывают на них свой отпечаток и не позволяют имени точно сохраняться в том виде, в каком оно употреблялось в языке, из которого было заимствовано.

Европейские имена, также как и славянские, в своем большинстве происходят от древнеримских и греческих имен. В процессе заимствования происходят фонетические изменения, поэтому имя не сохраняется в своем изначальном виде. Интересно то, что эти различия не являются хаосом случайных звуковых строений. Эта работа позволила выявить определенные закономерности перехода имен в разные языки, они соответствуют общему фонетическому строю языка и его, так называемой, мелодике. Не являясь специалистом в языках, можно догадаться, что *Джастин* – это английское имя, *Жюстен* – французское, т.е. эти имена вливаются в общий звуковой фон языка, хотя имеют латинское происхождение.

Исследования в этой области антропонимики могут быть очень важны. С помощью такой системы можно восстановить антропонимикон классического периода, проследить маршруты передвижения этих имен, сделать исторические и языковые открытия.

Сравнивая реестры имен казахского народа и народов классического периода, стало очевидным, что, если у европейских и славянских народов имена давались как устойчивые лексемы, значение которых зачастую было неизвестно, да и не играло большой важности в процессе именования, то у казахов, также как у греков и римлян, имя, по сути, отражало психологию общества, его быт, менталитет, условия жизни. Хотя в дальнейшем эти имена стали настолько устойчивыми, что были мотивированы лишь звучанием.

Факт наличия имен *Камилла*, *Анель*, *Диана* в казахском языке красноречиво говорят о взаимопроникновении языков, культур. В современное время это действие усиливают средства массовой информации, а также тесный контакт с западными государствами.

Таким образом, антропонимикон народов подвержены постоянным изменениям. Это и исторические события, и изменения в самом языке, а также перемены в психологии общества. С этой точки зрения антропонимия очень важна и интересна, т.к. имя – есть отражение мыслей человека, а значит и всего общества в целом. Изучение имен не только в синхронии, но и в парадигме позволит выявить те факторы, под действием которых они оказались, и как следствие, сделать ряд научных открытий. В этой области

языкознания проблема имени еще не встала во всей полноте, еще только предстоит разработка всех ее многочисленных граней.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Никонов, В. А.** Имя и общество. – М. : Наука, 1974. – 278 с.
- 2 **Суперанская, А. В.** Общая теория имени собственного – М. : Едиториал УРСС, 2019. – 368 с.
- 3 **Кацман, Н. Л., Покровская, З. А.** Латинский язык. 3-е изд., перераб. учебник – Москва : Высшая школа, 1987. – 368 с.
- 4 **Дворецкий, И. Х.** Латинско–русский словарь. – М. : Русский язык, 1976. – 1096 с.
- 5 **Вейсманомъ, А. Д.** Греческо-русский словарь. С-Петербургъ, 1899.
- 6 **Суперанская, А. В., Гусев, Ю. М.** Справочник личных имен народов РСФСР – М. : Русский язык, 1979. – 276 с.
- 7 **Джанузаков, Т.** Очерк казахской ономастики. – Алматы, 1982.
- 8 **Джарылгасинова, Р. Ш., Крюков, М. В., Никонов, В. А., Решетов, А. М.** Система личных имен у народов мира – М. : Наука, 1989. – 384 с.
- 9 **Джанузаков, Т. Д., Есбаева, К.** Очерк казахской ономастики. Казахские имена (словарь-справочник) – Алма-Ата : Наука, 1982. – 176 с.
10. **Ляпустина, Е. В., Ляпustin, Б. С.** История Древней Греции – М. : Академический проект, 2021. – 510 с.

REFERENCES

- 1 **Nikonov, V. A.** Imya i obshchestvo [Name and Society]. – Moscow : Nauka, 1974. – 278 p.
2. **Superanskaya, A. V.** Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo [General theory of proper name]. – Moscow : Editorial URSS, 2019. – 368 p.
3. **Katsman, N. L., Pokrovskaya, Z. A.** Latinskiy yazyk. 3-ye izd., pererab.-uchebnik [Latin language]. 3rd ed., revised textbook – Moscow: Higher school, 1987. – 368 p.
4. **Dvoretzkiy, I. Kh.** Latinsko - ruskiy slovar' [Latin-Russian Dictionary]. – Moscow : Russian language, 1976.– 1096 p.
5. **Weisman, A. D.** Greek-Russian dictionary. – St. Petersburg, 1899.
6. **Superanskaya, A. V., Gusev, YU. M.** Spravochnik lichnykh imen narodov RSFSR [Handbook of personal names of the peoples of the RSFSR. – Moscow : Russian language, 1979. – 276 p.
7. **Januzakov, T.** Essay on Kazakh onomastics. – Almaty, 1982.

8. Dzharlygasinova, R. Sh., Kryukov, M. V., Nikonov, V. A., Reshetov, A. M. Sistema lichnykh imen u narodov mira [The system of personal names among the peoples of the world] – Moscow : Nauka, 1989. – 384 p.

9. Dzhanzuzakov, T. D., Yesbayeva, K. Oчерk kazakhskoy onomastiki. Kazakhskie imena (slovar'-spravochnik) [An outline of Kazakh onomastics. Kazakh names] (reference dictionary) - Alma-Ata : Nauka, 1982. – 176 p.

10. Lyapustina, Ye. V., Lyapustin, B. S. Istoriya Drevney Gretsii [History of Ancient Greece]. – Moscow : Academic project, 2021. – 510 p.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

*Қ. С. Ислям¹, Ә. Ж. Рамазанова²

^{1,2}Торайғыров университет, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

ЕЖЕЛГІ ГРЕК, ЕЖЕЛГІ РИМ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЕСІМДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҰҚСАСТЫҒЫ

Бұл мақалада ежелгі грек, көне рим және қазақ атауларының лексика-семантикалық және фонетикалық ерекшеліктері берілген.

Атау, оның таңдауы мен мағынасы әрқашан адамды қызықтырды. Ол ерте заманның өзінде адамдарды анықтау қажеттілігінің нәтижесінде пайда болды. Адамзат қоғамы өз мүшелерінің есімдерінсіз жасай алмайды. Адамның аты-жөні арқылы оның ұлты, ру-тайпасы ғана емес, оның діни бағытын, ата-анасының асыл ой-пікірлерін, арман-тілектерін, ақыл-ой деңгейін білуге болады. Адамның аты - адамның «визиттік картасының» бір түрі. Антропонимия әрқашан қызығушылық тудырды. Ғасырлар бойы бұл туралы көп жазылды. Оны зерттейтін білімнің ерекше саласы – антропонимика бар, ол топонимикамен (географиялық атауларды зерттейді), этнонимиямен, комонимикамен, зоонимиямен, ктематонимикамен бірге ономастиканы құрайды – тіл білімінің жалқы есімдердің барлығын зерттейтін саласы. Антропонимия теонимияға – құдайлардың жалқы есімдерімен ұштасады.

Кілтті сөздер: антропонимдер, лингвистика, антиквариат, атау, қарыз алу, этникалық, семантика, дәстүрлі, тектік, дәуір.

*К. С. Islyam¹, A. Zh. Ramazanova²

^{1,2}Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 13.06.22.

**SEMANTIC SIMILARITIES BETWEEN ANCIENT GREEK,
ANCIENT ROMAN AND MODERN KAZAKH NAMES**

This article presents the lexical, semantic and phonetic features of ancient Greek, ancient Roman and Kazakh names. A name, its choice and meaning have always been of interest to man. As far back as in antiquity, it arose as a result of the need to identify people. Human society cannot do without names of its members. A name reveals not only a person's nationality, tribal affiliation, but also his or her religious orientation, the thoughts, dreams and aspirations of his or her parents, and their level of intelligence. A person's name is a peculiar «business card» of a person. Anthroponymy has always aroused interest. Over the centuries, much has been written about it. There is a special branch of knowledge studying it: anthroponymy, which together with toponymy (studying geographical names), ethnonymy, comonymy, zoonimics, ktematonimics, forms onomastics, a branch of linguistics that studies all proper names.

Keywords: anthroponyms, linguistics, ancient, name, borrowing, ethnic, semantics, traditional, clan, era.

FTAMP 16.21.47

<https://doi.org/10.48081/FXLV5040>***Ж. Ү. Калимова**

Шәкәрім атындағы университеті,
Қазақстан Республикасы, Семей қ.

**АНТОНИМИЯ ҚҰБЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АБАЙ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ**

Мақалада антонимия құбылысы тіл-тілдің барлығына тән универсалды, тілдік, стильдік және логикалық табиғаты күрделі құбылыс екен және оның тілдегі, көркем әдебиеттегі қолданыс аясы жайында баяндалады. Антонимиялық қарама-қайшылықтардың тілдегі және көркем әдебиеттегі тілдің эстетикалық сипатын жүзеге асыру мақсатында жиі қолданылатын ерекше көркемдік құралдардың бірі екендігі ұлы Абайдың шығармалары негізінде жан-жақты сипатталған. Аталмыш мақалада, сондай-ақ сөз зергері Абайдың өзін қоршаған әлеуметтік ортаны, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, адамдардың түрлі мінез-құлықтары мен іс-әрекеттерін сипаттауда тілдегі мағыналары бір-біріне қарама-қарсы сөздерді мен сөз оралымдарын аса ұқыптылықпен сұрыптап ала отырып, кеңінен қолдандығы сөз болады. Сонымен қатар мақалада тілдегі антонимия құбылысының антитеза, диатеза, акротеза, альтернатеза, амфитеза, антиметабола, оксюморон сипатында болып келген түрлері және олардың стильдік қызметтері ұлы Абайдың өлеңдері мен қара сөздері негізінде жан-жақты қарастырылған. Абайдың қара сөздері қазақ әдебиеті тарихындағы бұрын соңды болмаған, ақынның тереңнен толғанған озық ойларының туындысы және аса құнды әдеби мұра болып табылады. Бұл туындылардың өзіндік тілдік және стильдік ерекшеліктері мол әрі сан қырлы. Мақалада Абайдың бірнеше қара сөздері стильдік тұрғыдан талданып, ақынның өмір құбылыстарын бейнелеп суреттеу немесе баяндап жеткізу, адамның ішкі жан дүниесін, психологиясын ашып көрсетуде антонимдік қарым-қатынастағы сөздер мен сөз тіркестерін ұтымды да шебер қолдана білгендігі баяндалады.

Кілтті сөздері: антоним сөздер, лексикалық антонимдер, фразеологиялық антонимдер, қарама-қарсы мәндер, қарама-қайшы қатынастарды зерттеу

Кіріспе

Тіл – ғасырлар жемісі, халықтың ұлттық мұрасы. Ол халықтың рухани болмысымен біте қайнасып, өмірімен өзектесе дамып отырады. Кез келген халықтың ойлау ерекшелігі оның тілінде көрініс тауып, халық даналығы, дүние танымы, көзқарасы тілінде түйінделеді.

Шығарма тілінің нәрлі, көркем әрі сап күмістей таза болуы суреткер шеберлігіне байланысты. Осы тұрғыдан алғанда Ұлы Абайдың әдеби мұраларының маңызы мен тіл шеберлігін әлі де болса тереңірек зерттеу, танып-білу, тағылым алу бүгінгі күннің аса өзекті мәселелерінің бірі деуге болады. Сонымен қатар, Абайдың қара сөздері тақырыптық жағынан зерттеліп, зерделенсе де, осы бай мұраны стильдік тұрғыдан қарастырған еңбектер әлі де болса тапшы екендігін байқадық. Өскелең ұрпақты ұлы адамдардың өмірі мен шығармашылығы негізінде тәрбиелеу және терең білім беру қазіргі кезеңдегі оқыту-тәрбие үрдісіндегі аса ұтымда да, тиімді тәсіл. Әсіресе әдебиет әлеміндегі ірі тұлға Абай тағылымы, оның бай әдеби мұрасы мен оның шығармаларының тіл шеберлігі тәрбиенің де, білімнің де сарқылмас қайнар көзі екені даусыз. Абайдың мол әдеби мұрасы - жас ұрпақты адамгершілікке, ізгілікке, имандылыққа, адамды сүйуге және құрметтеуге жетелейтін сара жол. Сол себепті аталмыш мақаланың тақырыбы аса өзекті де қызықты тақырыптардың бірі деп санаймыз.

Қазақтың көркем шығармаларының, өлеңдерінің сөз кестесін, суреттілігін, бейнелік сипатын сөз еткенде мағыналары бір-біріне қарама-қайшы сөздердің сырына тереңірек үңілген орынды.

Антонимдердің қарама-қарсы, бірақ бір-біріне байланысты ұғымдарды білдіретіні белгілі. «Антонимдер дүниедегі заттардың, құбылыстардың сын-сапасын, артық-кем қасиетін, мөлшер-көлемін салыстырып, бір-біріне қарама-қарсы қоядан шығады» [1, 45].

Антонимдердің тілдік, стильдік сондай-ақ логикалық табиғаты өте күрделі. Мәселен, бір тілде бір-біріне өзара антоним болатын сөздер екінші бір тілде антонимдес болмауы мүмкін. Мысалы, түркімен тілінде ұлы-кичи (ұлы-кіші) деген сөздер-бір-біріне антонимдес сөздер. Ал қазақ тілінде «кіші» деген сөзге «ұлы» сөзі антоним бола алмайды, «кішінің» антонимі «үлкен».

Антонимия (грек. *anti* – қарсы, *онума* – атау) – бір-біріне қарама-қарсы мағыналарға ие лексикалық бірліктердің семантикалық қарым-қатынасы. Антонимия-барлық тілдерге тән универсалды құбылыс. Аталмыш құбылыстың пайда болуына адамның ой-санасының объективті дүниедегі

заттар мен құбылыстарды, ұғымдарды салыстыру және оларды бір-біріне қарама-қарсы қоя қабілеті негіз болады. Атап айтқанда, антонимдер айналамызды қоршаған заттардың, түрлі құбылыстардың сапасын, сынын, үлкен-кіші, артық-кем қасиеттерін, көлемін, мөлшерін салғастыра отырып, бір-біріне қарама-қарсы қоядан пайда болады.

Қазақ тіліндегі антоним құбылысы жайлы мағлұматтармен Ж. Мусиннің «Қазақ тіліндегі антоним сөздер» атты кандидаттық диссертациясынан (Көкшетау, 1970), Ә. Болғанбайұлы, Ғ. Қалиұлының

«Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» (Алматы, 1997), К. Ахановтың «Тіл білімі негіздері», «Алматы, 1993), І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі (Лексика, фонетика)» (Алматы, 1975) еңбектерінен таныспыз.

Жалпы тіл білімінде фразеологиялық антонимдердің зерттелу жайы жөнінде сөз қозғағанда, А. И. Алехинаның «Фразеологические антонимы в современном английском языке» (Челябинск, 1988), А. И. Эмированың «К изучению антономических отношений во фразеологии» (Самарканд, 1972), С. А. Барсикьянның «К вопросу об антономии слов и фразеологических единиц в современном русском языке» (Самарканд, 1976) т.б. еңбектерді атауға болады.

Ал қазақ тіліндегі фразеологиялық антонимдер жайлы мағлұматтармен Ә. Т. Қайдаров пен Р. Е. Жайсақованың «Принципы классификации фразеологизмов и классификационные группы в казахском языке» (Алматы, 1979), Ж.К. Қонақбаеваның «Антономические фразеологизмы в английском, русском и казахском языках» (Тбилиси, 1981) тәрізді еңбектерінен және жоғары оқу орындары студенттеріне арналған «Қазіргі қазақ тілі» оқулықтарынан таныса аламыз.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Антонимия құбылысы – ең алдымен, лексикалық құбылыс. Сөйлемдердің және грамматикалық нысандардың қарама-қарсы мағынада жұмсалыуы олардың құрамындағы құрамдас компоненттерінің қарама-қарсылығымен тығыз байланысты болады. Антонимдік қатардың құрамдас компоненттерін бір-біріне қарама-қарсы қызметтері белгілі бір контексте жүзеге асады.

Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте антонимия құбылысына төмендегідей анықтама берілген: «Антонимия – тип семантических отношений лексических единиц, имеющих противоположные значения. Будучи категорией лексико-семантической системы языка, антонимия представляет собой одну из универсалий языковых: она свойственна всем языкам и ее единицы обнаруживают принципиально общую структуру противоположных значений и большое сходство в структурной и семантической классификации».

антонимов. Существенные различия в предметах и явлениях объективного мира отражаются в языке как противоположность. А антонимия представляет собой противоположность внутри одной сущности [2, 37].

Сөздердің бір-бірімен антонимдік қатынасқа түсу қабілеті жөнінде Н. М. Шанский төмендегідей пікір білдіреді: «В антономические отношения вступают далеко не все слова. Чаще всего в антономические противопоставления входят такие слова, которые обозначают качественные, количественные, временные или пространственные отношения» [3, 65].

Антонимия құбылысы тек лексиканы ғана емес, фразеологизмдерді де қамтиды. Өйткені фразеологизмдер көп жағдайда сапалық-бағалық сипатта (антонимдер де өзара тепе-тең сапалық ұғымдарды білдіреді) қолданылғандықтан, көптеген фразеологиялық тіркестер бір-біріне қарама-қарсы мәнде жұмсала береді: *қара дауыл – қоңыр самал, қоңыр дауыс – тарғыл дауыс т.б.*

Антонимдік қатынастар фразеологизмдерге тән болғанымен, фразеологиялық антонимдердің тілдегі қолданылу аясы лексикалық антонимдерге қарағанда әлдеқайда тар. Лексикалық антонимдердің пайда болуындағы негізгі шарт – олардың мағыналары бір-біріне қарама-қайшы болуы. Дегенмен, кез келген қарсылықты мәнді сөздер бір-бірімен антонимдік қатынасқа түсе бермейді. Мәселен, фразеологиялық антонимдердің жасалуы кезінде әдетте төмендегідей шарт сақталады:

1) Антонимдік қатынасқа түсу үшін екі немесе одан да көп фразеологиялық тіркестердің қарама-қайшы мағыналары олардың бастапқы құрылымдық-грамматикалық формаларында сақталуы қажет (*қара жүрек – ақ жүрек, ақ ниет – қара ниет*).

2) Бір фразеологиялық тіркестердің құрамдас сыңарлары екінші бір фразеологиялық тіркестердің сыңарларымен көп жағдайда қарама-қарсы мәнде жұмсалып, соның нәтижесінде бірінші тұрақты тіркестің бүтіндей мағынасы екінші тіркестің мәніне қарама-қайшы келеді. Мәселен, *аузынан ақ май ағу – аузы аққа жарымау т.б.* Сондай-ақ фразеологиялық антонимдердің пайда болуына қандай да бір тіркестердің антонимдік қатынасқа түспей-ақ, фразеологизмдердің бүтіндей мағыналарының өзара қарама-қайшы болып келуі де себеп болады. Мәселен, *сары езу(жас) – сары жілік(егде), ала жібін аттамау – сары ізіне шөп салды* (жамандық жасады).

Абай шығармаларындағы антонимия құбылысының қолданылу ерекшеліктерін зерттеу және сипаттау барысында лингвистикалық әдістің бірнеше түрі, атап айтқанда, *сипаттамалы немесе синхрондық әдіс, салыстырмалы, құрылымдық және стилистикалық әдістер* қолданылды. Жалпы шығарманың стилі дегеніміз белгілі бір тілдегі фонетикалық, лексикалық және грамматикалық тәсілдердің қолданылу принциптері.

Бұл ретте аталмыш мақалада тіліміздегі антонимдер мен оның түрлері, дәлірек айтқанда, лексикалық антонимдер мен фразеологиялық антонимдер, түбір антонимдер мен туынды антонимдер көбірек көрініс тапты. Абай шығармаларында антонимдердің қолданылу сипатын айқындауда, сондай-ақ, нысанға алып отырған тілдік бірліктерді бақылау, фактілік материалдарды талдау әдісі, модельдеу және құрамдас бірліктерге талдау әдістері де пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Антонимиялық қарама-қайшылықтар-көркем әдебиетте тілдің эстетикалық сипатын жүзеге асыру мақсатында кең қолданылатын ерекше көркемдік құралдардың бірі. Антонимия құбылысының антитеза, диатеза, акротеза, альтернатеза, амфитеза, антиметабола, оксюморон сипатында болып келген түрлерінің тілдегі, көркем әдебиеттегі стилистік қызметтері айрықша.

Антонимдерді ұтымды қолдану нәтижесінде айтайын деген ойды мейлінше көркем де әсерлі, мәнерлі де айшықты түрде жеткізуге болатындығын ұлы ақын Абай шығармаларынан айқын көруге болады.

Мәселен, *Ішім өлген, сырым сау...* (Абай)

Немесе: *Кім жас, кім қарт,*

Уақыт өзі іріктер... (М. Шаханов)

Сондай-ақ Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат,

Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат. (Абай)

Иә болмаса, Мұны тапсын ойланып, ақын деңіз,

Таба алмасам, ақылды болар неміз.

Қыс пен жаз, күн мен түн, тақ пенен жұп,

Жақсылық пен жамандық болады егіз. (Абай)

Тілдегі қосұдай құбылысты салыстыра отырып, қарама-қарсы қойып шендестіру барында антитеза жиі көрініс табады.

Антитеза – гректің ‘antithesis’ қарама-қайшылық деген сөзінен алынған. Қысқаша энциклопедияда антитеза құбылысына төмендегідей анықтама берілген: «Антитеза – стилистическая фигура, основанная на резком противопоставлении образов и понятий. Она строится на столкновении антонимов или слов, становящихся антонимами в определенном контексте» [4,126]. Антитеза көркем шығарма тіліне ерекше өң беріп, өзгеше динамикалық сипат бітіреді.

Антитеза салғастыруға негізделгендіктен салғастырып отырған екі немесе одан да көп заттың немесе құбылыстың контексте қатар қолданылуы қажет. Бұл шарт бұзылса, антитеза бола алмайды. Өйткені екі мүшенің бірі болмаса, салыстыру да болмайтыны белгілі.

Осы орайда Абай өлеңдерінен төмендегі шумақтарды келтіруге болады:

Қар – аппақ, бүркіт – қара, түлкі – қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға (Абай).
Немесе, Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,
Қара шапш кызыл жүзді жасырғанда (Абай).
Сондай-ақ Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, ал-қызыл бет тіл байлайды (Абай).

Антитеза құрылымдық жағынан әр қилы болып келуімен ерекшеленеді. Қазақ тілінде кей жағдайда қарама-қарсы мәндегі лексемалар ыңғайластық жалғаулықтар арқылы жасалады. Мәселен,

Ынсапсызға не керек
 Істің ақ пен қарасы (Абай).

Антитеза бірнеше қарама-қарсы мәндегі жұптардан тұратын құрылымдар болып келуі де мүмкін.

Мысалы, Ішім өлген, сыртым сау,
 Көрінгенге деймін-ау.
 Бүгінгі дос, ертең жау,
 Мен не қылдым, япыпм-ау? (Абай).

Бұл өлең жолдарындағы екі жұп оппозициядан тұратын екі антитеза бар: ішім – сыртым, өлген – сау, бүгінгі – ертең, дос – жау.

Түр-түсті білдіретін лексикалық бірліктер тура немесе ауыс мағыналарда жұмсалып, толып жатқан лексика-семантикалық қасиеттерді сипаттау үшін жұмсалады. Қазақ тілінде антонимдік мағынада жұмсалатын түстер – ақ және қара. Мәселен, қара сақал – ақ сақал, ақ тілек – қара тілек т.б. Алайда контексте басқа түстер де стильдік мақсат үшін антонимдік ыңғайда қолданыла береді. Түр-түстің атауларының негізгі стильдік қызметтерінің бірі – сұлулықты суреттеу. Әсемдік, әдемілік, сұлулық нышандары антонимдік түстер арқылы әсерлі де тартымды болып, түрлі бояулармен өрілген тамаша бейне жасалады. Мәселен,

Қыз Жібектің ақтығы
 Наурыздың ақша қарындай.
 Ақ бетінің қызылы
 Ақ тауықтың қанындай.

Мұндағы «ақ» және «қызыл» сөздері шендестіру яғни антитеза нәтижесінде бір-бірімен антонимдік қатынасқа түсіп тұр.

Акротеза (грек. акро – үсті) – қарама-қарсы ұғымдарды теріске шығару арқылы болмыстағы белгілі бір құбылыстарды немесе нысандарды мақұлдау.

Акротеза моделі:

- + + -
 А – В немесе А – В

Қазақ тілінде теріске шығару тәсілі ретінде төмендегі тәсілдер қолданылады:

а) емес көмекші етістігі немесе жоқ сөзі:
 Темір болғанда жай темір емес, асыл, құрыш темір
 (С. Сейфуллин).
 Жүзіне қарасам, ойыны жоқ, шын сөзі екен (С. Шаймерденов).
 ә) -ма, ме; -ба, -бе; -па, -пе болымсыздық жұрнақтары арқылы:
 Кеш, тәңірім, сорлы құлға қаһар етпе
 Рахым қыл, біз сорлыны шетке теппе (М. Жұмабаев).

Акротеза компоненттері қарама-қарсы мәндегі лексемалар да болуы мүмкін. Мәселен, *Алыс емес*, жақын жер,
 Менің жауға барғаным (Қобланды).

Абай шығармаларында акротезаны көбінесе мағыналық антонимиялық құрылымдар құрайды. Мағыналық антонимиялық қарама-қарсылық дегеніміз – екі немесе одан да көп лексемаларды қарама-қарсы қойып, ассоциациялық тілдік қарама-қарсылықтарды жүзеге асыру. Мұндай жағдайда қарама-қарсы мәндегі лексемалар бір рет қана қолданылады және оларға қарама-қарсы ұғымдардың немесе бірліктердің міндетті түрде болуы шарт. Осыған орай мұндай лексемалар контекстен тыс екінші рет қолданылмайды. Мәселен, *Пайда ойлама, ар ойла* (Абай).

Немесе, Бұл сөзді *тақсыр* ұқпас, *таланты* ұғар (Абай).

Антонимдік қатардың шеткі мүшелерін теріске шығарып, ортаңғы мүшенің нысанын мақұлдайтын стильдік құрал диатеза деп аталады (гректің *dia* – арасында деген мәнді білдіреді). Оны мынандай формулада беруге болады:

- + -
 А – С – В Мысалы:

Ауру да емес, сау да емес,
 Құрыды әл қуатым (Абай).
 Немесе:

Сораңы ұзын да емес, қысқа да емес,
 Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды (Абай).

Мұнда диатезаны құрайтын формальді тәсіл ретінде қайталанып келген сөз таптары және «емес» көмекші етістікті тіркес пен «де» жалғаулығы қолданылып тұр.

Альтернатезаның қызметі қарама-қарсы құбылыстардың бірін шешімді түрде қабылдау болса, кей жағдайда автор қарама-қарсы қойылған құбылыстарды қалай бағалу немесе таңдау керектігі жөнінде бір шешімге келе алмайды.

Мәселен, Адамзат тірлікті дәулет білмек,

Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек.

Екеуінің бірі жоқ, ауыл кезіп,

Не қорлық, құр қылжаңмен күн өткізбек?

Антонимдік қарама-қарсылықтар бір құбылыстың оған қарама-қарсы басқа құбылысқа айналуын, белгілі бір қасиеттің оған қарама-қарсы басқа сипатқа ауысуын көрсету үшін қолданылады. Мұндай стилистикалық амал антиметабола (грек. anti – қарсы, metabole – ауысу, өзгеру) деп аталады. Оның формальді көрсеткіші ретінде сызықша қолданылады.

Мысалы: Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,

Ашуың – ашыған у, ойың – кермек. (Абай).

Тілімізде жеке тұрғанда антоним бола алмайтын сөздер ақын-жазушылар шығармалырында қолданылу ретіне қарай бір-біріне қарсы мағынада жұмсала беруі қалыпты жағдай. Мұндай сөздердегі мағына қарама-қарсылығы көбінесе контекстке телулі болады.

Мәселен, *Бақпен* асқан патшадан,

Мимен асқан қара артық.

Сақалын сатқан кәріден

Еңбегін сатқан бала артық (Абай).

Бір-біріне қарама-қарсы сөздерді көркем де ұтымды қолдану жағдайларын Абайдың қара сөздерінен көптеп кездестіруге болады.

Ұлы ақын өлең шығармаларында айшықтай өрнектеген ой-тұжырымдарын одан әрі қара сөздерінде келесі бір сипатта жаңаша өрбітеді. Абай оқырмандармен, көпшілік тыңдаушымен сұқбаттаса отырып, әңгіме барысында адамгершілік, еңбекті бағалау, әділет, турашылдық, ғылымға құмарлық, күнәсіздік тәрізді құндықтарды сипаттайды. Сондай-ақ, керісінше, аярылық, мансапқорлық, пасықтық, арамтамақтық, еріншектік сияқты адамгершіліктің қас жауы болып табылатын жаман қасиеттерді баяндай отырып, осындай жағымсыз мінездерден аулақ болуға шақырып, өз ой-пікірін тыңдаушысының, оқырмандарының санасына жеткізуді мақсат етеді. Ақын тыңдаушысымен сырласқандай, пікір алысып отырғандай әсер қалдырады. Мәселен, Біреу *бай* болса, біреу *кедей* болса, біреу *ауру*, біреу *сау* болса, біреу *есті*, біреу *есер* болса, біреудің көңілі *жақсылыққа* мейілді, біреудің көңілі *жаманшылыққа* мейілді – бұлар неліктен? – десе біреу, сіздер айтасыздар: құдай тағаланың жаратуынан, бұрынғысынша болған іс деп (Жиырма сегізінші сөз). Иә болмаса, *Түзікті бейіске* шығарамын, *бұзықты тозаққа* саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін *жақсылыққа* мейірлендіріп, біреуін *жаманшылыққа* мейірлендіріп, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамандыққа бұрып жіберіп тұрады екен (Жиырма сезізінші сөз).

Қорыта айтқанда, Абай өз өлеңдері мен қара сөздерінде қазақ халқының ой-санасын, наным-сенімін, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, өзін қоршаған әлеуметтік ортаның адамгершілік қасиеттерін, мінез-құлқын, ой-санасы жайлы түсінігін, ой-тұжырымдарын адами қасиеттер тұрғысынан терең жан-жақты талдап, толық та нақты мінездеме берген.

Қорытынды

Антонимдік қатынастар – көркем шығармаларда қарама- қарсылық мәндерді сипаттау үшін кең түрде қолданылып, ерекше стильдік қызмет атқаратыны айқын. Кез келген көркем шығарма қандай да бір тілдік көркем құралдарды қолдану нәтижесінде оқырманның ой-санасына, сезіміне ерекше әсер ететіні белгілі. Осы орайда тілдегі ерекше көркемдеуіш құралдардың бірі – антоним сөздердің алатын орны айрықша.

Антоним сөздердің қарама-қайшылықты мәні әсіресе олар бір сөйлем ішінде қатар қолданылған кезде айқын байқалады. Сондай-ақ, бұл орайда келесі бір назар аударарлық жағдай - антонимдердің тілдегі қызметінен қарама-қарсы ұғымдағы сөздердің оқиғаға бірдей дәрежеде қатынасының байқауға болады. Мұндай жағдайда антоним сөздердің мағыналық тұрғыдан қара-қайшылығы айрықша көзге түсіп, ақын-жазушылардың айтайын деген ойын айшықты да мәнерлі түрде жеткізуінің белсенді құралы ретінде қолданылады.

Антонимдер үнемі бір-бірімен қарсылықты мағынада қолданыла келе логикалық тұрғыдан бір-бірімен жымдаса келе, бір ғана жалпылау, жинақтау, болжалдау, топшылау тәрізді жалпылама ұғымды беру қызметін атқарады.

Фразеологиялық бірліктердің антонимдік қатынасқа түсуі лексикалық антономимдердің антонимдік қатынасқа түсу жағдайына ұқсас болып келеді. Лексикалық фразеологизмдердің және фразеологиялық антонимдердің өзара ұқсастықтарынан басқа айтарлықтай айырмашылықтары да бар. Фразеологиялық антонимдер өзіне тән айрықша белгілерімен ерекшеленеді және қолданылу аясы лексикалық антонимдерге қарағанда әлдеқайда тар болып келеді.

Олардың арасындағы басты айырмашылық-фразеологиялық антонимдерде антонимдік қатынасқа түсетін жеке сөздер емес, сөз тіркестері болып табылады. Тіпті кей жағдайда фразеологиялық антонимдердің құрамдас компоненттері бір-бірімен антонимдік қатынаста жұмсалмауы да мүмкін.

Фразеологиялық антонимдердің тағы бір басты ерекшелігі - олардың антонимдік қатынасқа түсіп тұрған сыңарларының мағыналық жағынан біртұтас болып келуі.

Антонимдер тіл табиғатында терең тамыр тартқан, қазақ тілінің бай сөздік қорында басқа да лексикалық бірліктер сияқты сан құбылып, алуан түрленіп, әлденеше қырынан көрініс беретін икемді де, оралымды, өріс аумағы кең, стильдік мүмкіншілігі мол тілдік құбылыс болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Болғанбаев, Ә.** Қазақ тілінің лексикологиясы : монография [Текст]. – Алматы : Мектеп, 1988. – 147 б.
- 2 Лингвистический энциклопедический словарь [Текст]. – М. : Изд-во Советская энциклопедия, 1990. – 688 с.
- 3 **Шанский, Н. М.** Лексикология современного русского языка: монография [Текст]. – 4-е изд., доп. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 312 с.
- 4 Краткая энциклопедия Казахской ССР [Текст]. Т. 4. – Алматы, 1991. – 685 с.
- 5 Абай, Өлеңдер [Текст]. – Алматы : Жазушы, 1978. – 239. б.
- 6 **Аханов, К.** Тіл білімінің негіздері : монография [Текст]. – 2-ші басылым. – Алматы : Мектеп, – 1978. – 495 б.
- 7 **Иванова, В. А.** Анионимия в системе языка [Текст]. – Кишинев, 1981. – 161 с.
- 8 **Конакбаева, Ж. К.** Антонимические фразеосочетания в английском, русском и казахском языках : автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст]. – Тбилиси, 1981. – 31 с.
- 9 **Миллер, Е. И.** Природа лексической и фразеологической антонимии [Текст]. – Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1990. – 224 с.
- 10 **Мусин, Ж.** Қазақ тіліндегі антонимдік контекстер туралы [Текст].// Қазақ филологиясы. – 4-ші кітап, – Алматы : 1977. –Б. 75–79.
- 11 **Эмирова, Л. И.** К изучению антонимических отношении [Текст].// Вопросы фразеологии. Труды Сам ГУ им. Новои. – Вып. 219. – Самарканд : 1973. – С. 189–193.

REFERENCES

- 1 **Bolganbayev, Ä.** Qazaq tiliniñ leksikologiasy: monografia [Lexicology of the Kazakh language : monograph] [Text]. – Almaty : Mektep, 1988.–147 p.
- 2 Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar [Linguistic encyclopedic dictionary] [Text]. – Moscow : Soviet Encyclopedia, 1990 – 688 p.
- 3 **Şanskii, N. M.** Leksikologia sovremennogo russkogo iazyka : monografia [Lexicology of the Modern Russian language : monograph] [Text]. – 4-e izd. – Moscow, Publishing house of Librokom, 4th edition. – Moscow, 2003. – 312 p.
- 4 Kratkai entsiklopedia Kazahskoi SSR [Short encyclopedia of Kazakh SSR] [Text]. –Vol. 4. – Almaty, 1991. – 685 p.
- 5 Abai, Öleñderi [Poems of Abai] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1978. – 239 p.

- 6 **Ahanov, K.** Til biliminiñ negizderi : monografia [Fundamentals of linguistics: monograph] [Text]. – 2-şı basylym. – Almaty : Mektep, 1978. – 495 p.
- 7 **Ivanova, V. A.** Antonomia v sisteme iazyka [Antonymy in the language system] [Text]. – Kishinev, 1981. – 161 p.
- 8 **Konakbayeva, J. K.** Antonomicheskie frazsochetania v angliiskom, russkom i kazahskom iazykah : avtoref. diss.kand.filol. nauk [Antonymic phraseological combinations in the English, Russian and Kazakh languages : author's abstract of diss. of cand. of philol. science] [Text]. – Tbilisy, 1981. – 31 p.
- 9 **Miller, E. I.** Priroda leksicheskoi i fraseologicheskoi antonomii [Nature of lexical and phraseological antonymy] [Text]. – Saratov : Publishing house of Saratov University, 1990. – 224 p.
- 10 **Musin, J.** Qazaq tilindegi antonimdik kontekster [Antonymic contexts in the Kazakh language] [Text]. // Qazaq filologiasy. – 4- şı kitap, – Almaty : 1977. – P. 75–79.
- 11 **Emirova, L.V.** K izucheniu antonomicheskikh otnoşenii [To the study of antonymic relations] [Text] // Voprosy frazeologii. Trudy Sam GU im. Novai. –Vyp. 219. – Samarkand : 1973. – P. 189–193.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

*Ж. У. Калимова

Университет имени Шакарима, Республика Казахстан, г. Семей.
Материал поступил в редакцию 13.06.22.

ЯВЛЕНИЕ АНТОНИМИИ И ЕЕ ПРОЯВЛЕНИЕ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ

В статье рассматривается проблема антонимии, как свойственное всем языкам языковое явление, со сложными лингвистическими, стилистическими и универсальными особенностями и сфера ее функционирования в языке и художественной литературе. На основе произведений великого Абая автором всесторонне описан противоречивый характер антонимов, как один из особенных выразительных средств, широко используемый для реализации эстетической и стилистической природы языка в художественной литературе. В статье также говорится о том, как Абай тщательно отбирал и использовал слова и выражения с противоположными значениями при описании социальной среды того времени, быта казахского народа, различных форм поведения и поступков людей. Также подробно рассмотрены виды антонимии в рамках антитезы, диатезы, акротезы, альтернативы, амфитезы, антиметаболы, оксюморона и их стилистические функции

на основе стихов и изречений великого Абая. Слова назидания Абая – беспрецедентное явление в истории казахской литературы и является очень ценным литературным наследием, где нашли отражения глубокие мысли и идеи поэта. В статье проанализированы несколько слов назидания Абая и описано умение поэта рационально и умело использовать антонимы и антонимичные словосочетания для повествования явлений человеческой жизни, раскрытия внутреннего мира и психологии человека.

Ключевые слова: антонимы, лексические антонимы, фразеологические антонимы, противоположные значения, исследование противоречивых отношений.

*Zh. U. Kalimova

Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey

Material received on 13.06.22.

THE PROBLEM OF ANTONYMY AND ITS USE IN THE WORKS OF ABAI

The article is devoted to the problem of antonymy as a linguistic phenomenon characteristic of all languages, with complex linguistic, stylistic and universal features and the scope of its use in language and fiction. The contradictory nature of antonyms as one of the original expressive means of the language is thoroughly described on the basis of the works of the great Abai. Antonyms are widely used to express the esthetic and stylistic nature of language in fiction. The article also deals with the way Abai carefully selects and uses words and expressions with opposite meanings in describing the social life of that time, the life of the Kazakh people, various types of behavior and actions of people. Different types of antonymy within the framework of antithesis, diathesis, acrotheses, alternatives, antitheses, antimetabols, oxymoron and their stylistic functions based on the poems and sayings of Abai are also described in detail in this article. Abai's didactic words are considered to be an unprecedented work in the history of Kazakh literature. It is a valuable literary heritage, which reflects the deep thoughts and ideas of the poet. The article touches upon some didactic words of Abai and draws the reader's attention to the poet's ability of using antonyms and antonymic phrases rationally and skillfully to describe the human life, to reveal the inner world of people and human psychology.

Keywords: antonyms, lexical antonyms, phraseological antonyms, contrary meanings, investigation of contradictory relations.

FTAMP 11.25.41

<https://doi.org/10.48081/YPLO4619>

*Д. Е. Капанова¹, Г. К. Исмагулова²

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,

²Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

АЙМАҚТЫҚ МӘДЕНИ ЗЕРТТЕУЛЕР – СТУДЕНТТІҢ НЕГІЗГІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ ИНТЕРАКТИВТІ БІЛІМДІК РЕСУРСЫ

Шетел тілін оқыту және оны меңгеру халықтардың өзара әрекеттестігі мен ынтымақтастығын қамтамасыз етуі керек. Осыған байланысты шет тілдерін оқыту процесі тіларалық мәдениетаралық қатынасқа дайындыққа бағытталуы керек. Мәдени білімнің жетіспеушілігі коммуниканттардың бір тілде сөйлесуіне қарамастан, жиі түсінбеушілікке, тіпті қақтығыстарға алып келеді. Бұл мақалада авторлар екі жақты табысты байланысқа қол жеткізу үшін оқу процесіне ұлттық-аймақтық компонентті қосудың маңыздылығы мен қажеттілігіне назар аударады. Оқытудағы тәжірибе көрсеткендей, тек шет тілі оқылатын елдің мәдениетін зерттеуге бағытталған практика студенттердің өз аймақтық мәдениетіне қатысты фактілер мен құбылыстар туралы ақпаратты жеткізе алмайтындығына әкеледі, сондықтан нақты қарым-қатынас процесінде олар оның өзіндік ерекшелігін жеткілікті аша алмайды. Шет тілін оқытуда аймақтық мәдени зерттеулерді пайдалану оқытушы мен студенттер үшін тіл мен сол елдің мәдениетін меңгеруде кең мүмкіндіктер ашады. Алдарыңызға ұсынып отырған зерттеу жұмысының мақсаты - студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған тәжірибе мен ақпарат алмасу барысында студенттің басқа елдер өкілдеріне отандық мәдениетпен таныстыру қабілетін пайдалана отырып, жұмыс тәсілдерінің кешенін әзірлеу және сынақтан өткізу. Бұл зерттеу ағылшын тілін А2, В1 деңгейінде меңгерген ЖОО студенттерімен жүргізілді.

Кілтті сөздер: өлкетану, компонент, этномәдени, тұлғаны мәдениаралық тәрбиелеу, аймақтық мәдениеттану, шетел тілін оқыту, коммуникативті құзыреттілік, әлеуметтік-мәдени білім.

Кіріспе

Шетел тілін үйрену – жоғары кәсіби білім берудің маңызды құрамдас бөлігі. Тілдер мен мәдениеттердің, оның ішінде аз зерттелген тілдер мен этникалық мәдениеттердің әртүрлілігін қолдауға бағытталған Еуропа Кеңесінің заманауи тіл саясаты мәдениетаралық құрал ретінде шет тілін білудің беделін арттыруға ықпал етеді.

Шетел тілін оқыту екі аспектіде қарастырылады: прагматикалық және жалпы білім беру [1, 8]. Жалпы білім беру компоненті ізгілік, тұлғалық-бағдарлы білім беру принциптері бойынша мәдениеттер диалогы жағдайында тұлғаны тәрбиелеу мен дамытумен, сол тілде сөйлейтін басқа халықтардың мәдениетіне құрметпен қарауды қалыптастырумен, ұлттық мәдениеттердің, оның ішінде өз мәдениетінің құндылықтары мен жетістіктері туралы түсініктерді байыту, әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік лингвистикалық білім кеңістігін кеңейту, өз халқы мен халықтарының бейнесі мен өмір салтын оқытылатын тілдің елімен (яғни, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік лингвистикалық және әлеуметтік құзыреттіліктердің дамуымен) салыстыру және салыстыру қабілеттерін дамытумен тығыз байланысты.

Қазіргі уақытта тіл белгілі бір тілдік құралдар жүйесі ретінде емес, адам қызметінің аспектілерінің бірі ретінде қарастырылады, сондықтан шет тілін оқыту коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыруға және дамытуға ықпал ететін саналы, танымдық және шығармашылық процесс болып табылады.

Тілге үйрету мәдениет негізінде және мәдениет арқылы жүзеге асырылады, бұл студенттің өзара байланысты коммуникативті және әлеуметтік-мәдени дамуы туралы пікірін қалыптастыруға мүмкіндік береді [2].

Қазақстанның Болон процесіне қосылуы біздің елдегі оқу орындарында шет тілдерін оқытуды жақсарту және өскелең ұрпақ пен студенттердің мәдениетаралық қарым-қатынас пен халықаралық ынтымақтастыққа дайындығын қалыптастыру бойынша шешімдер қабылдауға түрткі болды.

Өлкетану мәселесіне жүгіну бірқатар объективті себептерге байланысты. Сол объективті себептердің бірі шетел тілін оқытуда басқа пәндерге қарағанда білім беру мазмұнының ұлттық-аймақтық құрамдас бөлігі азырақ ескеріледі. Сонымен қатар, ұлттық-аймақтық компонентті ескере отырып, шетел тілін оқыту қажеттілігі басқа мәдениетті түсіну тек өз өлкесін білу негізінде ғана мүмкін болатындығымен тығыз байланысты.

Зерттеуші-ғалым Т. Ю. Тамбовкина атап өткендей, екі мәдениетті де дұрыс білмеу түсінбеушіліктің себебі, яғни мәдениетаралық қарым-қатынас

процесіндегі қақтығыстар мен дағдарыстардың көзі болып табылады [1, 2 – 5]. Ал, керісінше, әртүрлі тіл мен мәдениет өкілдерінің тұлғааралық қарым-қатынасы, егер коммуниканттар бір-біріне қызықты болса, екі жақ бір мақсатқа – өзара түсіністікке, мәдениетаралық коммуникация арқылы өзара байытуға ұмтылса, толық жүзеге асуы мүмкін. Әңгімелесуші жататын халықтың мәдениеті, дәстүрлері, әдет-ғұрыптары туралы ақпарат алмасу басқа мәдениет пен тілдің өкілін қызықтыруы мүмкін және одан әрі қарым-қатынас үшін себеп болуы мүмкін.

Ал, керісінше, әртүрлі тіл мен мәдениет өкілдерінің тұлғааралық қарым-қатынасы, егер коммуниканттар бір-біріне қызықты болса, екі жақ бір мақсатқа – өзара түсіністікке, мәдениетаралық коммуникация арқылы өзара байытуға ұмтылса, толық жүзеге асуы мүмкін.

Сұхбаттасып отырған кісінің мәдениеті, дәстүрлері, әдет-ғұрыптары туралы ақпарат алмасуы, басқа мәдениет пен тілдің өкілі қызығушылық танытып және одан әрі қарым-қатынас жасауға себеп болуы мүмкін.

Жалпы адамзаттық құндылықтардан хабардар болу ұлттық бірегейлік сезімді дамытудан бөлінбейді. Басқа елдердің өмірін тілімен бірге зерттей отырып, мектеп оқушылары алынған ақпаратты өздерінің туған елдерінің өмірімен салыстырады. Осы салыстырудың арқасында олар өз елдерінің жетістіктерін және оның проблемаларын көруге, өз халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын құрметтеуге және бағалауға үйренеді. Ұлттық бірегейлік сезімі мектеп оқушыларының шетелдік қонақтарға ауылы, отбасы, өз елі, жері туралы және оның тарихы, қызықты географиялық маршруттары, ғылыми жетістіктері, өнер туындылары, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары туралы айтуға дайындалып жатқандығының арқасында күшейе түседі.

Өз мәдениетін, тілін білмейінше, шетел тілін үйрену мүмкін емес. Жалпыадамзаттық құндылықтарды ұғыну ұлттық бірегейлік сезімін дамытумен біртұтас. Басқа елдердің өмірін олардың тілімен бірге зерттей отырып, оқушылар алған мәліметтерін туған елінің өмірімен салыстырады. Осы салыстырудың арқасында олар өз елінің жетістіктері мен проблемаларын көруге, өз халқының салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын құрметтеуге және бағалауға үйренеді. оқушылардың шетелден келген қонақтарға өз ауылы, отбасы, елі, аймағы, оның тарихы, қызықты географиялық бағыттары, ғылыми жетістіктері, өнер туындылары, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары туралы әңгімелеуге дайындалуының арқасында ұлттық бірегейлік сезімі күшейеді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің материалы ретінде жоғары кәсіби білім берудегі құзыреттілік көзқарасты, шетел тілдерін мәдениетаралық оқыту арқылы зерттеуге арналған отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері алынды. Мақаланы

жазу барысында теориялық материалды жинау, мәтін талдау, саралау, салыстыру ж. т.б. әдіс-тәсілдер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Шетел тілі мәдениетін зерттеуге бағытталған қалыптасқан оқыту практикасы студенттердің өз аймақтық мәдениетіне қатысты фактілер мен құбылыстар туралы ақпаратты жеткізе алмайтындықтан, нақты қарым-қатынас барысында, олар оның өзіндік ерекшелігін ашып көрсетіп әлемдік мәдениетке қоса алмайды. Сондықтан алдымызға қойылатын міндет - тәжірибе мен ақпарат алмасу барысында студенттің басқа елдер өкілдеріне отандық мәдениетпен таныстыру қабілетін дамыту. Міне, сондықтан құзыреттілік моделінің құрылымында болашақ лингвист бакалавры үшін екі маңызды компонент атап көрсетілген: этномәдени және мәдениетаралық. Екі компонент те қарым-қатынастың жоғары деңгейімен сипатталатын және қарым-қатынасты неіздеп және ынталандырып оқытудың интерактивті әдістерін қолдану арқылы мүмкін болатын тұлғааралық қатынас жағдайында өтетін интерактивті әрекетте дамиды.

Маманның құнды қасиеті – шетелдік достарына, қызметтес серіктестеріне саяси, мәдени, әдеби, театрландырылған, музыкалық және өмір салаларындағы басқа да түрлі оқиғалар жайлы сөйлесу, өз аймағы мен оның ерекшеліктерін, дәстүрлері мен әдет-ғұрпын әсерлі етіп әңгімелеп беруінде. Сонымен, қазіргі әлем шындығы студенттердің шет тілдік қарым-қатынасты меңгеруге деген ұмтылысы мен басқа мәдениеттің кеңістігінде бағдарлай білу қабілетін анықтайды.

Этномәдени және әлеуметтік-мәдени білімнің жоғары деңгейі қоғамның интеллектуалды және адамгершілік әлеуетінің артуына әкеледі деп санайтын ғалымдармен келіспеуге болмайды, өйткені сол арқылы өз халқының құндылықтары мен жетістіктеріне және әлемдік мәдениеттің жалпыадамзаттық құндылықтарына қол жетімділік ашылады.

Аймақтық мәдениеттанудың ерекшелігі – ол әлеуметтік-мәдени, этномәдени және аймақтық / аймақтық білімнің интегративті бағыты мен әртүрлі гуманитарлық (тарих, этникалық және әлеуметтік психология, әлеуметтану, мәдениеттану, саяси экономика, физикалық, экономикалық география, халықтық педагогика) және басқа салаларды толығымен қамтиды.

Аймақтық мәдениеттанудың функционалдық міндеті, біріншіден, студенттерді туған елдің және тілін оқып жатқан елдердегі қоғам өмірінің әр түрлі жақтарын салыстырмалы және салғастырмалы талдау негіздерімен таныстыру; екіншіден, студенттердің зейінін сөйлеу тілі және сөйлеуге жат мінез-құлық моделі мен мазмұнын таңдау кезінде кәсіби тілдік қарым-қатынастың әлеуметтік-мәдени негіздерін ескеру қажеттілігіне аудару;

үшіншіден, ұлттық мәдениеттің этномәдени тұжырымдамаларын кеңейту және тереңдету былайша қарастырылады:

а) республика аумағын мекендейтін жергілікті халықтар мен этностардың стилі мен өмір салты;

ә) қоғам дамуының әр тарихи кезеңіндегі адамдардың материалдық және рухани қызметінің өнімі;

в) жеке тұлғаның, әлеуметтік топтың, қоғамның әлеуметтенуінің салдары;

г) тілін оқыған елдер мен халықтардың мәдени-тарихи дамуы туралы мәдени түсініктер; осы дамудың философиялық және діни негіздері; мәдениеттің барлық салаларындағы жетістіктер: өнерде, әдебиетте, музыкалық өмірде, театрда, халық шығармашылығында болып табылады.

В. В. Сафонованың, сыныпта оқушыларды бірлесіп зерттейтін елдердің әлеуметтік және мәдени өмірімен таныстыратын тар бағытты, географиялық бағдарланған міндеттерімен шектеліп қалмай, сонымен қатар әлеуметтік-педагогикалық білім мен әлеуметтік-мәдени деңгейлерін арттыру сияқты міндеттерді және өз аймағындағы, әлемдегі студент жастардың бастамаларына байланысты қазіргі заманның өзекті мәселелерін талқылау негізінде бакалаврлардың сауаттылығы; халықаралық біліммен және академиялық ұтқырлықпен, сондай-ақ экология, экономика, аймақтағы географиялық аймақтану мәселелерін енгізу қажет деген ескертуімен толықтай келісеміз [2, 236].

Аймақтық мәдениеттанудың міндеттері:

а) студенттерге интерактивті қоғамдағы мәдениеттер диалогының субъектілері ретіндегі рөлін, жоғары технологиялар саласында халықаралық байланыстар мен ғылыми және өндірістік ынтымақтастықтың дамып келе жатқандығын ашу;

б) студенттерді ұлттық және халықаралық деңгейдегі мәдениаралық қатынастың әртүрлі формаларымен таныстыру;

в) болашақ мамандарды ғылыми-мәдени жобаларға, шығармашылық зерттеу қызметіне, мәдени-ағартушылық туризмге тарту;

г) алдыңғы параграфта талқыланған оқытудың интерактивті әдістерін қолдана отырып, коммуникацияға бағытталған тапсырмалар арқылы жеке мәдениетті қалыптастыру;

д) Отанға деген сүйіспеншілікке, патриотизм сезімін, символика туралы білімін тереңдетуге, мерекелердің мақсаттарын, халықтық дәстүрлерді және интернационализм сезіміне, басқа мәдениетті құрметтеуді, толеранттылықты, ізгі ниетте бір әлемде бірге өмір сүруге және бірге әрекет ету қабілетіне тәрбиелеу.

Қорытынды

Мұндай міндеттер қою шет тілінің қоғамда жаңа дүние туралы байланыс пен білім беру құралы ретінде ғана емес, сұранысқа ие болуына байланысты. Сонымен, шет тілдік білім беруде мәдени әлеуметтану сияқты әлеуметтік-педагогикалық бағыт та дамып келеді, ол қоғамда өмір сүретін субмәдениеттерді сияқты, тілдер мен мәдениеттерді бірге зерттеумен сипатталады. Шетел тілін оқытудың отандық және шетелдік теориясы мен әдістемесінде шет тілдік білім беру мазмұнының мәдени аспектісі саласында бай тәжірибе жинақталған.

Е. М. Верещагин, В. В. Костомаров, В. В. Сафонова, Т. Ю. Тамбовкина, Г. Д. Томашина, В. П. Фурманованың және тағы басқалардың еңбектерінен айқын болғанындай, ғалымдар өз зерттеулерін тіл мәдениеті мен мәдениеттерді бірлесіп зерттеу, мәдениаралық қарым-қатынас, этномәдени білім беру сияқты тақырыптарға кездейсоқ арнаған жоқ. Ғалымдар студенттер шетелдік және отандық мәдениеттің ерекшеліктерін бір уақытта зерттеп, зерттеліп жатқан тіл мен өз елінің портретін объективті түрде ұсынуы керек деп санайды [3, 56].

Шетелдік кәсіби қарым-қатынастың мәдени қанықтылығы дидактикалық өзара әрекеттесетін мәдениеттер шеңберінің кеңею принципі бойынша халықтар мен олардың мәдениеттерін тар аймақтық зерттеу шеңберінен шығуға жағдай жасайды, соңғыларын қоғамның мәдени-тарихи даму призмасы арқылы кең мәдени контексте қарастыру [4, 27].

Этномәдени тәсілдемесі жергілікті халықтардың тарихы, олардың өзіндік ерекшелігі, шығармашылығы, ән мен би фольклоры туралы мәтіндерді шетел тілін кәсіби қарым-қатынасқа үйрету мазмұнына қосуға мүмкіндік береді және осы мәтіндер негізінде күнделікті өмірден алынған қарым-қатынас жағдайларын жасайды. Этномәдени тәсілдемесі өз халқының тәжірибесін басқа халықтарға жеткізу үшін шет тіліндегі отандық мәдениет туралы білімді өзектендіруге ықпал етеді [5, 175].

Мәдениетаралық тәсілдеме өз кезегінде бір территорияда тұратын әр түрлі ұлт өкілдері арасындағы ұлттық деңгейде, сондай-ақ әр түрлі мемлекеттердің халықтары арасындағы халықаралық деңгейде шетел тілінің кәсіби қарым-қатынасын үйренуге жағдай жасайды.

Қарым-қатынас әртүрлі ақпарат көздерінен алынған түпнұсқалық мәтіндерге негізделген [6, 20], [7, 8 – 12].

Сонымен, алдарыңызға ұсынылған мақалада біз шетел тілін оқытудағы мазмұнның ұлттық-аймақтық компонентінің өзектілігін қарастырдық. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерттеу және талдау нәтижесінде шет тілі сабағының мазмұнына ұлттық компоненттің қосылуы мәдениеттер диалогында толыққанды серіктес болуға мүмкіндік береді тұжырым жасауға мүмкіндік берді.

Тіл арқылы үйреніп отырған елді тани отырып, оқушы өз халқының жалпы адамзаттық мәдениетке қосқан үлесін анықтауға үйренеді. Шетел тілін үйрену процесінде шет тіл мәдениетін игеру орын алатындығы даусыз, яғни өркениет үдерісінде жинақталған рухани-адамгершілік құндылықтар тілін үйреніп жатқан ел халқының өркениет процесінде жинақтаған рухани-адамгершілік құндылықтар жиынтығы. Алайда бұл үдерісте өзінің мәдениеті, өлкесі және басқа да құнды фактілер туралы ақпаратты баяндау білігі айтарлықтай маңызды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Бим, И. Л.** Языковой плюрализм – веление времени // Преподаватель. 2001. – № 1. – С. 7–8.

2 **Тамбовкина, Т. Ю.** О некоторых принципах построения интегрированного курса «Иностранный язык и регионоведение» // Иностранный язык в школе. – 1996. – № 5. – С. 2 – 5.

3 **Сафонова, В. В.** Изучение языков международного общения в контексте диалога культур. / В. В. Сафонова. – Воронеж : «Истоки», 1996. – С. 172–174.

4 **Сафонова, В. В.** Социокультурный подход к обучению иностранному языку как специальности : дис. ... д.п.н. : 13.00.02 / Сафонова Виктория Викторовна. – Москва, 1992. – 128 с.

5 **Зимняя, И. А.** Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – 42 с.

6 **Исабекова, Г. Б., Атемова Қ. Т.** «Көпмәдениетті және этномәдениетті білім берудің ерекшеліктері» / Заманауи педагогика және білім. Проблемалар, мүмкіндіктер және даму болашағы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Тараз, 2016, 13 – 14 мамыр т. 2.

7 **Фурманова, В. П.** Межкультурная коммуникация и культурно-языковая прагматика в теории и практике преподавания иностранных языков : автореф. дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Фурманова Валентина Павловна. – М., 1994. – 58 с.

8 **Насырова, А. А.** Формирование регионально-ориентированной коммуникативной компетенции бакалавра лингвистики : автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08: / Насырова Анна Анатольевна. – Калининград, 2013. – С. 8–12.

9 **Подласый, И. П.** Педагогика. Новый курс : Учебник для студентов педагогических вузов. – М., 1999. – 574 с.

10 **G. Ismagulova, O. Polevaya, D. Kapanova, M. Kulakhmetova.** Experimental Work on the Formation of Intercultural Communication Subject

in the Educational Environment of Pedagogical Institution. Man // In India. – 97 (6). – P 411 – 431 © Serials Publications.

REFERENCES

1 **Bim, I. L.** Yazykovoy plyuralizm – veleniye vremeni [Linguistic pluralism is the call of the times] // In Prepodavatel. – 2001. – № 1. – P. 7 – 8.

2 **Tambovkina, T. YU.** O nekotorykh printsipakh postroyeniya integrirovannogo kursa «Inostranny yazyk i regionovedeniye» [About some principles of building an integrated course «Foreign Language and Regional Studies»] // Inostranny yazyk v shkole. – 1996. – № 5. – P. 2–5.

3 **Safonova, V. V.** Izucheniye yazykov mezhduarodnogo obshcheniya v kontekste dialoga kul'tur [The study of languages of international communication in the context of the dialogue of cultures] / V. V. Safonova. – Voronezh : «Istoki», 1996. – P. 172 – 174.

4 **Safonova, V. V.** Sotsiokul'turnyy podkhod k obucheniyu inostrannomu yazyku kak spetsial'nosti [Sociocultural approach to teaching a foreign language as a specialty] : dis. ... d. p. n.: 13.00.02 / Safonova Viktoriya Viktorovna. – Moscow, 1992. – 128 p.

5 **Zimnyaya, I. A.** Klyuchevyye kompetentsii - novaya paradigma rezul'tata obrazovaniya [Key competencies – a new paradigm of educational outcomes] // Vyssheye obrazovaniye segodnya. – 2003. – № 5. – 42 p.

6 **İsabekova, G. B., Atemova Q. T.** «Köpmädeniätti jäne étnomädeniätti bilim berwädiñ ereşelekteri» [Features of multicultural and ethnocultural education] / Zamanawı pedagogika jäne bilim. Problemalar, mümkindikter jäne damw bolaşığı. Xalıqaralıq ғылым- praktikalıq konferenciya materialdarı. – Taraz, 2016, 13-14 mamır. 2 Vol. 2

7 **Furmanova, V. P.** Mezhkul'turnaya kommunikatsiya i kul'turno-yazykovaya pragmatika v teorii i praktike prepodavaniya inostrannykh yazykov [Intercultural communication and cultural and linguistic pragmatics in the theory and practice of teaching foreign languages] : avtoref. diss...d-ra ped. Nauk : 13.00.02 / Furmanova Valentina Pavlovna. – Moscow, 1994. – 58 p.

8 **Nasyrova, A. A.** Formirovaniye regional'no-oriyentirovannoy kommunikativnoy kompetentsii bakalavra lingvistiki [Formation of regionally-oriented communicative competence of the Bachelor of Linguistics] : avtoref. dis...kand. ped. nauk : 13.00.08. / Nasyrova Anna Anatol'yevna. – Kaliningrad, 2013. – P. 8–12.

9 **Podlasy, I. P.** Pedagogika. Novyy kurs : Uchebnik dlya studentov pedagogicheskikh vuzov [Pedagogy. New Course : A Textbook for Students of Pedagogical Universities] – Moscow, 1999. – 574 p.

10 **G. Ismagulova, O. Polevaya, D. Kapanova, M. Kulakhmetova.** Experimental Work on the Formation of Intercultural Communication Subject in the Educational Environment of Pedagogical Institution Man In India. – 97 (6). – P. 411 – 431 © Serials Publications.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

*Д. Е. Капанова¹, Г. К. Исмагулова²

¹Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

²Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Нур-Султан.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

РЕГИОНАЛЬНЫЕ КУЛЬТУРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ – ИНТЕРАКТИВНЫЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ РЕСУРС ДЛЯ РАЗВИТИЯ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Обучение иностранному языку и овладение им должно обеспечить взаимодействие и сотрудничество народов. В этой связи процесс обучения ИЯ должен быть направлен на подготовку к межкультурному межкультурному общению. Отсутствие культурологических знаний приводит зачастую к непониманию и даже к конфликтам, несмотря на тот факт, что коммуниканты общаются на одном языке. В данной статье авторы обращают внимание на важность и необходимость включения в процесс обучения национально-регионального компонента для достижения успешной двусторонней коммуникации. Предыдущий опыт педагогической деятельности показывает, что практика, ориентированная только на изучение культуры страны изучаемого иностранного языка, приводит к тому, что студенты не могут передать информацию о фактах и явлениях, связанных с собственной региональной культурой и, следовательно, в процессе реальной коммуникации не способны раскрывать ее своеобразие.

Ключевые слова: краеведение, компонент, этнокультурное, межкультурное образование, краеведческая культурология,

*D. E. Kapanova¹, G. K. Ismagulova²¹S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan²L. N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan.

Material received on 13.06.22.

REGIONAL CULTURAL RESEARCH - INTERACTIVE EDUCATIONAL RESOURCE FOR THE DEVELOPMENT OF KEY COMPETENCIES OF STUDENTS

Teaching a foreign language and mastering it should ensure the interaction and cooperation of peoples. In this regard, the learning process of foreign languages should be aimed at preparing for interlingual intercultural communication. Lack of cultural knowledge often leads to misunderstanding and even to conflicts, despite the fact that the communicants communicate in the same language. In this article, the authors draw attention to the importance and necessity of including the national-regional component in the learning process in order to achieve successful two-way communication. Previous experience in teaching shows that practice focused only on studying the culture of the country of the foreign language being studied leads to the fact that students cannot convey information about facts and phenomena related to their own regional culture and, therefore, in the process of real communication, they are not able to reveal its originality.

Keywords: local history, component, ethnocultural, intercultural education, local history cultural studies, foreign language teaching, communicative competence, sociocultural education

<https://doi.org/10.48081/ZEK9812>*Б. Қ. Қапасова¹, С. Т. Елікпаев²^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

МЫСАЛ ЖАНРЫНДАҒЫ МАЗМҰН ӨЗГЕРІСТЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Мысал өлеңдер ескіден белгілі әдебиеттің жанры. Біз өз мақаламызда мысал өлеңдер ішіндегі мазмұнның өзгерісін қарастырдық. Мысал өлеңдер ішіндегі оқиғалардың дамуы, жаңаша трансформацияға ұшырауы ерекше қызықты процесс. Осы арқылы қоғамның өзгерісі білінеді. Демек, біздің мақала бүгінгі күнге де қызықты әрі қажетті деп білеміз.

Өзімізге мәлім мысал жанры ежелден келе жатқан, ескі адамзаттың қадірлі жанрының бірі. Адамзат алғашқы даму үдерісі кезінде мысал жанры арқылы дүниені танып, біліп осы бір әдебиет үлгісі арқылы танымын кеңейтті. Себебі алғашқы даму шағында адамзат өзін қоршаған ортадан бөлмеген еді. Яғни, жануарлар немесе жанындағы тірі мен өлі арасындағы әр түрлі оқиғаларды, хикаяларды тілге тиек ете отырып адам көзқарас ұғымының өзгеруін, оның имани қалтын сынаққа салып, сол кездегі түрі жазылады мысал өлеңде.

Аты айтып тұрғандай мысал өлеңдер әлденені мысалға ала отырып жасалады. Бұл жанрдың басты белгісінде салыстырмалы әдебиеттанудың белгісі бар. Өрісті жолмен бізге жеткен себебі де сол. Ал кейбір мысал өлеңдерде ұлттың мінезі де білінеді. Мысал өлеңдер үкім айтушы, шын ар сотындай сезіледі. Демек бүгінгі я, кешегі ұлттың мінезін, салтын, ой қарымын түсіну үшін мысал өлеңдерге жүгінуге тура келеді.

Кілтті сөздер: мысал өлең, адамзаттық ортақ тақырып, әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, компаративистика.

Кіріспе

Мысал өлеңдер ертеде шумер-бабыл әдебиетінде пайда болғанын білеміз [1, 336]. Ескі жазбалардағы бұл еңбектер «демотикалық әдебиет» деп аталады. Осы мұрада тордағы арыстанды құтқарған тышқан жайлы айтады. Кейін осы оқиға барлық мысал өлеңде көрінеді. Біз өз мақаламызда

мысал өлеңдердегі мазмұн өзгерісімен бірге кейіпкерлер метамарфозасын да негізгі зерттеу нысаны жасаймыз. Егер өзге жанрлар жекелікті, кейде ұжымшылдықты қаласа, мысал өлеңдер тек көпшілікке я, өзгемен салыстыру жағына мол мән береді. Мысал өлеңдер тек дидактикаға мән бермейді, терең пәлсапаға сүйенеді. Демек, мысал өлеңдердегі мазмұн өрісі құнды да қажет тақырып болуға тиісті.

Біз әлем және қазақ әдебиетіндегі мысал өлең мазмұндарын қараймыз.

Осы арқылы бүгінгі әдебиет пен бұрынғы әдебиет байланысын зерделейміз.

Мақсатымыз әдебиеттің ескі жанрларының бірі мысал өлеңдер арқылы қоғам өзерісі, танымдық метомарфоза үдерісін зерттеп, баға беру.

Яғни, мысал жанры арқылы әдебиеттің қалай дамығанын анықтау. Бүгінгі және кешегі әдебиеттің басты мүдделерін ұғынып, бүгінгі күн биігінен баға беру.

Материалдар мен әдістер

Мысал өлеңдер әу бастан ескі мұрағаттардан бастау алары анық [2, 467].

Біз бұл мақаламызда үш бағытты негізгі зерттеу нысаны жасаймыз. Ол ежелгі Шығыс, кейінгі Шығыс және орта ғасырдағы Еуропа [3, 58].

Бұған қоса қазақ әдебиетіндегі мысал өлеңдері. Мысалдың шығу тарихындағы негізгі приоритетке екі түрлі көзқарас айтылады. Біріншілері яғни, Отто Крузиус, А. Хаусрат мысал өлеңдер баяндауға негізделген десе, Б. Э. Перри ол негізінен моральға сүйенеді дейді. Бірақ, Шығыс пен Батыс арасындағы айырмашылық осы мысал өлеңдерде көрінеді.

Ең ескі көрінер «Арыстан мен тышқан» оқиғасы «демотикалық әдебиет» ішінде көрінеді. Бұл сюжет кейін жоғалмай, Эзоп шығармашылығында бой көрсетті. Шамасы бұл шығарманы Эзоптың өзі ұнатып жазса керек. Аңызда Эзоп құл болған дейді. Самостық Иадмонның басыбайлы меншігі еді делінеді. Кейіннен бостандыққа қолы жеткен шағында Лидиялық Крез патшаның қасында болғандығы айтылады. Демек, Эзоп өзінің де, бір керекке жарарын айтатындай. Ең басында осы оқиға Раның қызының көңілінен шықпақ болған Тоттың айтқан әңгімесінен басталған. Қыз көңілінен шықпақ Тот осы мысал арқылы өз тілегінен хабар бермек секілді. Кейін орыс мысалшысы Крылов та бұл туындыны орысша жазып шықты. Бұл кезең орыс мысалшысының қатарға қосыла алмай кезеңін көрсетеді [4, 202].

Осы мысалды қазақ ақыны С. Торайғыров қазақ тілінде жырлап шықты.

Ұйықтапты бір арыстан айдалада,

Тыныштықтық алу үшін сай-панада.

Үстіне арыстанның ойнақтапты,

Бір тышқан іннен шығып сол арада...

Күн қайда құтылатын торды бұзып,

Бакырып ызаланды жерді сүзіп,

Дауысын танып, баяғы тышқан келіп,

Құтқарды торды қиып, тістеп үзіп [5, 224].

Бұл қазақ халқының шын киналып әлемнің керегіне жарар ия, жарамас шағы еді. Бұған қоса ақынның өзінің денсаулығы кемшін тарта бастаған шағы болатын. Осының бәрі өзгеше ішкі дауыстың ерегесе шыққанындай, тым құрмағанда тышқан секілді әжетке жарарын айтатын секілді [6, 236].

Немесе біз мұны мысал өлеңдегі контрасты көрініс деп айтамыз. Егер Аяз би басындағы қалпында ел жаман деген жан болса, аяғында ел ханына айналады. Осы тектес, жақсыдан туар жаман делінер таңданыс пікір де сөзімізге бір мысал. Жаманнан жақсыға айналу процесі өте қызық та, ерекше жағдай. Бұған қоса әлеуметтік кеңістікте теңгермелік ерекше ситуаттың орын алғаны рас. Қоғам өз ішіндегі өзгерісті де осы арқылы айтады.

Демек «Арыстан мен тышқан» мысал өлеңі мазмұны мынандай жағдайларда өзгерген.

1 Өзін таныту.

2 Заманның өзгергенін көрсету.

3 Теңгермелілік уақыты туғанын ескерту.

4 Әр жаннның өз орны бар екенін хабарлау.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ халқының ежелгі ертектерінің бірінде тышқанның жылға таласқан шағында, түйе үстінен шығып келе жатқан күнді бірінші көргені де баяндалады. Бұндағы тышқан образы бойы кіші болса да, әбжіл әрі қу болып танылады. Бойына сеніп құр қалған түйе күлкіге қалады. Шамасы бұл да дала төсіндегі тышқанның басқаша бейнесі болса керек. Бұған кейін тоқталамыз.

Бұған қоса мысал өлеңдер кейіпкерлері белгілі бір шектеулерге ұшырап, кейде мүлдем тиым салынған.

Мысалы «Үш торай» мысал өлеңі Ресейге жетсе де, бері өте алмаған. Бұған себеп көп.

1 Ұлттық таным.

2 Мұсылман діні.

3 Тұрмысы бөлектік.

Есесіне бүкіл Дала мәдениетінде тотем болған қасқыр орыс танымынан өтпеді. Еуропада бұл құбыжық болып саналды. Римнің салынған кезінде Дала мен Рұм бір ендікте болған секілді. Жас балалардың қасқыр еміп жетілуі содан.

Кейінгі Эзоптың қой терісін жамылған қасқыр жайлы мысалы- жаңа өзгерістерді көрсетеді. Рим басындағы далалықтар мен Рим империясының арасындағы соғыстың жаңғырығы десек болады. Қасқыр мен ит арасындағы оқиға даланың күш алған кезі деуге болады. Алғаш көрген кезде қолға түсіп қалғанында мен арықпын деп құтылған ит, келесі жолыққан шағында шатырға шығып кетеді. Ал қасқыр мен қозы жайлы мысал өлең мүлдем жаңа

қырмен білінеді. Пұтханаға кіріп алған қозының қасқыр қолынан өлгенше құрбан болып өлейін дегені жаңа бір ұғым бастауы секілді.

Кейінгі инквизация кезінде отқа жығылған әйелдер жын деп айыпталса, еркектер қасқыр құбыжық деп қорлық көрді.

Осыдан бастап қасқыр образы жағымсыз бейне болып кетті.

Лефонтеннің «Қасқыр мен ат» атты мысал өлеңінде де қасқыр образы сүйкімсіз.

Бұл Крылов мысал өлеңдерінде де көрінді.

«Қасқыр мен түлкі», «Қасқыр мен тырна», «Қасқыр мен мысық» тектес мысал жырларда осы бел береді. Бұның аяғы «Ну, погоди!» секілді кеңестік туындыларға ұласты.

А. Байтұрсыновтің «Ала қойлар» [7, 53], А. Тоқмағанбетовтің «Қасқыр мен аю», Ә. Асылбектің «Қасқыр мен көгершін», Ш. Құдайбердіұлының «Қасқыр, түлкі, бөдене» т.б. мысал өлеңдері қасқыр түрін жамандық символы жасады.

Қасқыр образын осылай жаппай жағымсыз кейіпте көрсету Шығыс әдебиетінде жоқ.

Қасқыр туралы сюжеттер әлсіздік пен зорлықшыл күштің кездесуі деп баяндалады. Оқиға соңында қасқыр жеңіледі. Бұл араларда фабуланың бүтін формасы жоқ. Тәлімдік дәрежеде ғана. Себебі мысал өлеңдер кесек эпикалық туынды емес. Біздегі кейінгі мысал өлеңдер осындай батыстық үлгіде өріледі.

Қасқыр мен бірге аю образы да жағымсыз түрде айтылады мысал өлеңдерде.

Әсіресе софылық әдебиет өкілі Румидің «Ақымақ пен аю» атты мысал өлеңіндегі аю образы жыртықтың бейнесі болып көрінеді. Жалпы шығыс әдебиетіндегі әр бейненің символдық мағынасы бар. Бұған қоса шығыс әдебиетіндегі оқиға желісі сәл өзгеше. Егер батыстық мысал өлеңдер артық сөзсіз жалаң оқиғаға құрылса, шығыстық мысал өлеңдер мүлдем тереңдеп пәлсәфалық ұғымды паш етеді. Бұған қоса оқиға соңында қортындылық тұжырым жасалады. Бүкіл шығыс мысал өлеңдері осылай жасалып әр сөз я бейнені жұмбақтап береді.

Өзіне жақсылық жасаған адамды өлтіріп алған аю туралы айтады Руми өз шығармасында. Жыртқыш бәрібір жыртқыш деген жолаушы да мысал өлеңге араласады. Яғни, жаманға жасалған жақсылықтың не болары айтылады бұнда. Осы шығарма М. Әуезовтің «Көксерек» секілді сүйекті еңбегіне де идеясымен жалғасады.

Ал, И. Крыловтің «Еңбексүйгіш аю» атты мысал өлеңінде аю жағымды мінезді болып беріледі. Еңбексүйгіш, өзімен өзі жүрген аю негізінде жыртқыш екені анық. Бірақ соған қарамастан орыс ұлты осы аюды өзінің ұлттық бренді деп санайтыны белгілі. Бұған себеп олардың тұрған жері

орманды, аю мекендеуге қолайлы аймақ. Керісінше далалықтар өздері үшін қауіпті қасқыр атын айтпай ит-құс дері содан болса керек. Әр халық өз мысалдарында, әфсаналарында ұлттық танымынан аттап кетпейді. Сондықтан қазақ мысал өлеңдерінде аю бейнесі жоқ. Өздері бүтін араласпаған аңды мысал өлеңдеріне арқау етіп алмаған. Сюжетке қоспаған, өз танымына араластырмаған.

Қасқыр, аю, арыстан бейнелері бар мысал өлеңдер мазмұны соңында осы аталған кейіпкерлер жеңіледі. Бұлар жағымсыз образдар.

Барлық мысал өлеңдер ішінде ерекше көрінер бір аң ол-түлкі. Түлкі айлакер әрі қу адамның образында жүреді. Әр тұста түлкі сәл басқаша көрінгенмен негізінде түлкі жағымсызға жақын.

Түлкі туралы аңыз әңгіме мен мысал өлеңдер адамзаттың бәріне ортақ. Бұның себебі түлкі аңының мекен етер жерлерінің кеңдігі болса керек.

Түлкі жайлы ежелгі аңыздардың бірі Дионис өсірген «тевместік түлкі». Бұл түлкі әр ай сайын бір бозбаланы жей бастаған. Соңында оны қуып шыққан ит пен түлкіні Зевс тасқа айналдырып жібереді. Бұл жерде түлкі әлдебір тылсым күшпен, зорлық иесі сияқты танылады.

Біздің заманымызға дейінгі 2000 жылғы оңтүстік америкалық аңыздарында түлкі көктен адамдарға тамақ әкелетін құдірет иесі екені олардың пұтханасында суретке салынған. Демек түлкі ежелден белгілі персонаж.

Эзоптың «Бүркіт пен түлкі» мысалында екі жыртқыштың қатар өмір сүре алмайтынын көреміз. Достықта күн кешпек болған екі аң аяғында бірінің баласын бірі жеп тынады. Бұдан туатын қортынды досты дұрыс таңдау керек екендігі насихат етіледі.

Түлкі туралы Еуропаның аса ірі туындысы «Түлкі туралы роман».

Ренардың бұл шығармасы өз кезінде соншалықты ерекше дүмпу тудырған шығарма. Түлкі жайлы мысал өлеңдер, ертекер үнді елдерінен, Византия арқылы жеткен оқиғаларды еуропа жұрты жаңаша танып, ұғынды. Сонымен бірге түлкі жайлы ұғынымдар бекітілді.

И. О. Крыловтің «Түлкі» жайлы мысал өлеңінде суат басындағы құйрығы суға қатқан қу жөнінде әңгіме болады. Еріксіз құйрығын қасқыр көмегімен кесіп тастап кеткені жайлы осы туынды. Бұнда ыңғайсыз жағдайдағы түлкі, озбыр күшті қасқыр басындағы оқиға шұғыл басталып шалт бітеді. И. О. Крыловтің «Құрлысшы Түлкі» мысал өлеңінде туықтарға қора салған түлкі туралы баян етіледі. Бұл шығарманың дүниеге келген уақыты 1815 жыл. Яғни орыс елін сақтап отырмын деген орыс патшасының шын пиғылы ашылған. Өзі салған тауыққора ішінен тауықты ұрлап жеп отырған түлкі ісі өз кезеңінің көрінісі.

А. Құнанбаевтің «Қарға мен түлкі» мысал өлеңінде түлкілік кейіптің бар бояуын ашады.

Жұрт біледі, күледі,
Сұрқия тілдің жаманын,
Қошеметшілдердің амалын.
Сонда да солар қайда жоқ?
Ептеп айтса, ересің,

Артынан өкінсең де, пайда жоқ... [8, 73].

Мақтауға ерген қарғаның қалай ірімшігінен айрылғаны да сөз болады мысал өлеңде.

Есек, жылқы т.б. кейіпкерлер де адам бойындағы бар қасиетті паш етеді.

Бұл мысал өлеңнен бөлек бағыттағы тағы бір арна шығыстық мысал өлеңдер. Жалпы хадистердің өзі тәрбиелік мәні бар тәпсірлер.

Шығыстық мысал өлеңдер бұған дейін бабылдық-шумерлік мотивтерді бойына сіңірген шығармалар екені белгілі. Кей тұстарда шығыс мысал өлеңдер бүтін бір ансамбль құрып кешендік түр алып кетеді.

Мысалы «Тоты-нама» осының бір шырайлы үлгісі [9, 273]. Бұған тіпті «Мың бір түн» сияқты классикалық еңбектер енеді.

Шумер әдебиетінің ең алғашқы мысалдары бір ғана сөздерден құралса да, терең мағына беретін.

Мысалы иттің иесіне айтқан сөзі; «егер сен менің қуанышыма қуанбасаң. Жоғалғаным да ренжімейсің».

Бұны ағылшын әдебиетшілері «веллеризм» деп жүр. Яғни, ілініп қалған сөз. Біз осы үлгіге қарап мысал өлеңдердің негізгі міндеті тәрбие екенін білеміз.

Осы алғашқы варианттарында қысқа нақылдар қалпында пайда болып кейбіреулері мысал өлеңдерге айналған. Мысал өлеңдердің оу бастағы қалпы мақал болатын.

Әсіресе арабтық кезеңде мысал нақылдар екі түрлі бағыт алды бірі ешкім білмес әлдекімдер болса, келесілері белгілі жандар жайлы болды.

Жәмидің айтуындағы «Ибн-Сина мен ауру» нақылдық мысал өлеңі адам психиатрлық жағдайы қандай боларын, тіпті қалай емдеу керектігі көрсетсе керек.

«Зұлқырнайын және оның қолбасшылары» атты мысалда билік иесінің қандай ақыл мен ойға ие болу керектігі айтылады.

Шығыс мысал өлеңдерінде соқыр адам, міскін адам, шарап, сұлу қыз секілді көркем персонаждар мүлдем басқа ұғыммен ұсынылады.

Бұның ерекше үлгісі Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің «Жарты нан» мысал өлеңінде анық танылады [10, 80]. «Шайтанның саудасы» тектес туынды да мысал өлеңінің классикалық түріндегі әлем әдебиеті қазынасы.

Қорытынды

Зерттей келе түсінеріміз, мысал өлеңдер жанрының оқиғалары адамзаттық мұра.

Бұндағы сюжеттер бір ғана жұрттың жиғаны емес, келесі елге ауысып жаңғырып, ыңғайына қарай өзгеріп отырар жанр екенін таныдық.

Мысал өлеңдер жанры мазмұнын туыстар халықтар ішінен бастап, іргелес елдегі өзгерісіне қарау керек.

Мысал өлеңдер жанрындағы кейіпкерлер трансформациясын сол елдің басынан өткен тарихи, діни өзгерістермен бірге зерттеу пайдалы болмақ.

Мысал өлеңдер оқиғасы өзгеруі арқылы сол елдің әдебиетінің қарымының өсу я бәсең тарту индексі анықтау ләзім.

Демек, осы әдістер мысал өлеңдердің морфологиясын ашып тануға мүмкіндік береді.

Біздің бұл шағын зерттеуіміз бұған дейін салыстырмалы әдебиетте қақас қалып келе жатқан мысал өлеңдер жанры мазмұнына, структурасына, фабула, композициясына жаңаша қарауға мүмкіндік береді деп сенеміз.

Бүгінгі кәсіби әдебиет басында мысал өлеңдер түр. Осы жанр мазмұнын ұғынған кезімізде әдебиетті түсінеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Фрэззер, Дж.** Золотая ветвь – М. : Издательство политической литературы, 1986. – 707 с.

2 **Крылов, И. А.** Полное собрание сочинений – М. : Гос. Изд-во худож. Лит. 1945 – 1946. – 463 с.

3 **Елікбаев, С. Т.** Қазақ әдебиетіне арналған хрестоматия, 10 сынып – Астана : «Арман-ПВ», 2006. – 415 б.

4 **Елікбаев, С. Т.** Қазақ әдебиеті, 10 сынып – Астана : «Арман-ПВ», 2006. – 351 б.

5 **Байтұрсынов, А.** Ақ жол – Алматы : Жалын, 1991. – 461 б.

6 Абай – Алматы : Жазушы, 1986. – 200 б.

7 **Қоңыратбаев, Ә.** Ақ жол. – Алматы : Ғылым, 1987. – 365 б.

8 **Мәшһүр-Жүсіп.** Шығармалары. 4-том. – Павлодар : ЭКО, 2004. – 535 б.

9 Краткая литературная энциклопедия – М. : Советская энциклопедия, 1962. – 707 с.

10 Мифы народов мира – М. : Советская энциклопедия, 1992. – 719 с.

REFERENCES

1 **Fraser, J.** Zolotaya vetv [The Golden Bough] – Moscow : [Moscow : Publishing House of Political Literature], – 1986. – 707 p.

2 **Krylov, I. A.** Polnoe sobranie sochineniy [The Complete Works]. – Moscow : State University. Fiction. Lit, 1945 – 1946. – 463 p.

- 3 **Elikbayev, S. T.** Qazaq adabietine arналған chrestomatiya, 10 synyp [Anthology of Kazakh literature, 10 grade] – Astana : «Arman-PV», 2006. – 415 p.
- 4 **Elikbayev, S. T.** Qazaq adabietini, 10 synyp [Kazakh literature, 10 grade]. – Astana : «Arman-PV», 2006. – 351 p.
- 5 **Baitursynov, A.** Aq Zhol [White Road] – Almaty : Zhalyyn, 1991. – 461 p.
- 6 **Abay, K.** Abay. – Almaty : Zhazushy, 1986. – 200 p.
- 7 **Konyratbayev, A.** Aq Zhol [White Road]. – Almaty : Gylym, 1987. – 365 p.
- 8 Mashhur-Jusip. Shygarmalary 4-tom [Works Volume 4]. – Pavlodar : ECO, 2004. – 535 p.
- 9 Kratkaya literaturnaya encyclopedia [A short literary encyclopedia]. – Moscow : Sovetskaya encyclopedia, 1962. – 707 p.
- 10 Myphy narodov mira [Myths of the peoples of the world]. – Moscow : Soviet encyclopedia, 1992. – 719 p.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

*Б. К. Капасова, С. Т. Еликбаев

^{1,2}Торайғырова Университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИЗМЕНЕНИЙ СОДЕРЖАНИЯ В ЖАНРЕ БАСНИ

Пример Жанр басни известен уже давно. В своей статье мы рассмотрели изменение содержания в баснях. Особенно интересен процесс развития событий в стихах, подверженных новым трансформациям. Тем самым происходит изменение общества. Значит, мы знаем, что наша статья интересна и востребована и по сей день.

Жанр известной нам басни один из самых почитаемых жанров древнего человечества. В ходе первого процесса развития человечество познало мир через жанр басни и расширило его познание через образец литературы. Потому что в первые годы развития человечество не отделяло себя от окружающей среды. То есть, говоря о различных событиях, историях между животными или живыми и мертвыми, человек испытывает изменения в понятии отношения, его нравственности, и тогда пишется басни в стихах.

Как следует из названия басней будут стихи. Главный признак этого жанра – сравнительное литературоведение. Вот и причина,

по которой мы изучаем этот вид жанра. А в некоторых баснях, особенно в стихах проявляется и характер наций. Народная поэзия звучит как приговор, искренняя мысль. Поэтому, чтобы понять характер, образ, менталитет сегодняшней и вчерашней нации, придется обратиться к стихам из басни в этой статье.

Ключевые слова: басни, общие человеческие темы, история литературы, теория литературы, компаративистика.

*Б. К. Капасова¹, С. Т. Еликбаев²

^{1,2}NJSC Toraighyrov University,

Republic Of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 13.06.22.

COMPARATIVE ANALYSIS OF CONTENT CHANGES IN THE GENRE OF FABLE

Fable poems are a genre of literature known from the old times. In our article, we discussed the new changes in the content within fable poems. a fable is the development of events within poems, the process of transformation in a new way. This is how society changes. Therefore, we find our article interesting and necessary even today.

The genre of the fable known to us is one of the most revered genres of ancient mankind. During the first process of development, humanity learned about the world through the genre of fable and expanded its knowledge through a sample of literature. Because in the early years of development, humanity did not separate itself from the environment. That is, when talking about various events, stories between animals or the living and the dead, a person experiences changes in the concept of attitude, his morality, and then a fable is written in verse.

As the name suggests, poems will be a fable. The main feature of this genre is comparative literary studies. That's the reason we're studying this kind of genre. And in some fable, especially in the verses, the character of nations is also manifested. Folk poetry sounds like a verdict, a sincere thought. Therefore, in order to understand the character, image, mentality of today's and yesterday's nation, we will have to refer to the fable verses in this article

Keywords: fables, common human themes, literary history, literary theory, comparative studies.

<https://doi.org/10.48081/BPKF5002>

***Г. М. Кусаинов¹, Т. Д. Айтказина²,
Ж. М. Дуйсебекова³, А. Ш. Танирбергенова⁴**

^{1,4}Назарбаев интеллектуальные школы,

Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

²Республиканский научно-практический центр экспертизы содержания образования, Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

³Университет имени Сулеймана Демиреля,

Республика Казахстан, г. Алматы

ТЕКСТОВОЙ И НЕТЕКСТОВОЙ АППАРАТ УЧЕБНИКОВ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ: ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В статье рассмотрены особенности построения учебников русского языка и литературы в соответствии с дидактическими принципами коммуникативности, системности, последовательности, учета лингвокультурологического и психодидактического аспектов и особенностей родного языка обучающихся при обучении русскому языку как неродному. Раскрываются аспекты языковых явлений (говорение и понимание, язык, текст), виды речевой деятельности, предлагается психолингвистический анализ текстового и нетекстового аппарата учебников для 5-7-9-10 классов. Психолингвистический анализ проводился посредством анализа действующих учебников на предмет соответствия психологическим и лингвистическим требованиям для их последующей интерпретации и оценки. В то же время для объективности представления учебников анализ осуществлен в контексте общепринятых критериев. Одним из путей реализации в учебниках русского языка и литературы принципа коммуникативности, является тематическая организация учебного материала, которая позволяет вести целенаправленную работу над смысловой, содержательной стороной связной речи и языковыми средствами ее формирования. Психолингвистические аспекты школьного обучения в контексте развития речевой деятельности находят отражение в содержании среднего образования, так как психолингвистика ставит перед собой задачу – выявить те

ментально-психологические процессы, результатом которых и является речь человека.

Ключевые слова: психолингвистика, учебник, экспертиза, русский язык и литература, методика обучения, психодидактика, дидактические принципы

Введение

В условиях обновления содержания образования особую остроту приобретают вопросы создания научных и методических основ современного учебника. Не секрет, что в последние годы усилилась критика отечественных школьных учебных изданий. Проблем здесь достаточно. Поэтому необходим инновационный прорыв по всем направлениям учебниковедения. Если дидактические, психолого-педагогические, эргономические, лингвистические и другие аспекты в основном доведены до совершенства, то психолингвистическая сторона только получает развитие.

Предшественником психолингвистики считается немецкий философ и лингвист В. Гумбольдт, которому принадлежит «идея речевой деятельности и понимание языка, как связующего звена между социумом («общественностью») и человеком» [1, с. 16].

Как известно, в науке психолингвистика выступает как теория речевой деятельности. При этом речь рассматривается как один из видов деятельности и применяет ее исследованию тех категорий, которые выработаны в общей теории деятельности – как в ее социальном аспекте, так и в аспекте психолингвистическом [2].

По мнению Л. В. Щербы существует три аспекта речевой деятельности:

- процессы говорения и понимания, или «речевая деятельность»;
- «языковая система», или собственно «язык», которые определяются лексикой и грамматикой;

«языковой материал», под которым лингвист понимал «совокупность всего говоримого и понимаемого в определенной конкретной обстановке», подчеркивая, что «на языке лингвистов это «тексты» [3, с. 26].

При этом следует отметить, что, рассматривая как три аспекта языковых явлений: 1) говорение и понимание, 2) язык, 3) текст, – он считал, что языковая система и языковой материал являются лишь разными аспектами единственно данной в опыте речевой деятельности. Другими словами, Л. В. Щерба, вскрывая неоднородность «языковых явлений», в то же время определил то исходное, что лежит в их основе, а именно – саму речевую деятельность индивида [4].

В психолингвистическом аспекте язык рассматривается как система (предмет) и как способность (речевой механизм). Психолингвистический

подход предполагает дуальность в рассмотрении языка то, что детерминировано как особенностью самого языка, так и языковой способностью каждого спикера в отдельности. При этом в языковой способности для нее представляет интерес именно то, что является важным для процесса языковой коммуникации отдельных говорящих или групп.

Отсюда, важной задачей становится создание более прочных языковых, дидактических (понимание обучения как общения) и лингвистических основ для психолингвистического процесса – процесса преобразования языковых кодов в речевые коды в ходе обучения [5].

Материалы и методы

В данном исследовании были использованы следующие качественные методы исследования:

- теоретические методы: анализ научной, методологической литературы по исследуемой проблеме, систематизация результатов.
- эмпирические методы: психолингвистический анализ учебников русского языка и литературы для школ с казахским языком обучения (5-7-9-10 классы).

Для изучения результатов научного анализа литературы и сравнения методов экспертизы учебников был проведен обзор литературы. Обзор литературы был основан на поиске научных источников в Google Scholar, Science Direct с акцентом на научные статьи, материалы конференций и научные доклады. Поиск литературы проводился по ключевым словам: психолингвистика, учебник, экспертиза, русский язык и литература, методика обучения, психодидактика, дидактические принципы. По собранным данным был проведен синтез на основе исследовательских целей, вопросов и результатов. Исследование в основном было сфокусировано на данных последнего десятилетия, однако если какая-либо важная информация была обнаружена в более ранней публикации, она тоже принималась во внимание.

Систематизация результатов заключается в их представлении в виде упорядоченной взаимосвязанной структуры, элементы которой должны соответствовать поставленным в исследовании задачам.

Психолингвистический анализ проводился посредством анализа действующих учебников на предмет соответствия психологическим и лингвистическим требованиям для их последующей интерпретации и оценки.

Результаты и обсуждение

Как указывается в типовой учебной программе по русскому языку и литературе целью обучения является совершенствование навыков речевой деятельности, основанных на владении системой разноуровневых языковых средств, соблюдении правил и норм русского литературного языка, правил

речевого этикета, что способствует развитию функциональной грамотности учащихся.

Достижение этой цели обеспечивается решением таких задач, как:

- развитие навыков слушания, говорения, чтения, письма, необходимых для общения в социально-бытовой, социально-культурной, научно-технической, учебно-профессиональной сферах жизни;
- формирование знаний о единицах языковой системы, правилах их сочетания, функционирования, навыках и умениях конструирования синтаксических структур в соответствии с нормами и правилами русского языка, и т.д.

Содержание типовой учебной программы организовано по разделам обучения, включающим виды речевой деятельности и использование языковых единиц [6].

Таким образом, психолингвистические аспекты школьного обучения в контексте развития речевой деятельности находят отражение в содержании основного и общего среднего образования, т.к. психолингвистика ставит перед собой задачу – выявить те ментально-психологические процессы, результатом которых и является речь человека. Содержанием всех видов речевой деятельности является смыслоорганизация воспроизводимого и воспринимаемого высказывания. Формой её реализации и, соответственно, формой самой речевой деятельности служат перцептивные, мыслительные, мнемические и моторные действия [7].

Следовательно, содержание учебников русского языка и литературы для школ с казахским языком обучения априори предполагают отражение всех видов речевой деятельности. В этой связи нами выбраны действующие (изданные) учебники и проведен психолингвистический анализ по следующим критериям:

- отсутствие в тексте сложных составных предложений;
- соответствие количества текстовой и внетекстовой информации возрастным и психологическим особенностям учащихся;
- соответствие (понятность) информации, изложенной в тексте и из текста, жизненному опыту ребенка;
- термины или понятия, представленные в тексте, которые обучающийся должен запомнить;
- удобство визуального восприятия текстовой и внетекстовой информации;
- сохранение логической последовательности текстовой и внетекстовой информации;
- связь текстовой и внетекстовой информации с реальной жизнью;

- задания в соответствии с текстовой и внетекстовой информацией направлены на развитие уровня высоких мыслительных навыков учащихся;
- содержание текстовой и внетекстовой информации помогает стимулировать познавательную активность обучающихся;
- текстовая и внетекстовая информация, рисунки, иллюстрации, рисунки соответствуют национальной культуре, семейным ценностям, общечеловеческим ценностям;
- наличие заданий, связанных с уровнем понимания текста (общее понимание текста; поиск и поиск информации в тексте; интерпретация текста, размышление над содержанием текста и размышление над формой текста);
- наличие текстовой и внетекстовой информации, направленной на развитие речевой деятельности (слушание, говорение, чтение, письмо).

Русский язык и литература. Учебник для 5 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения [8].

Реализация целей обучения, указанных в учебной программе, происходит посредством представления картинок, пазлов с наличием литературоведческих терминов и слов на двух языках, заданий типа «Отгадайте слово по его толкованию», ребусов и загадок, заданий с исправлением речевых ошибок, различных творческих заданий, способствующих развитию устной и письменной речи учащихся.

Русский язык и литература. Учебник для 7 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения [9].

Реализация целей обучения, указанных в учебной программе происходит посредством предоставления заданий с различными текстами разных типов и стилей речи, материалов для самостоятельных наблюдений, заданий повышенной сложности, заданий на анализ, синтез, оценку, интерпретацию полученной информации, толкования литературоведческих терминов, литературных диктантов, лингвистических игр, заданий для составления различных планов текста, заданий для работы в группах, заданий с исправлением речевых ошибок, различных творческих заданий, способствующих развитию устной и письменной речи учащихся.

Русский язык и литература. Учебник для 9 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения [10].

Реализация целей обучения, указанных в учебной программе, происходит посредством выполнения заданий на сопоставление слов с их лексическим значением, либо с их переводом на родной язык, а также текстов художественных произведений с заданиями на определение темы, идеи и основной мысли произведения. Задания с пометкой «Выскажите свою позицию» помогут достичь нескольких целей учебной программы для 9 класса.

Задания «УС» предназначены для самостоятельного выполнения. Выполнение таких заданий способствует развитию умения использования дополнительной информации при подготовке сообщений, приобретению навыков составления текстов и коллажей.

Достичь цели урока помогут заполнение «Трехчастного дневника», «Двухчастного дневника», «Дискуссионной карты» (высказывание своей позиции), «Таблицы-синтеза», а также заданий «Укажите верные и неверные ответы», «Литературный диктант», «Литературная викторина».

Русский язык и литература. Учебник для 10 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения (к учебнику прилагается хрестоматия в двух томах) [11].

Реализация целей обучения (знание, навыки и применение) с помощью данного учебника происходит посредством выполнения заданий рубрик «Ассоциативный ряд», «Лингвистический комментарий», «Дневник вдумчивого читателя», «Разработка проектов», «Интерактивные технологии». Достичь цели урока помогут заполнение «Линии эмоций персонажа».

Вместе с тем, анализ показал, что в учебниках одного издательства в отличие от другого недостаточно четко и ясно выверены речевые задания в соответствии с целями обучения.

В 5–7 классах на развитие всех видов речевой деятельности отводится около 60% контента, в 9-х – 70 %, в 10-х классах – 90 % содержания учебника

Таблица 1 – Соответствие школьных учебников целям развития речевой деятельности

Навыки	Классы			
	5 класс	7 класс	9 класс	10 класс
Чтение	25%	25%	35%	30%
Письмо	20%	15%	15%	35%
Слушание	5%	5%	5%	5%
Говорение	10%	10%	15%	20%
Итого	60%	60%	70%	90%

Во всех учебниках отсутствуют задания с использованием коллективных учебных занятий, т.е. работы в парах сменного состава, которые являются самым эффективным средством развития речевой деятельности (особенно говорения), формирования коммуникативных навыков.

В целом для всех проанализированных учебников русского языка и литературы присущи такие виды упражнений как:

- ответить на вопрос, употребив образцы (слова, конструкции, речевые формулы);
- заменить в предложении выделенные слова синонимами/антонимами;

назвать ситуацию, в которой могут употребляться перечисленные речевые/этикетные формулы;

- подобрать предложения в хронологическом порядке на темы: «У врача», «Пишу письмо другу» и др.;

- преобразовать повествовательные предложения в вопросительные;

- расширить/сократить указанные предложения;

- описать предмет/явление двумя-тремя фразами;

- объяснить указанные слова на иностранном языке;

- восстановить в предложении/тексте пропущенные слова, опираясь на контекст;

- составить ассоциогамму на указанную тему, например, «Экология», «Любимая профессия», «Наша школа и ее традиции» и др.;

- сгруппировать слова по семантическому полю или словообразованию;

- провести языковую игру (лабиринт, кроссворд, игра с кубиком и др.).

В основной и старшей школе содержание учебников направлено на последовательное развитие коммуникативных навыков учащихся.

Данное исследование проведено Республиканским научно-практическим центром экспертизы содержания образования в рамках грантового финансирования исследования ИРН АР08855878 «Психолингвистические требования к языку, тексту и внетекстовому аппарату учебной литературы»+

Выводы

В основу учебников по русскому языку как неродному положен принцип системности и связанный с ним принцип комплексности, вытекающий из лингвистической природы речи, в которой участвуют языковые единицы всех уровней во взаимосвязи. По мнению Л. З. Шакировой, «важность взаимосвязанного обучения всем уровням языка и коммуникативной направленности обучения потребовала установить две линии в обучении русскому языку: системную, согласно логике самого предмета-языка, и коммуникативную, в основе которой лежит идея функционирования языка в заданных смысловых темах и ситуациях общения. При таком подходе система языка становится не целью, а средством овладения устной и письменной речевой деятельностью» [12].

Одним из путей реализации в учебниках русского языка принципа коммуникативности, является тематическая организация учебного материала, которая позволяет вести целенаправленную работу над смысловой, содержательной стороной связной речи и языковыми средствами ее формирования. Дидактический материал в учебниках сгруппирован вокруг лексических тем.

В проанализированных учебниках основные знания (темы и подтемы, представленные в типовой учебной программе) даны в полном объеме, соблюдена логическая последовательность в содержании учебника, прослеживается использование прежних знаний обучающихся. Наблюдается степень локализованности контекста (краеведческие аспекты), достоверность информации и актуальность информации. Дается указание ресурсов, необходимых для выполнения учебных заданий. Адаптированность содержания к условиям реальной жизни прослеживается на примере подобранных текстов. Выдержано соответствие уровня сложности содержания возрастным особенностям и когнитивным способностям обучающихся. Соответствие визуальных элементов (графики, рисунки, карты и т.д.) учебному содержанию соблюдено в полном объеме.

Таким образом, анализ учебников русского языка и литературы позволил выявить такие принципы построения учебника, как коммуникативность, системность, последовательность, учет лингвокультурологического и психодидактического аспектов и особенностей родного языка обучающихся при обучении русскому языку как неродному.

Вместе с тем, анализ соответствия психолингвистических требований к текстовому и нетекстовому аппарату учебников позволяет сделать ряд рекомендаций для авторов и обратить их внимание на:

- уровни понимания текста;
- этапы работы с текстом;
- комплексное введение целей обучения (например, Ч2 и П1);
- формулирование вопросов, перефразирование информации текста, и ответы на них, различение факта и мнения, работу со сплошными и несплошными текстами;
- инфографику;
- виды чтения;
- чтение для удовольствия;
- работу с текстом\фрагментом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Леонтьев, А. А.** Основы психолингвистики [Текст]. – М. : Смысл, 1997. – 287 с.
- 2 **Леонтьев, А. А.** Психолингвистический аспект языкового значения [Текст] // Вопросы психолингвистики. – 2011. – № 1(13). – С. 8–29.
- 3 **Щерба, Л. В.** О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании [Текст] // Языковая система и речевая деятельность. Ленинград: Изд-во «Наука», 1974. – С. 24–39.

4 **Зимняя, И. А.** Лингвopsихология речевой деятельности [Текст]. – Москва : Московский психолого-социальный институт. – Воронеж : НПО «МОДЭК», – 2001. – 432 с.

5 Методический аспект описания языка. Педагогико-психологический аспект описания языка. [Электронный ресурс] // Myfilology.ru – информационный филологический ресурс: <https://myfilology.ru//lingvodidaktika/metodicheskij-aspekt-opisaniya-yazyka-pedagogiko-psixologicheskij-aspekt-opisaniya-yazyka-psixolingvisticheskij-aspekt-opisaniya-yazyka> (Дата обращения 29.01.2022).

6 Типовая учебная программа по предмету «Русский язык и литература». Приказ Министра образования и науки РК от 3 апреля 2013 года №115 с изменениями от 27 июля 2017 года №352, от 25 октября 2017 года №545. [Электронный ресурс] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1300008424> (Дата обращения 17.02.2022).

7 **Ардабаева, Б. К., Багрий, Ю. А., Кусанов, Г. М., Ханкишиева, Э. М., Шукурова, А. К., Кенбаев, Е. Ж.** «Русский язык и литература в контексте обновления содержания образования: Учебно-методическое пособие [Текст]. – Алматы : Изд-во «Отан», 2021. – 246 с.

8 **Жанпейс, У. А.** Русский язык и литература. Учебник для 5 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения. В 2 частях [Текст]. – Алматы : «Атамұра», 2017.

9 **Жанпейс, У. А.** Русский язык и литература. Учебник для 7 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения [Текст]. – Алматы : «Атамұра», 2017. – 288 с.

10 **Жанпейс, У. А.** Русский язык и литература. Учебник для 9 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения. В. 2 частях. [Текст]. – Алматы : «Атамұра», 2019.

11 **Салханова, Ж. К.** Русский язык и литература. Учебник для 9 класса общеобразовательной школы [Текст]. – Алматы : «Мектеп», 2019. – 232 с.

12 **Шакирова, Л. З., Сабаткоев, Р. Б.** Методика преподавания русского языка (на материале национальных школ) [Текст]. – СПб. : Просвещение. Казань : Магариф, 2003. – 352 с.

REFERENCES

1 **Leont'ev, A. A.** Osnovy` psiholingvistiki [Fundamentals of psycholinguistics] [Text] - Moscow: Smy`sl, 1997. – 287 p.

2 **Leont'ev, A. A.** Psiholingvisticheskij aspekt yazy`kovogo znacheniya [Psycholinguistic aspect of linguistic meaning] [Text] // Voprosy` psiholingvistiki. – 2011. – №1(13). – P. 8–29.

3 **Shherba, L. V. Shherba, L. V.** O troyakom aspekte yazy`kovy`x yavlenij i ob e`ksperimente v yazy`koznanii [On the threefold aspect of linguistic phenomena and on the experiment in linguistics] [Text] // Yazy`kovaya sistema i rechevaya deyatel`nost`. – Leningrad : Izd-vo «Nauka», 1974. – P. 24–39.

4 **Zimnyaya, I. A.** Lingvopsihologiya rechevoj deyatel`nosti [Linguopsychology of speech activity] [Text]. – Moscow : Moskovskij psixologo-social`ny`j institut; Voronezh : NPO «MODE`K», 2001. – 432 p.

5 Metodicheskij aspekt opisaniya yazy`ka. Pedagogiko-psihologicheskij aspekt opisaniya yazy`ka. Myfilology.ru – informacionny`j filologicheskij resurs. [Methodological aspect of language description. Pedagogy is the psychological aspect of language description]. [Electronic resource]. - <https://myfilology.ru//lingvodidaktika/metodicheskij-aspekt-opisaniya-yazyka-pedagogiko-psixologicheskij-aspekt-opisaniya-yazyka-psixolingvisticheskij-aspekt-opisaniya-yazyka> (Date of Access 29.01.2022).

6 Tipovaya uchebnaya programma po predmetu «Russkij yazy`k i literatura». Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki RK ot 3 aprelya 2013 goda №115 s izmeneniyami ot 27 iyulya 2017 goda №352, ot 25 oktyabrya 2017 goda №545. [Standard curriculum on the subject «Russian language and literature». Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated April 3, 2013 No. 115 with amendments dated July 27, 2017 No. 352, dated October 25, 2017 No. 545] [Electronic resource] – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1300008424> (Date of Access 17.02.2022).

7 **Ardabaeva, B. K., Bagrij Yu. A., Kusainov, G. M., Hankishieva, E. M., Shukurova, A. K., Kenbaev, E. J.** «Russkij yazy`k i literatura v kontekste obnoveniya soderzhaniya obrazovaniya : Uchebno-metodicheskoe posobie [«Russian language and literature» in the context of updating the content of education: A teaching aid] [Text]. – Almaty` : Izd-vo «Otan», 2021. – 246 p.

8 **Zhanpejs, U. A.** Russkij yazy`k i literatura. Uchebnik dlya 5 klassa obshheobrazovatel`noj shkoly` s kazaxskim yazy`kom obucheniya. V. 2 chastyah [Russian language and literature. Textbook for the 5th grade of a secondary school with the Kazakh language of instruction. In 2 parts] [Text]. – Almaty : «Atamura», 2017.

9 **Zhanpejs, U. A.** Russkij yazy`k i literatura. Uchebnik dlya 7 klassa obshheobrazovatel`noj shkoly` s kazaxskim yazy`kom obucheniya [Russian language and literature. Textbook for the 7th grade of a secondary school with the Kazakh language of instruction] [Text]. – Almaty` : «Atamura», 2017. – 288 p.

10 **Zhanpejs, U. A.** Russkij yazy`k i literatura. Uchebnik dlya 9 klassa obshheobrazovatel`noj shkoly` s kazaxskim yazy`kom obucheniya. V. 2 chastyah [Russian language and literature. Textbook for the 9th grade of a secondary

school with the Kazakh language of instruction. In 2 parts] [Text]. – Almaty : «Atamura», 2019.

11 **Salhanova, Zh. K.** Russkij yazy`k i literatura. Uchebnik dlya 9 klassa obshheobrazovatel`noj shkoly` [Russian language and literature. Textbook for the 9th grade of a secondary school] [Text]. – Almaty : «Mektep», 2019. – 232 p.

12 **Shakirova, L. Z., Sabatkov R. B.** Metodika prepodavaniya russkogo yazy`ka (na materiale nacional`nyh shkol) [Methods of teaching the Russian language (based on the material of national schools)] [Text]. – Spb. : Prosveshchenie. Kazan` : Magarif, 2003. – 352 p.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

*Г. М. Кусаинов¹, Т. Д. Айтказина²,

Ж. М. Дүйсебекова³, А. Ш. Танирбергенова⁴

^{1,4} «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ,

Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

²Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы,

Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

³Сүлеймен Демирел атындағы университет,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

ОРЫС ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ОҚУЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘТІНДІК ЖӘНЕ МӘТІННЕН ТЫС АППАРАТЫ: ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Мақалада орыс тілі мен әдебиеті оқулықтарының мазмұнын дидактиканың коммуникативтілік, жүйелілік, принциптеріне және орыс тілін екінші тіл ретінде оқытуда оқушылардың ана тілінің лингвомәдени және психодидактикалық аспектілері мен ерекшеліктерін ескере отырып құрастыру ерекшеліктері қарастырылған. Тілдік құбылыстардың аспектілері (сөйлеу, түсіну, тіл мәтін), сөйлеу әрекетінің түрлері ашылады, 5-7-9-10 сыныптарға арналған оқулықтардың мәтіндік және мәтіннен тыс аппаратына психолінгвистикалық талдау ұсынылады. Психолінгвистикалық талдау қолданыстағы оқулықтардың психологиялық және лингвистикалық талаптарға сәйкестігін бағалау арқылы жүргізілді. Сонымен бірге, оқулықтарды бағалауда объективтілікке қол жеткізу үшін талдау жалпы қабылданған критерийлер арқылы жүзеге асырылды. Орыс тілі мен әдебиеті оқулықтарында

коммуникативтілік принципін жүзеге асырудың бір тәсілі – бұл дәйекті сөйлеудің семантикалық, мазмұндық жағы мен оны қалыптастырудың тілдік құралдары бойынша мақсатты жұмыс жүргізуге мүмкіндік беретін оқу материалын тақырыптық тұрғыда ұйымдастырылуы сөз болды. Сөйлеу әрекетін дамыту контекстіндегі мектепте оқытудың психолінгвистикалық аспектілері орта білім мазмұнында көрініс табады, өйткені психолінгвистиканың міндеті – адамның сөйлеуі нәтижесінде болатын менталды-психологиялық процестерді анықтау болып табылады.

Кілтті сөздер: психолінгвистика, оқулық, сараптама, орыс тілі мен әдебиеті, психодидактика, оқыту, дидактикалық принциптер.

*G. M. Kusainov¹, T. D. Aitkazina²,

Zh. M. Duisebekova³, A. Sh. Tanirbergenova⁴

^{1,4} Nazarbayev intellectual schools,

Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan;

² Republican Scientific and Practical Center for the examination of the content of education, Republic of Kazakhstan, Nur -Sultan;

³ Suleiman Demirel University, Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 13.06.22.

TEXT AND NON-TEXT APPARATUS OF TEXTBOOKS OF THE RUSSIAN LANGUAGE AND LITERATURE: PSYCHOLINGUISTIC ANALYSIS

The article discusses the features of the construction of textbooks of Russian language and literature in accordance with the didactic principles of communicative, systematic, consistency, taking into account linguocultural and psychodidactic aspects and features of the native language of students when teaching Russian as a non-native language. Aspects of language phenomena (speaking and understanding, language, text), types of speech activity are disclosed, psycholinguistic analysis of textual and non-textual apparatus of textbooks for grades 5-7-9-10 is offered. Psycholinguistic analysis was conducted by analyzing existing textbooks for compliance psychological and linguistic requirements for their subsequent interpretation and evaluation.

Meanwhile, for the objectivity of the presentation of textbooks, the analysis was carried out in the context of generally accepted criteria. One of the ways to implement the principle of communication in Russian language and literature textbooks is the thematic organization of

educational material, which allows to work purposefully on the semantic, substantive side of coherent speech and the linguistic means of its formation. Psycholinguistic aspects of school education in the context of the development of speech activity are reflected in the content of secondary education, since psycholinguistics sets itself the task of identifying those mental and psychological processes that result in human speech.

Keywords: psycholinguistics, textbook, expertise, Russian language and literature, psychodidactics, teaching, didactic principles.

FTAMP 16.21.43

<https://doi.org/10.48081/SWVQ7240>

***Ж. А. Құсайынова¹, С. Н. Сәменова²**

^{1,2}С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.;

Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

ГРАММАТИКАЛЫҚ СИНОНИМДЕРДІҢ КОНТЕКСТІК-МОДАЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Ғылыми мақалада грамматикалық синонимдердің мәтін аясындағы қалыптасу ерекшелігі және олардың субъективтік модальділіктің ішкі реңктерін жасауға қосар үлесі талданды. Аталмыш қолданыстардың семантикалық дамуына, коннотациялық реңктерге ие болуына әсер ететін тілдік емес уәждердің, яғни ұлттық таным-түсініктің, ұлттық діліміздің, әлеуметтік ортаның ықпалы дәйектелді. Сонымен қатар, грамматикалық синонимдердің мәтін аясындағы функциясы негізінде талдаулар жасалып, субъективтік модальділікке қатысты теориялық тұжырымдар кеңейтілді. Атап айтсақ, субъективтік модальділіктің ішкі мәндерін қалыптастыруға ұйытқы болатын бір ғана «өмір» грамматикалық синонимінің семантикалық модельдері кешенді жүйеде сараланып, модальділік санатының күрделі грамматикалық құрылымын ажыратуда мәтін деңгейіндегі салыстырулардың қажеттілігіне назар аударылды. Яғни, аталған заңдылықтың өзіндік құрылымы, дербес жасалу жолы бар, мәтіндегі семантикалық шеңбер аясында жүйеленетін күрделі, ауқымды заңдылық екені сараланды. Грамматикалық синонимдердің мәтіндегі түрленуімен сабақтастыра отырып, субъективтік модальді мәннің үнемі ашық тірек құрылымдар арқылы жүйелене бермейтіндігіне мән берілді. Бұл тұста астарлама қызметіндегі синонимдердің сөйлеу тіліндегі қызметі негізгі талдау нысаны ретінде сипатталды. Нәтижесінде грамматикалық синонимдердің қатысымдық мүмкіндіктері этнолингвистикалық уәждер әсерінен кең өріс алып, модальді мәннің жасалу жолын кеңітетіні дәлелденді.

Кілтті сөздер: контекст, грамматикалық синонимдер, субъективтік модальділік, лингвомәдени уәждер, модальді реңк.

Кіріспе

Сөйлеу тілінде жиі көрініс беретін грамматикалық синонимдер – субъективтік модальділікті айқындаудың белсенді тәсілдерінің бірі. Сондықтан олардың мәтіндегі функциясы әрі модальді реңктерді түрлендіру қызметі арнайы талдауды қажет етеді.

Ұсынылған ғылыми мақалада грамматикалық синонимдердің субъективтік модальділікке қатысты функциясын мәтін аясында талдауға назар аударылды. Аталған қолданыстардың жасалуы, оларға әсер ететін лингвомәдени уәждердің көрінісі, мәтін аясындағы грамматикалық амалдардың мүмкіндіктері және модальді мәндердің жасалуының ішкі бірлікте қарастырылуы осы бағыттағы өзекті мәселелерді ғылыми тұрғыдан саралауға негіз болары анық.

Әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында жинақтау, салыстыру, талдау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты. Теориялық тұжырымдарды саралау үшін, көркем әдебиеттен алынған материалдар негіз болды.

Нәтижелері мен талдамасы

Жалпы, әдеби тіліміз кемелденді дегенмен, адамның әлем туралы танымы кеңіп, толыққан сайын сөз мағынасы да даму үстінде болады. Лексикалық бірліктердің осылайша семантикалық тұрғыдан жаңаруына ұлттық дүниетанымның, ұлттық түсініктің, ұлттық пайымдаудың ықпалы болатыны белгілі. Бұл туралы А. Салқынбай: «...ұлттық мәдени ерекшелік сөз мағынасының өн бойында көрініс табады да, ол мағынаның денотаттық және сигнификаттық, коннотациялық компоненттері арқылы анықталады. Сондықтан тілдік бірліктерді жеке қалпында емес, лингвомәдени аспектіден зерттеу олардың өзара байланысын анықтауда маңызды саналуы тиіс. Осы орайда, ұлттық мүддеге негізделген таным мен түсінікті жеке тілдік құралдар арқылы да анықтауға болады. Сөз мағынасының дамуы арқылы жасалған атаулар осы ұлттық таным мен түсініктің, пайымның деңгейінде жүзеге асады», – деп тұжырымдайды [1, 92].

Сонымен, сөз мағынасының танымдық шеңберде кеңеюінен ауыспалы тіркестер, коннотациялық құрылымдар қалыптасады. Ауыспалы мағыналы сөздер субъектінің дүниетанымының, соған сәйкес өзіндік тұжырымдарының тілдегі көріністері болып табылады. Демек, мұндай қолданыстарды автор-субъектінің танымдық білімінің нәтижесі ретінде қабылдаймыз. Олардың сөйлеу әрекетіндегі қызметі де күрделі. Яғни, сөйлеушінің өзіндік мәнерін, стилистикалық айшықтау астарынан көрініс табатын субъективтік көзқарасын даралау т.б. мақсаттарды өтейді. Біз қарастырған грамматикалық синонимдер де – осындай тілдік процестің жемісі.

Әрине, олардың сөйлеу тіліндегі мағынасын өзектендіруде мәтіннің ықпалы басым. Кейде мәтіннен тыс көп функциялы грамматикалық синонимдердің модальділікке қатысы тұрғысынан қандай мақсатта қолданылып тұрғанын ажырату қиындық тудырып жатады. Бұл мәселелер грамматикалық синонимдерді мәтін аясындағы семантикалық байланыста қарау қажеттігіне назар аудартады.

Жинақталған мысалдарға сүйенсек, поэзиялық мәтіндерде «өмір» сөзінің контекстік-коннотациялық модельдері бірнеше бағытта таралған. Олар келесідей: «тағдыр», «ғұмыр бәйге», «ғұмыр-құмай», «дода», «бескүндік», «базар-жалған», «келте ғұмыр», «зырлауық күн», «қызыл түлкі-тірлік», «дүние», «көркем дүние», «сәуле», «жарық нұр», «балалық бал ғұмыр», «уақыт-көктем», «дүрбелең» т.б.

Алдымен аталған грамматикалық синонимдердің сапалық деңгейін сараласак, бірі концепт деңгейіне көтерілсе, екіншісі сөйлеу тіліндегі синонимдік модельдерді толықтырады.

Жалпы, концепт деңгейінде құрылым түзу үшін, тілдік бірліктер ұлттық стереотипті айқындайтын бірнеше ақпаратты жинақтап тұруы шарт. Яғни, тұтас бір ұлттың мінезін, дүниетанымдық көзқарасын айшықтайтын бірнеше мағынаны жинақтап көрсететін қабілеті болу керек.

Концепт теориясын тіл тұтынушының субъективтік көзқарасынан жалқылап талдай алмаймыз. Себебі адамның дүниетанымдық көзқарасы – концептінің құрылымдық жүйесін қалыптастыратын басты фактор. Нақтырақ айтсақ, концепт құрылымы әрбір жеке субъектінің қоршаған ортадағы құбылыстарды пайымдауынан көрініс тауып, тұтас ұлттық көзқарасты біріктіретін ақпараттарды жинақтай келе қалыптасады. Яғни, концепт әрбір тіл тұтынушының жеке көзқарасынан бастау алып қалыптасқан мол мәліметтер жиынтығынан құралады. Бұған қатысты В. Н. Теля: «Концепт – біздің сол нысан туралы білетініміздің барлық жиынтығы, экстенциясы» – дейді [2, 97]. Бұл бағыттағы пікірімізді зерттеуші С. Жапақовтың ғылыми дәйектемелерімен де бекітуге болады. Ғалымның ойынша, «концепт дегеніміз индивидтің, тілдік ұжымның, лингвистикалық қоғамдастықтың ақиқат туралы білім жүйесі болып табылады» [3, 47].

Сонымен, концепті құрылымының қалыптасуы халқымыздың танымдық түсінігімен және оған жалғасатын мәдениетімен ұштасады. Осы бағытта жинақталған мысалдардың ішінен концепт дәрежесіне көтерілген «өмір» сөзінің мәтін аясында көрініс беретін бірнеше құрылымдық тармақтарын және танымдық астарын сипаттауға болады.

Танымдық тұрғыдан сараласак, төмендегі поэзия мәтінінде ақынның «базар-жалған, «бескүндік» концептілік дәрежедегі қолданыстары халқымыздың «Өмір қамшының сабындай», «Көп жасап, күміс болғанша

аз жасап, алтын бол» деген даналы ойларымен үндесе қалыптасқанын аңғарамыз. Ал контексте автор осындай тұжырымдары арқылы өзі өмір сүрген қоғамдағы құбылыстарды бағалай келе, күдіктену, құптамау сияқты модальді реңктерін өзектендіруге қолданылған.

Бас қойдырып мөлдір сезім-бұлаққа,
Ей, тағдырым, жүрегіме кінә артпа,
Базар-жалған, Қодар қазған ешқашан,
Күдігіңнің құдығына құлатпа [4, 79].

Бес тәңір шыңы безеріп қалды тіл қатпай,
Бетегелі бел көнін қатырып тулақтай,
Бескүндігіңе бұлдадың ба екен бірдеңе,
Бес тиынға да тұрмайтын дүние-қымбаттай [4, 87].

Келесі мәтінде автор «өмір» сөзін «қызыл-түлкі тірлік» концепті деңгейіндегі нұсқамен ауыстырған. Сөйлеу тілінде бұл қолданыс субъектінің ішкі күдікті көзқарасынан туындаған көңіл-күйін жеткізуге тірек болғаны байқалады. Бұл астарлама халқымыздың «Адаспаймын деген жігіт талтүсте адасады», «Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында» сияқты мақал-мәтелдердегі астарлы философиялық ойларымен мазмұндас.

Сәттерімде жүрегіме тіл біткен,
Жан дүнием алай-дүлей дүрліккен.
Көктің жүзі күреңіте бастаса,
Күдер үзем **қызыл-түлкітірліктен** [4, 35].

Тілдік белгінің сөйлеу тіліндегі қолданыстық сипаты, сыртқы, ішкі ықпалдардың барлық ерекшелігін қабыстыра, салыстыра қарайтын мәтін аясындағы қызметі ұлттық көзқарастың, қабылдаудың ықпалымен түрленеді. Яғни, сөз мағынасының өзгеруі, семантикалық өрісінің кеңеюі – прагматикалық, психолингвистикалық, этнолингвистикалық заңдылықтардың кешенді әсерінен қалыптасатын, бірнеше сатылық даму жолдары бар, күрделі үдеріс. Сөйлеу тілінде кез келген семантикалық бірлік мәтіндегі басқа сөздермен (өзі қолданылған сөйлем ішінде немесе сөйлемаралық байланыстағы) белгілі бір семантикалық жүйе түзіп, сол кеңістікте қозғалады. Бұл грамматикалық кеңістікте барлық семантикалық бірліктер ішкі байланыста болады да, көп мағыналы қасиетке, бірнеше қызметтік мүмкіндікті меңгеруге, бастапқы мағынасынан бөлек ауыспалы, коннотаттық, прагматикалық мағыналарда түрленуге, яғни функционалды деңгейде өсуге мүмкіндік алады. Осындай семантикалық ұйысым

заңдылығына бағынған синонимдердің келесі тобы «өмір» концептісінің лексикалық модельдерінің қатарын толықтырады. Мәселен, төмендегі өлең жолдарында автор «өмір» сөзін «ғұмыр бәйге» түрінде қолданады. Қазақ халқының философиясында өмір белесінің күш-қайратқа, жігерге толы шағын ерекше жоғары бағалайды. Бұған қатысты ата-бабамыздан «Отызында орда бұз, қырқында қамал ал» деген өмірлік пайымдаулары қалған. Мәтіндегі автор көзқарасы осындай ұлттық пайымдаудың жалғасы іспеттес. Автордың болашаққа деген сенімді, үмітті көзқарасы «өмір» сөзінің семантикалық өрісін осылайша кеңіткен. Бұл қатарды «дода» семантикалық тармағы да кеңітеді.

Маң дала жатыр мәресін айтып меженің,
Қамшымды сермеп, ұрандап тілді безедім,
Қаршадайынан тақымын тайға бекіткен,
Ғұмыр-бәйгенің өзімше шабандозы едім [4, 48].

Апам: «Сақта, Құдай!...» – деп күбірлеп,
Тербететін жанымды қыдыр-бесік,
Додаға ендім құйғыта шапқан күйде,
Домбыраға жырыммен дүбір қосып [4, 54].

Ақын өлеңдеріндегі «өмір» семасының семантикалық тармақтары болып табылатын, «тірлік» «дүние» нұсқалары мен «сәуле», «зырылдауық күн» семантикалық өрістерінің жасалу жолдары да, субъективтік көзқарасты астарлау деңгейі де бірдей емес. Алдыңғысында кеңіту, ұлғайту мәндері басым да, соған сәйкес «өмірдің ұзақ белестері» деген субъективтік ой түйінделеді. Ал соңғысында жалқылау, кішірейту реңкі бар да, соған сәйкес «өмір қысқа» ұлттық философиялық ойды астарлайтын субъективтік көзқарас орныққан.

Қатты ұйықтауға қорқамын, ал, неліктен,
Сөніп қалатұғындай сәуле біткен,
Мен көз ілсем, жұлдыз да, ай да сөніп,
Айрылардай қара түн бар көріктен [4, 66].

Зырлауық күн-ай, зырлауық,
Барасың неден құр қалып,
Қаз тұрған бала қайыңның,
Балауса тәні дір қағып [4, 56].

Ал төмендегі өлең жолдарында халқымыздың өмір туралы дүниетанымын, пәлсапалық пайымдауын көрсететін «жарық нұр», «көркем дүние» семантикалық модельдері автордың субъективтік мақсатына сай

құбылып, мәтіндегі семантикалық кеңістікте бірде үмітті көзқарасты, бірде субъектінің екіұшты, сенімсіз ойын жеткізуге негіз болған. Мысалы:

Тәңірден **жарық нұр** тілеп едім,
Аруды көріп ақмаңдай,
Арбалып қалдым күлкіне керім,
Күміс қоңырау қаққандай [4, 68].

Көркің ғажап-ақ, **көркем дүние**,
Жарқын болмасаң, сені сүрмеймін,
Еркімде емессің... ертең кім ие
Боларын білмеймін [4, 70].

Дәл осындай субъективтік мәні контекст және ұлттық танымның ықпалымен айқындалатын «заман» синонимін талдауға болады. Мұнда автор ұлттық салт-дәстүр мен төрт түлікті баптаудың қыр-сырын меңгеруден алыстап бара жатқан адамдарға көңілі толмай, наразылығын жеткізген. Шумақтың бірінші тармағы көп мағыналы. Себебі соңғы тармақтардан бөліп қолдансақ, оны оң бағалауға тірек болған құрылым ретінде қабылдаймыз. Бірақ соңғы тармақтар ақынның субъективтік көзқарасын бекітеді. Талданған өлең жолдарында автор «өмір» сөзінің «заман», «тайлақ-дәурен» синонимдік модельдері қатысқан бірінші сөйлеміне ерекше екпін түсіріп, мәтіндегі семантикалық ұйысым заңдылығымен тармақтар арасындағы байланысты жандандырып, өкіну, күдіктену көзқарасын суреттеуге тірек еткен.

Заманың мынау жеткендей заңды асқарына,
Көшпелі кербез тірліктен мән қашқаны ма?
Сұлу жорғаны әспеттеп сөйлеп қайтейін,
Сұлы дорбаны білмейтін қандастарыма?! [4, 39].

Тайлақ-дәуренін тасырандатып,
Жазықсыз көздің жасын аунатып,
Иманы кәміл Иманжүсіптің,
Үркіп те қашқан басынан бағы [4, 31].

Қорытынды

Қорыта келгенде, синонимдердің грамматикалық белгілерін танымдық, функционалды деңгейде салыстыру бұл бірліктердің мәтін аясында күрделі семантикалық астармен талданатын құрылымын даралауға тірек болады.

Синонимдердің семантикасы, атқарар функциясы кейде бірнеше сөйлемнің ішкі бірлігінен, кейде көркем шығармада шумақаралық байланыстағы сөйлемдердің семантикалық байланысынан сараланып жатады. Кейде бір тұлғаның бірнеше мағынаны меңгеруі кездесетінін аңғарамыз, оның қолданыстық функциясын анықтау да мәтін деңгейінде талдауды қажет етеді.

Ал мағыналық түрленуге ие болған бірліктер басқа құбылыстардың қалыптасуына негіз болып, грамматикалық заңдылықтардың ішкі байланысын біріктіреді. Осы орайда ғылыми мақалада синонимдік бірліктер мен модальділік санатының ара қатынасы сараланып, дәлелді деректер негізінде тұжырымдар жасалды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Салқынбай, А.** Қазіргі қазақ тілі : оқулық [Текст]. – Алматы : Эверо, 2008. – 464 б.

2 **Телия, В. Н.** Русская фразеология : семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты : учебник [Текст]. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – С.97.

3 **Жапаков, С. А.** Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері : 10.02.02 қазақ тілі мамандығы бойынша филол.ғыл. канд. ... дис. [Текст] – Алматы : А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2003. – 117 б.

4 **Кәпұлы, Д.** Бүлдірген ағып түскенше [Текст]. – Астана : Фолиант, 2011. – 144 б.

5 **Жақыпов, Ж.** Сөйлеу синтаксисінің сипаттары : оқулық [Текст]. – Қарағанды : ҚарМУ, 1998. – 159 б.

6 **Құлманов, С.** Қазақ тіліндегі мүмкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі : монография [Текст]. – Алматы : Ценные бумаги, 2006. – 155 б.

7 **Валгина, Н.** Теория текста : учебник [Текст]. – М. : Логос, 2003. – 173 с.

8 **Есенова, Қ.** Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы : 10.02.02 қазақ тілі мамандығы бойынша филол.ғыл.докт. ... дис. автореф. [Текст] – Алматы : А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2007. – 52 б.

9 **Ибраимова, Ж.** Қатысымдық мағына негіздері : оқулық [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2011. – 112 б.

10 **Қасенов, Е.** Тілдің қатысымдық және тілдік табиғаты : монография [Текст]. – Алматы : Ғылым ордасы, 2013. – 248 б.

REFERENCES

1 **Salqynbai, A.** Qazirgi qazaq tili: oqulyq [Modern Kazakh language] [Text]. – Almaty : Evero, 2008. – 464 p.

2 **Telia, V. N.** Russkaja frazeologija : Semanticheski, pragmaticheski i lingvokulturaligicheskiaspekty : uchebnik [Russian phraseology : Semantic,

pragmatic and linguoculturological aspects] [Text]. – Moscow : Schola «Lingua Russian culturae», 1996. – 97 p.

3 **Zhapakov, S. A.** Epikalyq frazeologizmderdin kognitivtik negizderi : 10.02.02 qazaq tılı mamandyǵy boıynsha filol. ǵyl. kand. ... dis. [Cognitive foundations of epic phraseological units : 10.02.02 philol in the specialty Kazakh language. science. kand. ... dis.] [Text] – Almaty : Instituti Grammatica. A. Baitursynova, 2003. – 117 p.

4 **Käpuly, D.** Büldirgen aǵyp tüskense [Until the strawberries flow] [Text]. – Astana : Foliant, 2011. – 144 p.

5 **Zhakupov, J.** Sojleusintaksisininsipattary : oqulyq [Characteristics of speech syntax] [Text]. Karaganda : Kargu, 1998. – 159 p.

6 **Qulmanov, S.** Qazaq tilindeǵı mümkindik modalılıǵınıń funksionaldy-semantikalıq örisi: monografiya [The functional and semantic field of the modality of possibilities in the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Securities, 2006. – 155 p.

7 **Valgina, N. S.** Teoria teksta: uchebnik [The theory of the text] [Text]. – Moscow : Logos, 2003. – 173 p.

8 **Esenova, Q.** Qazirgi qazaq media-mátininiń pragmatıkasy : 10.02.02 qazaq tılı mamandyǵy boıynsha filol. ǵyl. dokt. ... dis. avtoref. [Pragmatics of the modern Kazakh media text: 10.02.02 philol in the specialty kazakh language science. doct. ... dis. abstract.] [Text]. – Almaty, 2007. – 52 p.

9 **Ibraimova, J.** Qatysymdyk magyna negizderi: oqulyq [Basics of communicative meaning] [Text]. – Almaty : Kazakh University, 2011. – 112 p.

10 **Kasenov, E.** Tildinqatysymdyq zhane tildiq tabigaty : monografiya [Communicative and linguistic nature of language] [Text]. – Almaty : Center of science, 2013. – 248 p.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

*Ж. А. Кусаинова¹, С. Н. Саменова²

^{1,2}Казакский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

²Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Республика Казахстан, г. Караганда.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

КОНТЕКСТНО-МОДАЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ СИНОНИМОВ

В научной статье проанализирована специфика формирования грамматических синонимов в определенном контексте, а также

рассмотрена их роль в создании внутренних оттенков субъективной модальности. Также обосновано влияние неязыковых мотивов, т.е. национального самосознания, национального менталитета, социальной среды, влияющих на смысловое развитие, приобретение коннотационных оттенков синонимов. Кроме того, проведен анализ на основе функции грамматических синонимов в контексте и расширены теоретические выводы, касающиеся субъективной модальности. В частности, в комплексной системе были дифференцированы семантические модели одного грамматического синонима «жизнь», что способствовало формированию внутренних значений субъективной модальности, а также особо подчеркнута необходимость сопоставлений на уровне текста в разграничении сложной грамматической структуры категории модальности. Это означает, что данная закономерность имеет свою структуру, свой путь к самостоятельному созданию, представляет собой сложную, масштабную закономерность, которая систематизируется в тексте в смысловых рамках. В сочетании с преобразованием грамматических синонимов в тексте придавалось значение тому, что субъективная модальная сущность не может быть систематизирована только лишь посредством постоянно открытых опорных структур. При этом в качестве основной формы анализа характеризовалась речевая деятельность синонимов в фоновой функции. В результате было доказано, что возможности грамматических синонимов расширяются под влиянием этнолингвистических мотивов и расширяют способы создания модального значения.

Ключевые слова: контекст, грамматические синонимы, субъективная модальность, лингвокультурные мотивы, модальный оттенок.

*Zh. A. Kussaiynova¹, S. N. Semenova²

¹ S. Seifullin, Kazakh Agro Technical University, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan;

² E. A. Buketov Karaganda University, Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Material received on 13.06.22.

The scientific article analyzes the specifics of forming grammatical synonyms in a certain context and considers their role in the creation of internal shades of subjective modality as well. The influence of non-linguistic motives has been also substantiated, i.e., national identity, national mentality, social environment, influencing the semantic development, the acquisition of connotational shades of synonyms. In addition, an analysis was carried out based on the function of grammatical synonyms in context and the theoretical conclusions regarding subjective modality were expanded. In the complex system, the semantic models of one grammatical synonym «life» were differentiated, which conduced to developing the internal meanings of subjective modality, and the need for comparisons at the text level in making distinction between the complex grammatical structures of the category of modality was especially emphasized. It means that this pattern has its own structure, its own way to independent creation, and it is a complex, large-scale pattern, which is systematized in the text within the semantic framework. In combination with the transformation of grammatical synonyms in the text, the importance was attached to the fact that the subjective modal entity cannot be systematized only through constantly open support structures. At the same time, the speech activity of synonyms in the background function was characterized as the main form of analysis. As a result, it was proved that the participial possibilities of grammatical synonyms expand under the influence of ethnolinguistic motives and extend the ways of creating a modal meaning.

Keywords: context, grammatical synonyms, subjective modality, linguistic and cultural motives, modal connotation.

<https://doi.org/10.48081/HVXG4595>

***Е. Ю. Личман¹, М. П. Попандопуло²**

¹Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

²Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ПОРТРЕТ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ В ТРУДАХ ФИЛОЛОГОВ И ИСКУССТВОВЕДОВ КАЗАХСТАНА XXI В.

В статье проведен краткий сравнительный обзор трудов казахстанских лингвистов и искусствоведов начала XXI в. по проблеме функционирования портрета в произведениях литературы и изобразительного искусства Казахстана. На основе системного, лингвистического, искусствоведческого методов проанализировано содержание имеющихся на данный период научных исследований, изучено проблемное поле художественного портретирования, как специфической формы постижения человека, охарактеризованы особенности интерпретации портрета в произведениях изобразительного искусства и литературы Казахстана XXI в. в трудах отечественных филологов и искусствоведов. В процессе изучения проблемы выявлено, что портрет, как объект исследования, не рассматривался филологами с позиций лингвокультурологии, этнопсихолингвистики, лингвоконцептологии. Основными подходами в изучении феномена портрета в современной филологии являются лингвистический, литературоведческий. В работах искусствоведов проблема функционирования портрета в изобразительном искусстве Казахстана представлена многопланово. На основе хронологической систематизации научных трудов сделан вывод о небольшом количестве публикаций филологов по проблеме функционирования портрета на примере произведений художественной прозы и поэзии Казахстана, что создает предпосылки для широты ее научного осмысления.

Ключевые слова: лицо, внутренний мир человека, литературный портрет, портретная живопись, лингвокультурология, искусствоведение, искусство и литература Казахстана.

Введение

Попытка приблизиться к тайне познания «человеческого» в человеке приобретает в современном мире особенную остроту. Человек провозглашается главной фигурой современного общества, поскольку именно от него зависит по какому пути пойдет технологическое и духовное развитие цивилизации. Поэтому проблемы личности и индивидуальности неслучайно находятся в центре внимания различных наук и искусства.

Личность человека широко эксплицируется в жанре портрета в произведениях литературы, живописи, скульптуры, музыкального искусства, занимая особое место в современной культуре. Портрет демонстрирует принятые в обществе представления о красоте личности, предлагая новые варианты облика современного человека служит связующим звеном между властью и массами, формирует общественное мнение о том или ином политике, выдающемся ученом, музыкальном исполнителе через средства массовой информации при помощи портретной презентации. В литературе и искусстве портрет представляет собой не только воспроизведение внешних особенностей индивида, но и способствует выявлению внутреннего мира личности, подчеркивая его уникальность. Актуальность избранной темы подтверждается сохраняющимся научным интересом современных исследователей к данной проблеме, в трудах которых рассматриваются различные аспекты портретного жанра, его включенность в живое развитие культуры остается в центре их внимания.

Цель данного исследования-изучить проблемное поле художественного портретирования как специфической формы постижения человека в трудах казахстанских филологов и искусствоведов XXI в. Задачи исследования: выявить особенность функционирования портретного жанра в произведениях художников и литераторов, представленную в трудах казахстанских исследователей XXI в. Объектом данного исследования является портрет в научных трудах отечественных искусствоведов и лингвистов. В качестве предмета исследования рассматриваются особенности интерпретации портрета в произведениях изобразительного искусства и литературы Казахстана XXI в., представленные в трудах отечественных филологов и искусствоведов.

Материалы и методы

Методологической основой исследования послужили научные труды Ергалиевой Р. А., Шариповой Д. С., Уюкбаевой М., выявляющие духовную взаимосвязь национальных художественных традиций и казахского языка с современной литературой и искусством Казахстана.

Междисциплинарный характер изучаемой проблемы потребовал использования комплекса методов исследования. Конкретно-исторический метод способствовал хронологической систематизации трудов ученых.

Иконографический и формально-стилистический методы позволили охарактеризовать основные средства выразительности при создании портрета. Метод сравнительно-сопоставительного анализа помог определить основные аспекты изучения портретного жанра в трудах отечественных литературоведов. Лингвокультурологический анализ позволил выявить эволюцию художественного портрета как особую форму человекознания через социальные, эстетические, этические, философские представления о личности в истории культуры.

Результаты и обсуждения

В XXI в. череду научных исследований по проблеме функционирования портрета в казахской прозе открывает публикация Г. Ж. Болатовой «Художественный портрет как элемент художественного произведения (на материале романа-эпопеи М. О. Ауэзова «Путь Абая» (2010). Основная идея исследования заключена в следующей цитате: «Как в любом художественном национальном произведении, портрет (там, где он встречается) является важным структурным элементом художественного произведения, способствующим конкретизации литературного персонажа» [1, с. 210–211]. На основе сравнительно-сопоставительного анализа оригинала художественного текста романа на казахском языке и вариантов перевода на русский язык А. Никольской и А. Кима автор подчеркивает особенную силу мастерства художественного слова Ауэзова в создании разноликих портретов героев романа – родовых вождей, носителей народной поэзии, певцов, акынов и других персонажей. Автор резюмирует, что портреты в романе представлены в духе эпического сопоставления, в основе которого лежит принцип психологического параллелизма [1, с. 210–211].

Мусаканова Г., Шахин А. А. в своём исследовании обращаются к проблеме портретирования как методу изучения языковой личности. Авторы, определяя сущность понятий «языковая личность» и «речевой портрет» считают, что ««речевой портрет», в отличие от «языковой личности» предполагает разрез в развитии коммуникативного потенциала личности и может быть представлен как совокупность характеристик, составляющих речевой образ личности» [2, с. 85]. На основе краткого обзора научной литературы российских исследователей выявлена специфика подготовки речевого портрета, предполагающая описание особенностей одного, или нескольких уровней языка. Особенно часто используется лексический уровень, в котором выделяются ортоэпические и акцентологические особенности. В заключении авторы отмечают, что в процессе изучения литературного портрета исследователями выделены социолингвистический, культурный, лингвокультурный, этнолингвистический типы портретной характеристики [2, с. 86].

Нургали К. Р. в статье «Литературно-художественный портрет как эстетическая суть критического жанра» обращается к книге Н. Ровенского «Портреты: обзоры, рецензии, литературные портреты». На примере критических статей Н. Ровенского «Бесстрашие», «Признание Есенину», «Путь среди революций» рассматривается характер функционирования структуры модели литературного портрета русских писателей Н. Некрасова, С. Есенина, А. Блока. Исследователь отмечает, что Н. Ровенским представлен портрет как способ воплощения визуального впечатления о человеке, передающий особенности созданного в произведении характера. Чаще всего литературный портрет в научных исследованиях представлен тремя разновидностями: литературно-критический портрет, содержащий анализ и оценку творчества писателя; мемуарно-биографический портрет, написанный по личным воспоминаниям писателя-автора; художественно-биографический на основе факта или эпизода из жизни творческой личности. Литературный портрет создан Н. Ровенским на основе тонкого погружения в поэтический мир писателей, выражающий отношение к русскому человеку, исторической судьбе России, природе русской земли. В заключении утверждается мысль о том, что «личность портретируемого познается автором, как художественное целое, как самостоятельный и завершённый «сюжет» для словесного живописания. Именно в художественно-целостном изображении живой индивидуальности человека заключена эстетическая суть жанра литературного портрета» [3, с. 241].

Кратко остановимся на работах исследователя Б. К. Базыловой, опубликованных в 2012 г., в которых наиболее многопланово представлены различные аспекты проблемы литературного портрета.

На основе критического анализа научных исследований российских и зарубежных ученых XX в. автор приходит к выводу о том, что определение жанрового своеобразия литературного портрета определяется следующими факторами: в какой из жанровых систем он исследуется; объектом и характером изучаемого материала, отражая особенности предмета изображения – характера реальной личности, концепция которого выстраивается на пересечении биографического и автобиографического пластов повествования; зависит от цели, которую ставит перед собой учёный. В заключении предлагается авторский вариант определения писательского литературного портрета «как способ повествования, который, в отличие от очерка, не является исследованием проблемы, имеющей социальную значимость» [4, с. 186]. В статье «Художественные формы портрета в структуре романа» рассматривается механизм портретирования в трех живописных изображениях главной героини в романе Л. Толстого «Анна Каренина». Психология персонажа проявляется не столько во внутренних монологах, сколько в поступках и действиях героини. Портретная характеристика героев, наряду с

другими элементами художественной структуры, является конструктивным элементом повествования, несущим в себе знание о жанровой модификации произведения. В данном романе портрет выполняет функцию эскиза характера, приобретая в ходе повествования новые черты [5, с. 17]. В статье «Портретные зарисовки как неотъемлемая часть художественного творчества» на основе культурно-исторического, сравнительно-сопоставительного анализа исследователь рассматривает тенденции развития портретного жанра в русской литературе второй половины XVIII в. Анализируя произведения русской мемуаристики выявляет, что в рассматриваемый период получили активное развитие два ведущих типа словесного портрета: парадный и индивидуальный камерный, и чуть позже сатирический (иронический портрет) [6, с. 35]. В исследовании «Гоголь» И. С. Тургенева автор рассматривает литературный портрет как своеобразную художественную форму повествования. В статье исследуется дискуссия критиков о принадлежности литературного портрета к системе публицистических и художественных жанров. Проводится краткая характеристика принципов сложения литературного портрета, которые были использованы для обоснования жанровой типологии литературного портрета в творчестве русских писателей второй половины XIX века. Анализируя стиль изложения в произведении Тургенева, исследователь считает, что писатель создает новую форму биографического романа, характерную для греко-римских автобиографических произведений, с ярко выраженной публичностью [7, с. 80].

В 2013 году опубликованы статьи Б. К. Базыловой – «Литературный портрет как часть публицистического цикла», «Очерк-этиюд как тип жанровой структуры литературного портрета», «Авторская концепция характера в литературном портрете». На примере произведений классиков русской литературы XIX-XX вв. - мемуарного очерка «Великий пилигрим» В. Короленко, очерка-этюда «Лев Толстой» М. Горького, воспоминаний В. Короленко о Чернышевском автор продолжает исследовать особенности создания литературного портрета. Анализируя мемуарный очерк «Великий пилигрим» автор отмечает, что В. Короленко рассматривает образ Толстого через художественную концепцию, на основе анализа его творчества. Этот принцип отличается от замысла горьковского очерка-портрета Толстого, где главным является связь «изображенного» и «выраженного». Короленко задумал показать органическое единство Толстого-художника и Толстого-мыслителя [8, с. 55]. Художественное мастерство Горького-портретиста представлено как синтез аналитического и художественного начал. Очерк-этиюд «Лев Толстой» – результат обработки «впечатлений бытия», который рассматривается в форме коротких записей – «эскизов». Авторское сознание становится таким же объектом изображения, как и внутренний

мир портретируемого. Автор утверждает, что соединение в литературном портрете биографического и автобиографического начал становится основанием для воплощения нового типа биографического времени, функция которого была открыта еще античным романом [9, с. 45 – 51]. В литературном портрете Чернышевского, анализируется авторская концепция В. Короленко. Писатель, создавая облик выдающегося литературного критика, дает оценку целому историческому периоду в общественной жизни России. Короленко сравнивает эпоху 60-х годов с масштабом личности Чернышевского, его образ автор видит в чертах характера писателя. Автор считает, что в литературном портрете особая роль принадлежит образу творчества Чернышевского, образу его литературной манеры [10, с. 85].

В последующих работах – «Характер функционирования структуры модели литературного портрета» (2013), «Портрет и тип художественного конструирования» (2014), «Приемы создания образа в литературном портрете» (2016) Б. К. Базылова продолжает обращаться к различным аспектам проблемы литературного портрета на примере произведений русской классики XIX-XX вв. И. С. Тургенева «Отцы и дети», «Заметки о личности Белинского» Гончарова и др.

Особенностью изучения проблемы функционирования портрета в изобразительном искусстве Казахстана в XXI в. является концептуальный подход искусствоведов к данной теме в аспекте культурно-исторических процессов развития художественной практики Казахстана от истоков до современного состояния во взаимосвязи с национальными и мировыми художественными традициями.

В диссертационном исследовании Д. С. Шариповой «Творчество Кастеева в контексте становления живописной школы Казахстана» (2006) решается проблема изучения особенностей интерпретации портрета в изобразительном искусстве Казахстана 1930-1950-х гг. Одной из задач исследования стало изучение трансформации концепции личности в живописном портрете. Как отмечает исследователь, в «портретах, созданных Кастеевым в 1930-х годах, в наивысшей степени выявились свойства примитива: нивелирование индивидуального, отсутствие психологических характеристик, незаинтересованность в зрителе, неподвижное предстояние во вневременном вакууме, идеализация образа, соединившаяся с удивительной внимательностью к отдельным деталям» [11, с. 8]. Изучая особенности развития портретного жанра 1930-х г. в русле социокультурных изменений концепции личности в советском обществе, автор отмечает первоначальный интерес русских художников к этнографическим типажам, затем перенос акцента на модель обобщенного героя исторических перемен, далее театральную парадность в прочтении образов. В то же самое время

портретная живопись Кастеева «оставалась свободной от догм и канонов типизированного советского портрета строителя социализма» отличаясь своей скромностью, обаянием, теплотой. Развитие портретного жанра Казахстана 1930-1950-х определялось каноном социалистического реализма в изображении действительности и людей, живущих в ней. Национальные герои Казахстана изображались в отблеске лучей образа Сталина. В период 1945-1948 гг. портрет стал образцом советской риторики героев Советского Союза, героев Социалистического труда, написанных безотносительно к передаче личностных черт характера и психологизма. Кастеев «воспринял социалистическую живопись как образцовую, но внешнюю по отношению к его миру, что в рамках тоталитарного искусства давало возможность конструировать национальную культуру». В портретах Кастеев «пытался нащупать неповторимо-индивидуальное в облике персонажа» [11, с. 19].

Исследование А. Ж. Джадайбаева посвящено искусству портрета в живописи Казахстана 1970-х г. в контексте философско-этических идеалов эпохи (2007). На основе краткого исторического экскурса проведения выставок в советский период, автор выявляет тенденции формирования портретного жанра в творчестве казахстанских художников С. Айтбаева, А. Садыханова, Т. Тогузбаева в работах которых проглядываются черты нового национального искусства. Анализируя средства художественной выразительности, исследователь выделяет внимательное отношение художников к выбору интерьера и пространства как своеобразной площадки для создания психологической характеристики портретируемого. Автор отмечает, что в портретном искусстве 1970-х гг. встает новый уровень смысловых и содержательных задач в художественном поиске индивидуального в человеке. «Портрет постепенно утрачивает функцию документальной регистрации облика конкретного человека в пользу углубленного философского постижения именно его экзистенции» [12, с. 60].

В монографии Р. Ергалиевой «Эпическое и этническое в искусстве Казахстана» (2011) искусство портрета в станковой живописи и скульптуре исследуется в аспекте претворения традиционных принципов мышления и художественного восприятия казахского народа. На примере творчества Г. Исмаиловой, А. Кастеева, Х. Наурызбаева, Б. Абишева, А. Баярлина автор раскрывает широкий, общенациональный характер задач, стоящих перед основоположниками нетрадиционных для Казахстана видов искусства. Искусствовед выявляет приверженность композиционному портрету с изображением модели на театральной или концертной сцене в раннем творчестве художницы Г. Исмаиловой. Портреты певицы Куляш Байсеитовой, танцовщицы Шары Жиенкуловой не столько раскрывают человеческий характер, сколько создают апофеоз их призванию. Постепенно художница

приходит к изменению стиля в изображении портретируемого показывая, что психологический и живописный строй портрета Дины Нурпеисовой выполнен в более сдержанной тональной и эмоциональной манере [13, с. 103].

Внутренняя духовная потребность нации в воплощении образа народного героя, своеобразно соединившись с установкой официальной идеологии советского времени, способствовала возникновению в творчестве скульптора Х. Наурзбаева плеяды интереснейших образов. Персонажами портретов и памятников стали люди, оставившие след в национальной истории и культуре. «В его понимании и трактовке человека всегда присутствовали склонность к обобщению, к возвышенному идеализму, в контексте которого общественный, социальный пафос, а не личные критерии» [13, с. 145]. Скульптурный идеал Наурзбаева – это цельный, ясный, выразительный образ, воплотивший стойкость и незыблемость основных человеческих качеств и их неизменность во времени. Исследователь подчеркивает, что в работах скульптора своеобразно претворилась свойственная духовной традиции, национальной ментальности идеализация правителя, вождя, старейшины рода, и в то же время умение автора оперировать реалистическими приемами пластики, его взгляда на личность с точки зрения своего времени.

В 2013 г. издана книга «100 шедевров искусства Казахстана. Живопись. Скульптура. Графика». Это результат многолетних научных исследований искусствоведов Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова по выявлению значимых произведений отечественной художественной школы. В издании представлено 100 полотен общеизвестных и малоизвестных картин из зарубежных музеев и частных коллекций казахстанских художников. Каждая работа сопровождается искусствоведческой аннотацией, раскрывающей исторические и духовные контексты изобразительного искусства Казахстана на примере образцов живописи, скульптуры и графики. Концептуальной основой издания явилось выявление эволюции стилистических направлений, общественного контекста и культурной политики государства, репрезентация идейно-философского комплекса, отображение основных поисков национальной самобытности в развитии различных жанров на основе хронологического принципа вхождения мастеров в изобразительное искусство [14, с. 18]. Использование методов искусствоведческого анализа и эмоционального живого языка позволило искусствоведам Р.А. Ергалиевой, Х.Х. Трусеповой, Д.С. Шариповой, А.К. Юсуповой, О.В. Батуриной, Р.И. Каргабековой, З.А. Ыдырыс представить национальную самобытность и уникальность казахского изобразительного искусства, в том числе портретного от его истоков до современного этапа развития.

Выводы

Как показывает анализ научных трудов лингвистов и литературоведов Казахстана начала XXI в. изучение портретного жанра как особой сферы знаний о человеке раскрывает понимание индивидуальности, не сводящееся лишь к телесности. Портретное искусство помогает выявить человеческую сущность, показать связь с духовными истоками, ментальностью, спаянность с языковой картиной мира, традициями национальной художественной культуры. Вместе с этим портрету свойственна современность, выявляющая условия той или иной культурно-исторической реалии, в которой находилась личность портретируемого и автора, талантом которого создано художественное произведение, проявляющее авторскую концептосферу.

В процессе изучения проблемы выявлено, что портрет как объект исследования в XXI веке не рассматривался филологами с позиций лингвокультурологии, этнопсихолингвистики, лингвоконцептологии. Основными подходами в изучении феномена портрета в современной филологии Казахстана являются лингвистический, литературоведческий. Несмотря на имеющиеся публикации, необходимо констатировать тот факт, что проблемное поле филологического исследования в большинстве своем опирается на художественные произведения русской литературы XIX-XX вв. и практически отсутствуют исследования по проблеме функционирования портрета в произведениях художественной прозы и поэзии Казахстана.

Проблема особенностей функционирования портрета в изобразительном искусстве Казахстана освещена многообразно, представлена большим количеством искусствоведческих работ, широким кругом авторов в культурно-историческом и национально-художественном аспектах.

Краткий обзор научных исследований филологов и искусствоведов по проблеме функционирования портрета показал, что личность, как объект искусства и литературы и в XXI в. продолжает интересовать ученых, выявляя актуальность поднятой в исследовании проблемы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Болатова, Г. Ж.** Художественный портрет как элемент художественного произведения (на материале романа-эпопеи М. О. Ауэзова «Путь Абая») [Текст] // Вестник КазНУ. Серия филологическая. 2010. – №4 – 5 (128 – 129). – С. 210–211.

2 **Мусаканова, Г., Шахин, А. А.** Портретирование как метод изучения языковой личности [Текст] // Вестник КГУ им. Ш. Уалиханова Серия филологическая. – 2019. – № 3. – С. 85–89.

3 **Нурғали, К. Р.** Литературно-художественный портрет как эстетическая суть критического жанра [Текст] // Вестник Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова серия филологическая. – 2019. – № 2. – С. 241–245.

4 **Базылова, Б. К.** Жанровые особенности литературного портрета [Текст] // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2011. – № 3(133). – С.184–189.

5 **Базылова, Б. К.** Художественные формы портрета в структуре романа [Текст] // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2012. – № 2(136). – С. 17–21.

6 **Базылова, Б. К.** Портретные зарисовки как неотъемлемая часть художественного творчества [Текст] // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2012. – № 3 (137). – С. 27–31.

7 **Базылова, Б. К.** Литературный портрет «Гоголь» как своеобразная художественная форма повествования [Текст] // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2012. – № 5–6 (139–140). – С. 79–83.

8 **Базылова, Б. К.** Литературный портрет как часть публицистического цикла [Текст] // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2013. – № 1-2(141–142). – С. 55–60.

9 **Базылова, Б. К.** Очерк-этиюд как тип жанровой структуры литературного портрета [Текст] // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2013. – № 3(143). – С. 45–51.

10 **Базылова, Б. К.** Авторская концепция характера в литературном портрете [Текст] // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2013. – № 4 (144). – С. 83–89.

11 **Шарипова, Д. С.** Творчество А. Кастеева в контексте становления живописной школы Казахстана (1930-50-е годы): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения 17.00.04 [Текст]. – Алматы, 2006. – 30 с.

12 **Джадайбаев, А. Ж.** Образ человека в контексте философско-этических идеалов эпохи. Об искусстве портрета в живописи Казахстана 1970-х годов [Текст] // Известия НАН РК, серия филологическая. – 2007. – №4. – С.57–63.

13 **Ергалиева, Р.** Этническое и эпическое в искусстве Казахстана [Текст]. – Алматы : ИД Жибек жолы, 2011. – 432 с.

14 100 шедевров искусства Казахстана. Живопись. Скульптура. Графика [Текст]. – Алматы : ИД Жибек жолы, 2013. – 264 с.

REFERENCES

1 **Bolatova, G. Zh.** Khudozhestvennyi portret kak element khudozhestvennogo proizvedeniia (na materiale romana-epopei M. O. Auezova «Put Abaia») [An artistic portrait as an element of a work of art (based on the material of

M. O. Auezov's epic novel «The Way of Abai») [Text] // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. 2010. – № 4–5 (128–129). – P. 210 – 211.

2 **Musakanova, G., Shakhin, A. A.** Portretirovanie kak metod izucheniia iazykovoi lichnosti [Portraiture as a method of studying linguistic personality] [Text]. Vestnik KGU im. Sh. Ualihanova Seriya filologicheskaya. – 2019. – № 3. – P. 85–89.

3 **Nurgali, K. R.** Literaturno-khudozhestvennyi portret kak esteticheskaia sut kriticheskogo zhanra [Literary and artistic portrait as the aesthetic essence of the critical genre] [Text]. Vestnik Kokshetausskogo universiteta im. Sh. Ualihanova seriya filologicheskaya. – 2019. – №2. – P. 241–245.

4 **Bazylova, B. K.** Zhanrovye osobennosti literaturnogo portreta [Genre features of literary portrait] [Text] // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2011. – № 3 (133). – P.184–189.

5 **Bazylova, B. K.** Khudozhestvennye formy portreta v strukture romana [Artistic forms of portrait in the structure of the novel] [Text]. Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2012. – № 2 (136). – P.17–21.

6 **Bazylova, B. K.** Portretnye zarisovki kak neotieemlemaia chast khudozhestvennogo tvorchestva [Portrait sketches as an integral part of artistic creativity] [Text] // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2012. – № 3 (137). – P. 27–31.

7 **Bazylova, B. K.** Literaturnyi portret «Gogol» kak svoeobrazaia khudozhestvennaia forma povestvovaniia [Literary portrait «Gogol» as a kind of artistic form of narration] [Text] // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2012. – № 5-6 (139–140). – P. 79–83.

8 **Bazylova, B. K.** Literaturnyi portret kak chast publitsisticheskogo tsikla [Literary portrait as part of a journalistic cycle] [Text]. Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2013. – № 1–2 (141–142). – P. 55–60.

9 **Bazylova, B. K.** Ocherk-etiud kak tip zhanrovoy strukturny literaturnogo portreta [Sketch-sketch as a type of genre structure of a literary portrait] [Text]. Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2013. – № 3 (143). – P. 45–51.

10 **Bazylova, B. K.** Avtorskaia kontseptsia kharaktera v literaturnom portrete [The author's concept of character in a literary portrait] [Text]. Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2013. – №4 (144). – P. 83–89.

11 **Sharipova, D. S.** Tvorchestvo A. Kasteeva v kontekste stanovleniia zhivopisnoi shkoly Kazakhstana (1930-50-e gody) : avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata iskusstvovedeniia 17.00.04.] Kasteev's creativity in the context of the formation of the painting school of Kazakhstan (1930s–50s) : abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Art criticism 17.00.04 [Text]. – Almaty, 2006. – 30 p.

12 **Dzhadaibaev, A. Zh.** Obraz cheloveka v kontekste filosofsko-eticheskikh idealov epokhi. Ob iskusstve portreta v zhivopisi Kazakhstana 1970-kh godov [The image of man in the context of philosophical and ethical ideals of the epoch. About the art of portraiture in the painting of Kazakhstan in the 1970s [Text] // Izvestiya NAN RK, seriya filologicheskaya. – 2007. – №4. – P. 57 – 63.

13 **Ergalieva, R.** Etnicheskoe i epicheskoe v iskusstve Kazakhstana [Ethnic and epic in the art of Kazakhstan] [Text]. – Almaty : ID Zhibek zholy, 2011. – 432 p.

14 100 shedevrov iskusstva Kazakhstana. Zhivopis. Skulptura. Grafika [100 masterpieces of art of Kazakhstan. Painting. Sculpture. Graphics] [Text] – Almaty : ID Zhibek zholy, 2013. – 264 p.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

*Е. Ю. Личман¹, М. П. Попандопуло²

¹Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

²Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал баспаға 13.06.22 түсті.

ПОРТРЕТ ХХІ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ФИЛОЛОГТАРЫНЫҢ МЕН ӨНЕР ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІ РЕТІНДЕ

Мақалада ХХІ ғасыр басындағы қазақ тіл ғалымдары мен өнертанушы ғалымдарының еңбектеріне қысқаша салыстырмалы шолу жасалған. Қазақстан әдебиеті мен бейнелеу өнері шығармаларындағы портреттің қызмет ету мәселесі туралы. Жүйелік, лингвистикалық, өнертанулық әдістер негізінде осы кезеңге қолжетімді ғылыми зерттеулердің мазмұны талданып, көркем портреттің проблемалық саласы адам түсінігінің нақты түрі ретінде зерттеліп, портреттегі портретті интерпретациялау ерекшеліктері зерттеледі. ХХІ ғасырдағы Қазақстанның бейнелеу өнері мен әдебиеті туындылары сипатталады. отандық филологтар мен өнертанушылар еңбектерінде. Мәселені зерттеу барысында портретті зерттеу нысаны ретінде филолог ғалымдар лингвомәдениеттану, этнопсихолінгвистика, лингвоконцептология тұрғысынан қарастырмағаны анықталды. Қазіргі филологиядағы портрет құбылысын зерттеудің негізгі тәсілдері – лингвистикалық, әдебиеттану. Өнертанушы ғалымдардың еңбектерінде Қазақстан бейнелеу өнеріндегі портреттің қызмет ету мәселесі жан-жақты берілген. Ғылыми еңбектерді хронологиялық

жүйелеу негізінде Қазақстанның көркем прозасы мен поэзиясы шығармалары мысалында портреттің қызмет ету мәселесі бойынша филолог ғалымдардың аздаған жарияланымдары туралы қорытынды жасалды, бұл кеңдікке алғышарттар жасайды. оның ғылыми түсінігі.

Кілтімі сөздер: бет, адамның ішкі әлем, әдеби портрет, портреттік сурет, лингвомәдениеттану, өнер тарихы, Қазақстанның заманғы және әдебиеті.

*Ye. Yu. Lichman¹, M. P. Popandopulo²

¹Pavlodar Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar

²Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 13.06.22

PORTRAIT AS AN OBJECT OF RESEARCH IN THE WORKS OF PHILOLOGISTS AND ART HISTORIANS OF KAZAKHSTAN OF THE XXI CENTURY

The article provides a brief comparative review of the works of Kazakh linguists and art historians of the beginning of the XXI century on the problem of the functioning of the portrait in the works of literature and fine arts of Kazakhstan. On the basis of systematic, linguistic, art criticism methods, the content of scientific research available for this period is analyzed, the problematic field of artistic portraiture as a specific form of human comprehension is studied, the features of portrait interpretation in works of fine art and literature of Kazakhstan of the XXI century in the works of domestic philologists and art historians are characterized. In the process of studying the problem, it was revealed that the portrait, as an object of research, was not considered by philologists from the standpoint of linguoculturology, ethnopsycholinguistics, linguoconceptology. The main approaches to the study of the phenomenon of portrait in modern philology are linguistic, literary. In the works of art critics, the problem of the functioning of the portrait in the visual arts of Kazakhstan is presented in many ways. Based on the chronological systematization of scientific works, a conclusion is made about a small number of publications of philologists on the problem of the functioning of the portrait on the example of works of fiction and poetry of Kazakhstan, which creates prerequisites for the breadth of its scientific understanding.

Keywords: face, inner world of a person, literary portrait, portrait painting, linguoculturology, art criticism, art and literature of Kazakhstan.

***А. К. Матаева¹, С. Б. Жұмаәул², Э. И. Коптева³**

^{1,2}Д. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

³Омбы мемлекеттік педагогикалық университеті,
Ресей Федерациясы, Омбы қ.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ЖАҢА БАҒЫТТАР

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу, ғылыми негіздеу әр дәуірде түрлі белестерден өткені белгілі. Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі ұлттық әдебиетті жаңа қырлардан жасан-жақты зерттеуге, тың ізденістерге, сонымен қатар ақтандақтарды орнына келтіруге мүмкіндік берді. Қазіргі таңдағы заманауи зерттеулер нәтижесінде ұлттық әдебиетіміз қасаң саясат салдарынан қалыс қалған рухани, әдеби жәдігерлермен толықтырылды. Қазіргі қазақ әдебиеті тарихының өрісі кеңейіп, тарих тамыры тым тереңге бойлайтыны айғақталды. Мақалада қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу мәселелері баяндалды. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеудің дәстүрлі бағыттарына және жаңашыл ізденістерге шолу жасалды. Дәстүрлі және жаңашыл ізденістердің ерекшеліктері, ғылыми ұстанымдары сараланды. Қазақ әдебиеті тарихын зерттеген ғалымдардың еңбектері, зерттеушілердің ертедегі және қазіргі ізденістері, ұжымдық зерттеу жұмыстары талданып, олардың әдебиеттану ғылымында алатын орны мен қосқан үлестері бағамдалды. Қазақ әдебиеті тарихына заманауи зерттеулердің енгізген жаңалықтары, аспектілері нақты ғылыми-зерттеу еңбектер негізінде екішелді. Тұтас қазақ әдебиетінің тарихын жасау жолындағы ізденістердердің өзіндік жүйесіне, тың қозғарастарға назар аударылды. Ұлттық әдебиетіміздің тарихын зерттеу жұмыстарындағы ізденістер мен пікірлерді сараптай келе, негізгі бағыттары анықталды. Зерттеу нәтижесі ретінде ұлттық мұраны зерттеудің жаңа жолдары бағамдалды. Ғасырлар бойы жинақталған әдеби мұраларымызды заманауи талаптар тұрғысынан қайта зерделудің маңызы нақтыланды.

Кілтті сөздер: қазақ әдебиетінің тарихы, хронологиялық жүйе, диахрондық, синхрондық аспектілер, тарихилық принцип.

Кіріспе

Әдеби үрдіс тынымсыз, құбылмалы болғандықтан әдебиет тарихының жаңа белестерін зерделеу, түйсінуге, әр заманға сай рухани дүниелердің, көркем туындылардың әдебиет тарихындағы алатын орнын, маңыздылығын саралау әдебиеттегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Жаһандану дәуірінде әлемдік өркениеттің озық дәстүрлерін игеру барысында ұлттық әдебиеттің өрісі кеңеюімен қатар, әлемдік әдебиет тарихының дамуына да өз үлесін қосуда. Қатарға жаңа мәдени-рухани ерекшелігі бар ұлттық мәдениеттің қосылуымен бірге әлемдік мәдениет өзге сипаттағы құндылықтармен толыға түседі. Осы тұста біз қазақ әдебиеті тарихын зерттеудің дәстүрлі және жаңа бағыттарын саралау міндетін алға қойдық. Демек, қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу еңбектерін жинақтап зерделеу, талдау, қазақ әдебиетінің тарихын зерттеудің дәстүрлі және қазіргі бағыттарын, ерекшеліктерін анықтау.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың зерттеу материалдарына қазақ әдебиеті тарихын зерттеуге байланысты еңбектер, ғылыми тұжырымдамалар жатады. Әдеби зерттеулерге үлкен жауапкершілікпен қараған М. Әуезов, Б. Кенжебаев, Қ. Жұмалиев, Ы. Ысмайылов, С. Қирабаев, М. Базарбаев, Т. Кәкішев, Ш. Елеукенов, Р. Нұрғали, тағы да басқа ғалымдардың еңбектері және қазіргі қазақ әдебиеті тарихын зерттеудегі тың ізденістер сараланды. Қазақ әдебиеті тарихын зерттеудің дәстүрлі және жаңа бағыттарын қарастыруда жинақтау, талдау, салыстыру әдістері негізге алынды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу әр кезеңдерде түрлі белестерден өтті. Алғаш рет қазақ әдебиетін ғылыми, теориялық, тарихи тұрғыдан жүйелі түрде зерттеген еңбек А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» болатын [1]. Бұл еңбек әдебиет тарихын дәуірлеу бойынша тұңғыш қадамдарымен, ғылыми ұстаным ретінде хронология емес, әдебиеттің негізгі бағыттары мен мазмұнын алғандығымен ерекшеленеді.

1927 жылы М. Әуезовтің «Әдебиет тарихы» еңбегі жарық көрді, алайда мұнда басты назар ауыз әдебиетіне аударылды [2]. Сондай-ақ XIX ғасыр «зар заман» әдебиеті қарастырылып, қазақ әдебиетінің тарихын Асан Қайғыдан бастап Бұқар, Махамбет, Шортанбай, Мұрат, Ыбырай, Ығылман, Абай, сияқты ақындардың шығармашылықтарына жоғары баға берілген еді.

1928 жылы Халел Досмұхамедұлының ауыз әдебиетінің табиғатын зерделумен қатар оның 46 түріне сипаттама берген «Қазақ халық әдебиеті»

еңбегі шықты [3]. Ал ғалымның Махамбет, Мұрат, Шортанбай туралы зерттеулері қазақ әдебиетінің тарихын жасауда негіз болды деп айта аламыз.

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде С. Сейфуллиннің де үлесі салмақты. Ол қазақ әдебиетін сол заманның саяси-әлеуметтік жағдайына байланысты екі дәуірге жіктеді: билер дәуірі және орыс патшасына бағынған дәуір. «Қазақ әдебиеті» еңбегінде казактың ауыз әдебиетін түрлерге, жанрларға бөліп қарастырады. «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» еңбегінде Бұқар, Балқы Базар, Шортанбай, Досқожа, Сүйінбай, Шөже, Балта, Кемпірбай, Жанақ, Түбек, Орынбай, Сералы, Тоғжан, Құлмамбет, Жамбыл, Майкөт сынды ақындардың өлеңдері мен айтыстары берілген. Аталмыш еңбектер қазақ әдебиетінің тарихына тұңғыш рет хронологиялық, хрестоматиялық жүйе енгізген құнды мұралар болып табылады.

XX ғасыр әдебиетінің көрнекті өкілі С. Мұқановтың әдебиет тарихына қатысты зерттеулерін XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті, Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев, XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті деп жіктеуге болады. Ол қазақ әдебиетінің тарихын XVIII ғасырдан зерттеп, «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» еңбегінде Бұхар жыраудың, Сырым Датұлының, Махамбет Өтемісұлының өлеңдеріне, Жанқожа батыр, Кенесары-Наурызбай туралы жырларға, «Бекет батыр» дастанына тоқталған. С. Мұқанов та «Зар заман» әдебиетін Асан Қайғыдан бастап, Бұхар жырау, Махамбет, Шортанбай, Мұрат, Ыбырай Алтынсарыұлы, Нармамбет, Шернияз, Досқожа, Күдері, Нысанбай, Ығылман сынды ақындарды «зар заман» әдебиетінің өкілдеріне жатқызып, олардың шығармаларына талдаулар жасады. Зерттеуші Шоқан Уәлихановтың, Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармашылығын, Алашорда әдебиетінің көрнекті өкілдері А. Байтұрсынұлының, М. Дулатұлы, О. Қарашұлының, М. Жұмабаевтың, С. Торайғыровтың, С. Дөнентаевтың, Б. Күлеевтің, М. Әуезовтің, Ж. Аймауытовтың шығармашылықтарын зерттеліп қарастырды. Сондай-ақ Мағжанның ақындығы жайында құнды пікір айтқан еді. С. Мұқановтың зерттеулері қазақ әдебиетінің тарихында маңызды орын алып, қазіргі таңда да ғылыми тұрғыдан баға жетпес еңбектердің бірі болып қалады.

Қазақ әдебиетінің тарихын жасауда күні кешегі тәуелсіздік алғанға дейін «ақтаңдақ» болып, шешімін таппай келген кезең – XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті болатын. Міне, осы бір саяси күрмеуі күрделі тақырыпқа алғаш рет жол салып, ғылыми тұрғыдан ерлік жасаған С. Мұқанов болды [4, 14 б.].

Қазақ әдебиеті тарихының кешенді түрде зерттелуін көксеген Е. Ысмайылов әрдайым әдебиеттану ғылымының үш саласына да назар аударып, тарихи мұраларға, ауыз әдебиетінің үздік үлгілерін үнемі жинап, жүйелеуге, жариялап, насихаттауға көңіл бөліп отырды [5]. Қазақ әдебиетінің тарихы саласында іргелі зерттеулер жүргізген ғалым әдебиетті: казактың

фольклоры, XVIII – XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті, XX ғасырдағы қазақ әдебиеті деп жіктеп қарастыруды ұсынған болатын (Қазақ әдебиетінің тарихын жасау туралы. Социалистік Қазақстан, 1938.) Қазақ әдебиетінің тарихын ғылыми тұрғыдан жүйелеу, бірізділікке салу сияқты міндеттер алға қойылды. Осы орайда, қазақ әдебиетін дәуірлеу мәселесі бойынша бірқатар ғалымдар өз көзқарастарын айтып, пікірталастар туғаны мәлім.

Қажым Жұмалиев қазақ әдебиетінің тарихын Бұқар жыраудан, яғни XVIII ғасырдан бастауды ұсынды [6]. Бұл тұжырым «Қазақ әдебиеті» (1941), «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» (1948), «Қазақ эпосы мен әдебиеті тарихының мәселелері» (2 томдық. 1 том, 1958; 2 том, 1960) сияқты еңбектерінде жалғасын тапты.

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу ісінде, оны дәуірлеуде үлкен жаңалық әкелген Бейсембай Кенжебаев екені белгілі. Ғалымның тұжырымдамасы бойынша «Әдебиет тарихы халық тарихымен тығыз байланысты, соның бейнесі, көрінісі, сүрлеуі, ол қай кезде болсын халық тарихының ізімен жасалады. Демек, қазақ әдебиетінің ғылыми тарихы да қазақ халқы тарихының ізімен жасалуы тиіс». Осы тұжырымдамаға сәйкес қазақ әдебиетінің тарихы жаңаша дәуірленді:

1 Бұрынғы әдебиет (V – XV ғасырлар). Қазақ ру-тайпаларының ежелгі ру, ұлыс дәуірлеріндегі әдебиеті, көбінесе, сол замандардағы түрік ру-тайпаларымен бірге жасаған ортақ әдебиет.

2 Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет (XV–XVIII ғасыр), казактың өзіндік әдебиеті.

3 Қазақтың XIX ғасырдағы жаңа, сыншыл, реалистік әдебиеті.

4 Қазақтың XX ғасыр басындағы (1900 – 1920 жылдардағы) әдебиеті.

5 Қазақ халқының Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейінгі советтік әдебиет [7].

Әдебиетші ғалым Қ. Алпысбаев: «Әдебиет тарихын дәуірлеудегі Б. Кенжебаев ұстанымы өміршеңдігін дәлелдеді, өз нәтижесін көрсетті. Соңғы елу жылға жуық уақыт бойы ғалым идеясы жүзеге асып, жоғары оқу орындары мен мектептерде қазақ әдебиетінің тарихы ежелгі түркі халықтарына ортақ дәуірге дейінгі кезең қамтыла оқытылып келеді» – деп көрсеткен болатын [8, 94].

Ғалым Б. Кенжебаев негізін салған қазақ әдебиетінің зерттеу мектебі қалыптасып, Ә. Қоңыратбаев, Х. Сүйіншәлиев, Т. Қожакеев, Р. Бердібай, Т. Кәкішев, Ә. Оспанұлы сияқты белгілі ғалымдар қазақ әдебиетінің тарихын тереңдете зерттеуді қолдап қана қоймай, өздері де рухани мұраны игере түсу істерінде айтарлықтай үлес қосты. Р. Нұрғали, У. Қалижан, А. Еспембетов сияқты дарынды ғалымдар Б. Кенжебаевтың ғылыми мектебінен өтіп, ғылыми бағытын жалғастырды. У. Қалижанның (Қазақ әдебиетіндегі діни-

ағартушылық ағым. 1998), Қ. Мәдібаеваның (ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиеті. 2001), Б. Омаровтың (Зар заман поэзиясы. Генезис, типология, поэтика. 2003), А. Шәріптің (Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. 2003), Н. Келімбетовтің (Ежелгі дәуір әдебиеті. 2005), Т. Еңсегенұлының (Көне түркі руна жазбасы. Екі томдық, 1 том 2007; 2 том 2008) т.б. еңбектерінде қазақ әдебиетінің тарихын зерттеудің жаңа өрістері ашылды. Қазақ әдебиетінің тарихы араб, парсы, қытай деректерімен толығып, тарихтың тереңінде жатқан рухани мұралар байи түсті. Мұның барлығы да рухани мұраны игере түсу істерінің алдына жаңа міндеттер қоюда. Әдебиеттің тарихын жаңаша пайымдаған зерттеулер көрініп, өзіндік пікірі бар жас зерттеушілер шыға бастады [4, 18 б.].

Қазақ әдебиетінің тарихы тым тереңде жатқандығын қазіргі зерттеуші ғалымдар анықтай түскендей. И. Нұрахмет қазақ әдебиетінің тарихына қатысты ізденістерінің нәтижесінде тың пікір білдіреді. Зерттеуші қазақ әдебиетінің тарихы Орхон-Енисей жазбаларынан емес, одан да ерте басталатынын алға тартады: «Қытай деректерінде кездесетін сақ, ғұн, үйсінқанды, түрік патшалықтар дәуірінің әдебиетіне тиісті нұсқалар мен басқа ұлттар тілінде жазылған әдеби үлгілер түркі халықтарына ортақ әдебиеттің бастау көздерінің бірі болып саналу керек» [9].

Қазіргі қазақ әдебиеті кеңес дәуірінен кейінгі барлық елдер әдебиетіндегі сияқты әр бағыттағы көзқарастар мен көркем эстетика аясындағы күрделі ізденістермен ерекшеленеді. Оған себеп жаңа ғасырға ену кезеңі бұрын-соңды болмаған мәдени-тарихи өзгерістермен тұспа-тұс келуі. Әдебиеттің жаңашыл бағыттары замануи өркениет үрдістерімен бірге, ұлттық сананың жаңғыруы, рухани құндылықтардың өзгеруі, көркем өнерде жаңа міндеттер қойылуымен байланысты.

Тәуелсіздік қарсаңындағы қазақ әдебиетінің тарихын қайта жазу мәселесін алғаш рет қозғаған ғалымдардың бірі – академик С. Қирабаев болды. Ол Ж. Аймауытовтың шығармашылық мұрасын жинақтауды, жариялауды қолға алған еді. Сөйтіп, 1989 жылы Ж. Аймауытовтың алғашқы бір томдық шығармалар жинағын құрастырып, алаш азаматын қазақ әдебиетінің тарихына қайта енгізді. Ғалым жазушының шығармашылығына арналған тұңғыш ғылыми зерттеулердің бірі «Жүсіпбек Аймауытов» атты монографиясын жазды. Аталмыш еңбекте «Қартқожа», «Ақбілек», «Күнікейдің жазығы» туындыларына ғылыми талдау жасап, жазушыны «үлкен прозаның тұңғышы», «тұңғыш қазақ драматургы», «тұңғыш реалист романшы» ретінде бағалайды [10].

Сонымен қатар С. Қирабаевтың қазақ әдебиеті тарихын зерттеу жұмыстарына елеулі үлес қосқан «Әдебиеттің ақтаңдақ беттері» атты монографиясы. Бұл еңбекте саясаттың құрбаны, ғасыр төңірегінде әдебиеттен тыс қалған ақын-жазушылардың шығармашылығына талдау жасалған. Кеңес

дәуірінде «ескішіл», «кертартпа», «ұлтшыл» саналған Дулат, Шортанбай, Мұрат, Әбубәкір, Нұржан, Мәшһүр-Жүсіп, Нарманбет сынды ақындардың шығармашылығына «қазақтың тұңғыш революцияшыл-демократтары» деп баға беріліп, жаңаша тәуелсіз көзқарас білдіреді. С. Қирабаевтың 2010 жылы жарық көрген «Әдебиетті қайта оқу» атты сүбелі еңбегін де жоғарыда аталған барлық ізденістер мен зерттеулердің қорытындысы деп есептеуге болады [11].

Қазақ әдебиетінің алаш алыптары мұрасы және қазақ әдебиеті дәуірлерінің ерекшеліктерін саралаудағы тың зерттеулер М. Базарбаевтың «Көрікті ойдан көркем сөз», Т. Кәкішевтің «Қазақ әдебиеті сынының тарихы», «Мағжан және Сәкен», Р. Нұрғалидің «Әуезов және алаш», С. Жұмағұлдың «XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеттану ғылымы», Т. Қожакеевтің «Көк сеңгірлер», Ш. Елеуеновтің «Мағжан», Т. Жұртбайдың «Ұраным – Алаш!», Р. Тұрысбектің «Жүсіпбек», т.б. және . бірқатар ұжымдық жинақтарда кездеседі.

Ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетімізді жандандыруда ерекше орын алған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуіне оң серпіліс берді. Бағдарлама аясында қазақ әдебиетінің тарихына қатысты зерттеулер толықтырып, оның жаңа бағыттарын ұстанған «Бабалар сөзі» жүз томдық топтамасының ғылыми басылымын дайындау жобасы М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғалымдарымен жүзеге асырылды.

«Бабалар сөзі» жүз томдық сериясының 1-9 және 23, 24, 30, 31 томдарында шығыс халықтарының сюжеттеріне құрылған, бұрын жарық көрмеген хикаялық дастандар топтастырылды. Мәселен: «Сыршы молда», «Ғаяр қатын», «Шаһмаран» және т.б. 2005 жылы жарияланған 10-16 томдарына Қазан төңкерісінен кейін тыйым салынған 43 бірегей діни дастан енгізілді. Олар: «Мұхаммед пайғамбар», «Қисса Зарқұм», «Ғазауат сұлтан», т.б. «Бабалар сөзінің» 17 – 22 томдары отызға жуық күні бүгінге дейін белгісіз болған «Ғашықтық дастандармен» толықтырылып («Қисса Ләйлі-Мәжнүн», «Бозжігіт», «Қисса Шеризат-Күлшат», «Қисса Таһир- Зүһра»), ғашықтар дастандары 25, 26 томдарда жалғасын тапты. 32-томда тәуелсіздікке дейін жариялауға рұқсат етілмеген Түркі дүниесі, Шыңғыс хан, қазақ, үш жүз, найман, абақ керей рулары туралы А. Үлімжіұлы, Н. Оспанұлы, Б. Садықанұлы, Д. Саурықұлының шежірелік аңыздар жинақталған.

«Бабалар сөзі» сериясының 33-52 томдары «Батырлар жырына» арналды. Ауыздан ауызға тараған батырлар жырының бірнеше нұсқалары ұсынылған. Мәселен, «Алпамыс батыр» жырының 13 нұсқасы, «Қобыланды батыр» жырының 16 нұсқасы жинақталып, жүйеленді. «Батырлар жырының» біршама бөлігін ХІV-ХVІІ ғасырлардағы Ноғайлы дәуіріндегі «Қырымның қырық батыры» циклі құрайды. Бұл циклге енген «Орақ-Мамай», «Едіге», «Шора», «Қарасай-Қази» жырларына жеке томдар арналған. Мысалы,

39-томда Едіге батырға арналған жырлар Ш. Уәлиханов, Ә. Диваев, М. Ж. Көпеев, Мұрын жырау, Нұртуған, Қ. Қылышбайұлы, Қ. Жапсарбаев, А. Өмірзақов үлгілері түпнұсқалар бойынша жинастырылып әзірленді. Соңғы екі мәтін тұңғыш рет ғылыми жолға түсті.

«Бабалар сөзінің» 53 – 55 томдарында «Қыз Жібек» пен Қозы Көрпеш – Баян сұлу» ғашықтар жырларының жарық көрген және жарық көрмеген үлгілері қарастырылған. Мысалы, «Қыз Жібектің» Мұсабай жырау, Ж. Шайхисламұлы (1900), Ш. Қалмағамбетов жырлаған көркем нұсқалары, ал «Қозы Көрпеш – Баян сұлудың» Ш. Уәлиханов, В. В. Радлов, Бейсенбай ақын, М. Ж. Көпеев, Г. Н. Потанин, Шөже Қаржаубайұлы, Н. И. Ильминский, А. Дәндібайұлы, Қ. Мейірманұлы, Молла Рахым, Б. Мақанов, М. Нукин нұсқалары жинақталды.

Кеңес заманында ұлт-азаттық идеяны ұстанған тарихи жырлар идеологияға қарама-қайшы келу себепті зерттеу нысаны ретінде шеттетілгені белгілі. Егемендігімізді алған соң рухани жәдігерлерімізді жаңғыртуға мүмкіндік туды. Демек, жүзтомдықтың 56-63 томдары тарихи жырларын қамтуы орынды. Мұнда Жәнібек ханның ерлік істері «Батыр Жәнібектің өлеңі» (жыршысы – О. Тайманов), XVI ғасырдың тарихи оқиғаларын бейнелейтін «Олжаш батыр» (Ж. Төлепов) тұңғыш рет жарыққа шықты. Сондай-ақ XVIII ғасырдың белді қоғам қайраткері Төле би (Қ. Байболұлы) және Абылай туралы Көкбай жырлаған «Абылай хан әңгімесі», Мәшһүр Жүсіп Көпеев қағазға түсірген «Сабалақ», «Абылай мен Олжабай» жырлары қамтылды. Тарихи жырлар Бөгенбай батыр, Қабанбай батыр, Ер Жасыбай, Олжабай батырларға арналған. Жүзтомдықтың келесі сериялары қазақ фольклорының шағын жанрларын қарастырады. Мұнда халықтан, оның ішінде шетел қазақтарынан жиналған және қолжазба қорларында сақталған 2279 жұмбақ жинақталды. Мақал-мәтелдер 65-69-томдарында, 70, 71-томдарда ежелден келе жатқан фольклордың көне жанры қара өлеңдер мәтіндері «Мың бір маржан» (А. Сейдімбек, 1989) мен «Қара өлең» (О. Асқар, 1997) жинақтары негізінде тұңғыш рет 3918 шумақ қара өлең үлгілері және қытайдағы қазақтардан жиналған туындылар жарияланды. Келесі томдарда балаларға арналған өлеңдер, ертегілер және қазақ мифтері, Моңғолдағы қазақтардың фольклоры, ғұрыптық фольклор, өтірік және күлдіргі ән-өлеңдер сияқты үлгілер жинақталып, қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу ісінде қомақты үлес қосты [12].

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде тың арнадағы еңбектер қосылып, жаңа тұжырымдар ғылыми тұрғыдан негізделіп қазақ әдебиетінің баюына септігін тигізетіні сөзсіз. Осы орайда жоғарыда аталған мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында М. О. Әуезовтің 50 томдық академиялық шығармалар жинағы, «Қазақ әдебиетінің тарихы» (10 том),

«Әдеби жәдігерлер» (20 том), «Классикалық зерттеулер» (34 том), «Ұлы дала тұлғалары» сериясымен «Жамбыл», «Абай» зерттеу еңбектерінің орны бөлек. Қазақ әдебиеті өрісін кеңейтуде маңызды орын алаған еңбектер ретінде «Қазақтың 100 поэмасы» сериясын, т.б. атап өтуге болады.

Қазақ әдебиетінің тарихын жаңаша саралаған елеулі еңбектердің бірі М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары дайындаған барынша толымды, әрі ғылыми дереккөздермен дәйектелген жаңа 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихынан» анық байқауға болады. Ұлттық әдебиет тарихын жаңадан жасау тек тарихилық қағида қажеттілігінен келіп туындайтын тұжырым ғана емес, ең бастысы әлем әдебиетінің және ұлттық көркем ой мен мәдениеттің даму заңдылықтарына негізделген. Әдебиеттің 10 томдық жаңа тарихы эстетика заңдылықтары тұрғысынан көркем сөз эволюциясы бойынша жаңа кезеңдерге бөлінетін болды. Бұл қазақ әдебиетінің өз көркемдік дамуында үш үлкен кезеңді жүріп өткендігін көрсетеді: 1) Абайға дейінгі әдебиет (ежелгі және ортағасырлық кезең); 2) Абай дәуіріндегі әдебиет (жаңа дәуір); 3) Абайдан кейінгі әдебиет (қазіргі кезең) [13].

Ұжымдық еңбектің басты құндылығы деп қазақ әдеби мұралары тұңғыш рет ұлттық мүдде тұрғысынан ғылыми түрде жүйеленіп, зерделенуі деп білеміз. Ауыз әдебиеті бұрынғы зерттеулерде негізінен жанрлық жүйе бойынша қарастырылса, жалпы редакциясын С. Қасқабасов басқарған «Қазақ фольклорының тарихы» 1-томында тұңғыш рет хронологиялық принциппен даму үстінде тарихи тұрғыдан сараланып, жаңалық енгізген. Сонымен қатар тағы бір ерекшелігі қазақ фольклорын үш кезеңге және тақырыптық жағынан іштей жанрларға бөліп жіктеуі. «Қазақ әдебиеті тарихының» 2-томында ежелгі дәуірдегі әдебиет, орта ғасырлар көне түркі жазба ескерткіштері, Қарахандықтар және Алтын Орда кезеңіндегі әдебиет қарастырылып, толық зерттелген. Мұндағы басты өзгешелік ертеде зерттелген туындылармен бірге алғаш рет ғылыми айналымға енгізілген көркем шығармалар (мәселен, Әлидің «Нахджул-Фарадис» шығармасы), сондай-ақ зерттеу жұмыстарына ежелгі әдебиетке байланысты түркі халықтары тілдеріндегі, араб, парсы, орыс, Батыс Еуропа тілдеріндегі деректерді қолдану болып табылады. Осы томда ежелгі қазақ әдебиеті тарихының хронологиялық жүйесі айқындалумен қатар, басты даму кезеңдері анықталды. Нәтижесінде қазақ әдебиеті:

- тарихи дәуірдегі әдебиетке қатысты жәдігерлер,
- көне түркі әдебиеті,
- Қарахандықтар тұсындағы әдебиет,
- Алтын Орда әдебиеті деп төрт кезеңге жіктеліп қарастырылған [14].

«Қазақ әдебиетінің тарихы» академиялық еңбегінің әр томында қазақ әдебиетінің тарихына әкелген жаңа ғылыми пікірлер, бағыттар баршылық.

«Қазақ әдебиетінің тарихы» он томдығы ұзақ ғасырлар бойы жинақталған әдеби мұраларымызды заманауи талаптар тұрғысынан қайта зерделеген, әлемдік әдебиет аясында қайта сараланған, ғылыми бағытта жүйелі бірізділікке түскен құнды зерттеу жұмыстарының бірі болмақ.

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу жұмыстарындағы ізденістер мен пікірлерді сараптай келе, негізгі бағыттарын анықтауға болады: - қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде диахрондық жүйеге басымдылық берілгенімен, синхрондық аспекті тұрғысынан ақын-жазушылардың шығармашылық даралығын анықтау; - әдебиетті көркемдік-эстетикалық тұтастық ретінде қарастыру және бағалау; - әдебиеттің көркемдік-эстетикалық қызметінің ерекшеліктеріне, философиялық мәніне назар аудару; - әдеби мұраларымызды қайта зерделеу, пайымдау, сондай-ақ шетел қазақ әдебиетін зерттеу, орнын бағамдау; - ұлттық әдебиетімізді әлем әдебиетімен салыстыра талдап, ерекшелігін айқындау. Ескеретін жайт, әдебиет тарихын жаңадан жасау тек тарихилық қағида қажеттілігінен келіп туындайтын тұжырым емес, ең бастысы әлем әдебиетінің және ұлттық көркем ой мен мәдениеттің даму заңдылықтарына негізделеді. Сонымен қатар зерттеу нәтижесінде ұлттық мұраны зерттеудің жаңа жолдарын бағамдадық:

- әдеби дәуірлер көп қырлы идеялық-эстетикалық ізденістерді білдіреді, сондықтан, бірізді, заңды және біртұтас үдеріс ретінде көрсетілуі керек;

- әдебиеттің дамуы зайырлы және рухани-діни мазмұндағы бірлікте зерттелуі тиіс;

- әдеби құбылыстарды тарихи тұрғыдан объективті бағалау қажет, атап айтқанда, әр заман әдебиетінің ерекшеліктерін ескере отырып талдау, субъективизмнен аулақ болу.

Қорытынды

Ұлттық әдебиетіміздің тарихын зерттеуде қазақ әдебиеті әлем әдебиетінің құрамдас бөлшегі, түрлі әдебиеттердің жетістіктерін ұлттық ерекшелік призмасы арқылы қабылдап, байи түсетіні, әдебиеттану ғылымының жаңалықтарына сүйене отырып, жаңа ағымдар мен бағыттарды қабылдау-қабылдамау қарым-қатынасын өзі анықтайтынын және қазақ әдебиеті тарихына даму, тоқырау, белгілі бір позицияларды жоғалту, жаңару, жаңғыру кезеңдері сияқты факторлар орын алады. Бүгінгі таңда қазақ әдебиетінің тарихын зерттеудің дәстүрлі бағыттары жаңашыл ізденістермен толығып, қазақ әдебиетінің өрісі кеңейіп, тәуелсіздік биігінен әдеби құндылықтарымыз бағаланып, әдеби-эстетикалық дәрежеміз артқаны байқалады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш [Мәтін] : Зерттеулер мен өлеңдер / А. Байтұрсынов. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208 б.

2 **Әуезов, М.** Әдебиет тарихы [Мәтін] / М. Әуезов. – Алматы : Ана тілі, 1991. – 240 б.

3 **Күзембаева, В.** Тұғыры биік тұлға [Мәтін] : Халел Досмұхамедұлына арнаған / В. Күзембаева. – Алматы : Орталық ғылыми кітапхана, 2008. – 278 б.

4 **Ысқақұлы, Д.** Рухани толғамдар [Мәтін] : Зерттеулер / Д. Ысқақұлы. – Алматы : Дәстүр, 2015. – 404 б.

5 **Пірәлі, Г.** Әуезовтің Е. Ысмайыловқа жазған хаттарындағы әдебиет мәселелері / Г. Пірәлі // Ана тілі. – [Электрондық ресурс] – <https://anatili.kazgazeta.kz/news/53695>

6 **Жұмалиев, Қ.** Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері [Мәтін] / Қ. Жұмалиев. – Орал : Ағартушы, 2010. – 436 б.

7 **Кенжебаев, Б.** Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері [Мәтін] / Б. Кенжебаев. – Алматы : Ғылым, 1973. – 167 б.

8 **Алпысбаев, Қ.** Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеуде Бейсенбай Кенжебаев ұстанымы [Мәтін] / Қ. Алпысбаев // Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан : 2 томдық. – Астана, 2011. – Т. I. – 482 б.

9 **Нұрахметұлы, И.** Қазақ әдебиетінің төркіні мен тарихын дәуірлеу (Б.з.д. дейінгі Х ғасырдан заманымыздың XVIII ғасырына дейін) [Мәтін] : филолог. ғыл. канд... дис. авторефераты / И. Нұрахметұлы. – Астана, 2005. – 20 б.

10 **Қирабаев, С.** Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін] / С. Қирабаев. – Алматы : Қазығұрт, 2007. – Т. 4. – 258 б.

11 **Қирабаев, С.** Әдебиетті қайта оқу [Мәтін] : Әдебиеттік зерттеулер мен мақалалар / С. Қирабаев. – Алматы : Балауса, 2010. – 320 б.

12 **Бабалар сөзі : Жүзтомдық** [Мәтін]. – Астана : Фолиант, 2003–2013. –100.

13 **Қазақ әдебиетінің тарихы** // Qazaqstan tarihy. – [Электрондық ресурс] <https://e-history.kz/kz/first-president/show/12318/>

14 **Қазақ әдебиетінің тарихы : Онтмдық** [Мәтін]. – Алматы : ҚазАқпарат, 2004–2008. – Т.10.

REFERENCES

1 **Baitursynov, A.** Ádebiet tanytqysh : Zertteýler men óleńder [Theory of literature. Research and poetry] [Text]. – Almaty : Atamura, 2003. – 208 p.

2 **Aýezov, M.** Ádebiet tarihy [Literary history] [Text]. – Almaty : Ana tili, 1991. – 240 p.

3 **Kúzembaeva, V.** Tuǵyry biik tulǵa: Halel Dosmuhamedulyna arnalǵan [Outstanding personality : Dedicated to Khalil Dosmukhameduly] [Text]. – Almaty : Ortalyq ǵylymı kitaphana, 2008. – 278 p.

4 **Ysqauly, D.** Rýhanı tolǵamdar : Zertteýler [Spiritual thoughts : research] [Text]. – Almaty : Dastúr, 2015. – 404 p.

5 Pirali, G. Áyezovtńń E. Ysmarylovqa jazǵan hattaryndaǵy ádebiet máseleleri [Questions of literature in Auezov 's letters to E. Ismailov] // [Electronic resource] <https://anatili.kazgazeta.kz/news/53695>

6 **Jumaliev, Q.** Qazaq eposy men ádebiet tarihyńńyń máseleleri [Problems of the history of the Kazakh epic and literature] [Text]. – Oral : Áǵartýshy, 2010. – 436 p.

7 **Kenjebaev, B.** Qazaq ádebieti tarihyńńyń máseleleri [Problems of the history of Kazakh literature] [Text]. – Almaty : Ǵylym, 1973. – 167 p.

8 Alpysbaev, Q. Qazaq ádebieti tarihyń dáýirleýde Beisenbai Kenjebaev ustanymy [The position of Beisenbai Kenzhebayev in the periodization of the history of Kazakh literature] [Text] // Turkic civilization and independent Kazakhstan. – Astana, 2011. – Vol. I – 482 p.

9 Nurahmetuly, I. Qazaq ádebietiniń tórkini men tarihyń dáýirleý [The origins of Kazakh literature and the history of periodization] [Text] : Avtoreferat. Astana, 2005. – 20 p.

10 **Qırabaev, S.** Kóp tomдық shyǵarmalar jınaǵy [Multi-volume collection of works] [Text]. – Almaty: Qazyǵurt, 2007. – Vol. 4. – 258 p.

11 **Qırabaev, S.** Ádebietti qaita oqý : Ádebiettik zertteýler men maqalalar [New reading of literature : Literary research and articles] [Text]. – Almaty : Balaýsa, 2010. – 320 p.

12 Babalar sózi : Júztomдық [The word of the ancestors : 100 Volume] [Text]. – Astana: Foliant, 2003-2013. – 100 Volume.

13 Qazaq ádebietiniń tarihy [History of Kazakh literature] // [Electronic resource] <https://e-history.kz/kz/first-president/show/12318/>

14 Qazaq ádebietiniń tarihy : Ontomдық [History of Kazakh literature: 10 Volume] [Text]. – Almaty : KazAqparat, 2004-2008. – 10 Volume.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

*А. К. Матаева¹, С. Б. Жумагул², Э. И. Контева³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

³Омский государственный педагогический университет, Российская Федерация, г. Омск.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: ТРАДИЦИОННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

Статья посвящена рассмотрению проблем истории исследования казахской литературы. Представлен обзор как традиционных, так и новых направлений данной области научного познания. Были изучены особенности традиционных и новых исследований, рассмотрены различные научные платформы. Особое внимание было уделено сопоставлению трудов по истории исследования казахской литературы, оценке вклада исследователей и их роли в становлении и развитии научных направлений. При этом движения научной мысли рассматривалось в ретроспективе: от ранних трудов до современных работ. Путем анализа конкретных научных трудов рассмотрен вклад современных исследований истории казахской литературы. Уделено внимание наличию в них особой системы, присутствию альтернативных взглядов на решение проблем. На основании проведенной аналитической работы определены новые направления изучения истории казахской литературы. В качестве результатов исследования представлены новые пути исследования национального наследия. Подтверждена необходимость пересмотра подходов изучения литературного наследия с учетом требований современных научных направлений в данной области научного познания.

Ключевые слова: история казахской литературы, хронологическая система, диахронные, синхронные аспекты, исторический принцип.

*А. К. Matayeva¹, S. B. Jumagul², E. I. Kopteva³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Republik of Kazakhstan, Nur-Sultan;

³Omsk State Pedagogical University, Russian Federation, Omsk.

Material received on 13.06.22.

THE STUDY OF THE HISTORY OF KAZAKH LITERATURE: TRADITIONAL TRENDS, NEW TRENDS

The article is devoted to the problems of the history of the study of Kazakh literature. The review of both traditional and new trends of this field of scientific knowledge is presented. The features of traditional and new research have been studied, and various scientific platforms have

been considered. Special attention is paid to the comparison of works on the history of the study of Kazakh literature as well as the assessment of the contribution of researchers and their role in the formation and development of scientific trends. At the same time, the movements of the scientific thought have been considered in retrospect: from early works to modern works. The contribution of modern studies of the history of Kazakh literature has been considered by analyzing the specific scientific works. Much attention is paid to the presence of a special system in these works and the alternative views on solving the problems. Based on the conducted analytical work, new trends of studying the history of Kazakh literature have been identified. As the results of the study, new ways of studying the national heritage are presented. The necessity of reviewing the approaches to the study of literary heritage, taking into account the requirements of modern scientific trends in this field of scientific knowledge, has been confirmed.

Keywords: history of Kazakh literature, chronological system, diachronic, synchronous aspects, historical principle.

МРНТИ 17.82.82

<https://doi.org/10.48081/GHZ15630>

***К. Р. Нурғали, В. В. Сиряченко, А. Х. Хамидова**

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Нур-Султан

НАЦИОНАЛЬНАЯ КОНЦЕПТОСФЕРА: ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ КОНЦЕПТ «СТЕПЬ» У А. П. ЧЕХОВА И И. Б. ДЖАНСУГУРОВА

В статье рассматриваются понятия «концептосфера» и «концепт» в литературоведении. Принимая во внимание тот факт, что концептосфера складывается из отдельных концептов, уместно предположить, что концепты могут вступать друг с другом в отношения различия и сходства. Для проведения исследования, авторы настоящей статьи обращаются к сравнительно-сопоставительному анализу концепта «степь» в казахской и русской литературах, на материале произведений И. Б. Джансугурова и А. П. Чехова, в которых описанию степного художественного пространства отводится значительное место в повествовании. Реализации концепта «степь» в произведениях также уделяется пристальное внимание. Произведения были написаны в разные периоды времени, представителями разных народов и культур, поэтому воплощению концепта «степь» в них присущи определенные сходства и различия. Авторы статьи соглашаются с утверждением, что художественный концепт является единицей «индивидуального» сознания концептосферы, которую писатели вербально изображают в художественных произведениях. Поэтому обращение к концептуальной сфере произведений И. Б. Джансугурова и А. П. Чехова, ее сравнение и сопоставление, позволяют сделать вывод о том, что степь является национально значимым пространством русского и казахского народов.

Ключевые слова: национальная концептосфера, художественный концепт, концепт «степь», творчество А. П. Чехова, творчество И. Б. Джансугурова, русская литература, казахская литература.

Введение

Впервые в науку термин «концепт» вводит А. С. Аскольдов в начале XX века. Однако сам термин и границы его понятия начинают формироваться намного позже. Изначально «концепт» рассматривался исключительно в рамках лингвистики, но позже был расширен и стал междисциплинарным понятием. Понимание «концепта» в литературоведении или понимание «художественного концепта» неразрывно связано с исследованием «концептосферы». Д. С. Лихачев рассматривает концептосферу в совокупности потенциалов, которая складывается из потенциалов концептов всех носителей того или иного языка. «Концептосфера национального языка тем богаче, чем богаче вся культура нации – ее литература, фольклор, наука, изобразительное искусство, она соотносима со всем историческим опытом нации и религией особенно» [1, с. 153]. Отсюда можно сделать вывод, что исследование концептов в русле литературоведения позволяет расширить инструментарий для анализа художественных текстов. Выделение в процессе исследования художественных концептов произведения помогает формировать его концептосферу. Каждый отдельный автор наделяет художественные концепты новыми смыслами, которые в свою очередь не теряют связь с общенациональными и общезыковыми концептами, формируя вместе с ними национальную концептосферу. Несмотря на возросшую популярность исследований в этой сфере Д. С. Лихачев отмечает, что вопрос исследования методов анализа художественных концептов все еще считается открытым, по причине того, что не разработана единая методика, которая позволила бы осуществить анализ авторского стиля и художественного текста с точки зрения семантических отношений, что прежде всего связано с уникальностью видения мира конкретным автором [1, с. 162]. В данной статье анализируется художественное наполнение концепта «степь» в произведениях А. П. Чехова и И. Б. Джансугурова. По мнению авторов, можно сделать выводы об аксиологическом наполнении концепта «степь» в казахской и русской художественных картинах мира.

Материалы и методы

В ходе исследования были использованы различные методологические и теоретические подходы. В основе исследования лежит научная концепция анализа художественного текста. Рассмотрение и исследование концепта, воплощенного в художественном тексте, предполагают применение дополнительных методик, основанных на описании структуры художественного текста, а также на анализе его представления в национальной и индивидуально-авторской картинах мира. Такая методика представлена в трудах В. А. Новосельцевой и О. А. Фещенко. Согласно предложенному ими варианту концептуального анализа художественного текста, исследователю нужно выделить фрагмент языковой картины мира, описать его, проанализировать

соответствующий концепт на материале художественных текстов одного или нескольких авторов. Далее проводится сопоставительный анализ индивидуально-авторской и национальной художественной картин мира.

Результаты и обсуждение

Исследователи отмечают, что к середине 1880-х годов Чехов кардинально изменяет пространственную модель своих произведений. Н. Е. Разумова в своей работе «Творчество А. П. Чехова в аспекте пространства» пишет, что «вместо точечной, не наделенной значимой протяженностью «сценической площадки», характерной для раннего творчества, на эту роль выдвигается «степь» [...]» [2, с. 61 – 62]. Степь у Чехова, ставшая одним из древнейших «исторических символов» [3, с. 184] в русской культуре, является одним из центральных ключевых концептов в одноименной повести.

Ильяс Джансугуров – «поэт казахских степей и гор», как называл его Вс. Рождественский, стал одним из продолжателей чеховского пути в казахской литературе. Особого внимания в аспекте изучения концепта «степь» заслуживает его поэма «Дала» (перев. «Степь»). И. Джансугуров в своем произведении раскрывает философию непростой истории казахского народа. Поэма становится своего рода летописью казахской степи, которая помнит и хранит все горести и испытания, выпавшие на долю казахов.

Произведение написано в жанре *толғау* (перев. *раздумья*) – поэтическая народная форма в казахской литературе, которая представляет собой рассуждения на определенную тему. В посвящении автор олицетворяет степь с матерью: «Тудым, өстім, есейдім, // Ен далам – анам, мен балаң» [4, с. 89] (перев. «Родились, выросли на просторах твоих, // Степь – моя мать, твой сын и мой стих») [5, с. 3]. Главной задачей поэта является написание истории жизни матери казахского народа. Повествование берет свое начало от печальных событий *Ақтабан шұбырынды* (перев. Годы великого бедствия) вплоть до Октябрьской революции, способствовавшей установлению советской власти в казахской степи. Каждая из 28 глав «Степи» повествует об определенных событиях в разные периоды казахской истории. Однако главы объединены общим замыслом и составляют цельное поэтическое произведение. «Ильяс Джансугуров как бы проводит художественный эксперимент, о каких раньше не было слышно в национальной поэзии. И на самом деле, не было до него произведения, которое охватывало бы основные периоды в жизни казахского народа за два века. В поэме «Степь» поэт обозревает события за 200 лет.

Поэт воспевает суровую красоту и мудрость степи, широкий необъятный степной простор, однако свои теплые чувства к ней выражает предельно лаконично и сдержанно: «Жүрегім, жырым, сенікі, // Кеңесті далам, кең далам» [4, с. 89] (перев. «Тебе свое сердце и песнь свою // Я советами, мудрая степь, отдаю») [5, с. 3].

Особый акцент Ильяс Джансугуров делает на том, что вся жизнь казахского народа неразрывно связана со степью: «*Туған, өскен есейген // Еңбек тулы ел - балаң*» [4, с. 89] («Родился в степи, рос, готовился в бой // Под стягом труда народ трудовой») [5, с. 3]. Сам автор, как преданный сын своего народа указывает на свою судьбу, неотделимую от матери-степи: «*Ең далам – анам, мен балаң*» [4, с. 89] («В просторах твоих я родился и жил») [5, с. 3].

Образ степи в поэме И. Джансугурова можно сопоставить с изображением степи в повести А. Чехова. В первую очередь следует отметить, что оба автора обращаются к историческому контексту. Так Джансугуров пишет, обращаясь к степи: «*Бұрынғы өтен күнінді // Берейін жырлап елге, анам, Көргенінді бүгінгі // Жаз, жаз, қалам // тер, қалам*» [4, с. 89] (перев. «Забытые прежние дни // Я буду рассказывать, степь, // И новые дни твои // Я буду народу петь») [5, с. 3]. Точно так же «Степь» Чехова повествует об истории русской земли, которая берет начало в неведомой дали прошлого, а впереди не менее продолжительное далекое будущее, настоящее же в чеховской степи замирает, время здесь останавливается: «*...время тянулось бесконечно, точно и оно застыло и остановилось. Казалось, что с утра прошло уже сто лет*» [6, с. 26].

В своих произведениях с первых страниц и Чехов, и Джансугуров изображают степь на восходе, когда зарождается новый день. У Джансугурова: «*Құбақандап бозара, // Көтерілді көкжиек, // Нұр сәулесі көк жара // Берді аспанға таң қылан. // Сөнді жұлдыз шоқтайын, // Түн түндігі түрілді. // Шалқып жанған оттайын // Атты қырда жазғы таң*» [4, с. 90] (перев. «Опаловым светом зари бледнея, // Поднялся краешек неба. // Синеву рассекает пламенный луч. // Небу дарит отраженье заря, // Искры-звезды залиты волнами света, // Распахнулся темный тундук туч, // То, багряным огнем разгораясь, // Зарождается утро степного лета») [5, с. 3]. У Чехова: «*Сначала, далеко впереди, где небо сходится с землею, (...) поползла по земле широкая ярко-желтая полоса; через минуту такая же полоса засветилась несколько ближе, поползла вправо и охватила холмы; что-то теплое коснулось Егорушкиной спины, полоса света, подкравишись сзади, (...) понеслась навстречу другим полосам, и вдруг вся широкая степь сбросила с себя утреннюю полутьму, улыбнулась и засверкала росой*» [6, с. 16]. Степь сразу оживает, наполняется звуками, пением птиц, бурлением и гулом: «*Өзен ұран қосқандай // Даладағы дүбірге, // Тау қойынын ашкандай, // Кайнағандай ой мен қыр*» [4, с. 90] (перев. «Бурлят холмы и долины. // Гудит неслышанный шум <...> // Степь зазвучала напевом глубоким <...>») [5, с. 4]. Музыкальные мотивы звучат и в повести А. Чехова: «*Над дорогой с веселым криком носились старички, в траве перекликались суслики, где-то далеко влево плакали чибисы. Стадо куропаток, испуганное брочкой, вспорхнуло и со*

своим мягким «тррр» полетело к холмам. Кузнечики, сверчки, скрипачи и медведки затянули в траве свою скрипучую, монотонную музыку» [6, с. 16]. Однако, если у Джансугурова способностью издавать звуки наделяются неодушевленные географические объекты (реки, горы, холмы, долины), то у Чехова это представители фауны (насекомые, птицы, степные животные).

Концепт «степь» становится для Чехова и Джансугурова средством воплощения и изображения лирического героя, главного героя повествования. Несмотря на существенные различия в возрасте: «*Көпті көрген бір кәрі*» [4, с. 90] (перев. «Много познавший, старец глубокий») [5, с. 4] у Джансугурова и «*мальчик лет девяти, с темным от загара и мокрым от слез лицом*» [6, с. 13-14] Егорка у Чехова, герои имеют одну существенную особенность, которой их наделили авторы произведений – возможность слышать голос степи. «Голоса степи» рассказывают старцу Джансугурова о великих битвах и сражениях «*Батыр шықты «жекеге». // Араласты, алысты <...>*» [4, с. 91] (перев. «Вышли батыры на поединок, // Бились, рубились, сражались <...>») [5, с. 5]. Печальные события прошлого становятся основой для светлого настоящего и будущего, к которому приведет, как верит поэт Октябрьская революция: «*Октябрьдің үніндей // Айдалада, алыста, // Октябрьден дүбірлей // Келді дала дабыры*» [4, с. 117] (перев. «Песнею Октября // В обширных просторах звеня, // Издали гул Октября донося, // Степные дошли голоса») [5, с. 42]. «Степные голоса» Джансугурова помнят все потрясения, выпавшие на долю казахского народа, горести и лишения войн, напоминают они и об испытаниях века нынешнего, с которыми народу удастся справиться, и вот уже читатель может наблюдать обновление степи: «*Сонау апат, сүреңнен // Серпілгендей сонау қыр. // Шығып аштық, жүдеуден // Арылғандай жадырап*» [4, с. 125] (перев. «От тяжелой беды – невзгоды // Степь избавлялась сегодня, // Позади несчастья и голод, // Прояснилось лицо ее молодо») [5, с. 58]. В заключительной главе поэмы автор дает ответ на вопрос, кем же является таинственный старец, способный прислушиваться к голосу степи: «*Көп жасаған көнемін... // Шежіре боп талайға // Мен талайдаң келемін... // Тарих дейтін шал болам!*» [4, с. 145] (перев. «Переживший эпохи, века, умудрен // Летописцем многих времен // Шествую я издревле. // И в народах историей я наречен») [5, с. 82].

Чеховский Егорушка, подобно старцу Джансугурова, обладает тонким поэтическим слухом, он слышит голос степной травы: «*Песня тихая, тягучая и заунывная, похожая на плач и едва уловимая слухом, слышалась то справа, то слева, то сверху, то из-под земли, точно над степью носился невидимый дух и пел <...> ему стало казаться, что это пела трава <...>*» [6, с. 24]. Однако, в отличие от лирического героя Джансугурова, в скором времени Егорушка обнаруживает реальный источник песнопения – бабу, работающую в поле.

Чехов при помощи степной песни-плача демонстрирует читателю смятение в душе маленького мальчика, который один отправляется на встречу своему будущему, не зная, какая судьба его ожидает. В поэме Джансугурова плач степи, ее тоскливая песня, ассоциируется у читателя с трагической судьбой всего казахского народа. Несмотря на отмеченные различия, можно предположить, что стиливой манере Ильяса Джансугурова присуща широта ассоциативного поля концепта «степь», в равной степени как и образами прозы А. Чехова.

Степные зарисовки и пейзажи в «Степи» Джансугурова перекликаются с картинами чеховской степи. Если рассматривать воплощение концепта «степь» с точки зрения пейзажа произведений, также можно отметить некоторые параллели. Чехов в своей повести акцентирует внимание читателя на таинственных могилах, каменных бабах, коршуне в небе, других многочисленных степных птицах (дрофах, кобчиках, степной травяной зыби). Все эти детали являются типологически близкими к тем, которые изображает Джансугуров. Степной пейзаж у обоих авторов становится предвестником беды и надвигающейся опасности, так у Джансугурова: *«Қаратаудың қойнынан // Шықты жосып бір сарын, // Сырдың, Шудың бойынан // Сарқырады бір ағын ...»* [4, с. 91] (перев. «Что за гул по степи идет, // Из объятий гор Каратау – что за шум, // Из долины Сыр, из долины Чу // Непрерывным потоком течет?») [5, с. 5]. У Чехова тревожные пейзажи подчеркивают душевное состояние мальчика, который предчувствует, что едет на встречу чему-то страшному и неизведанному: *«Небо над заводами и кладбищем было смугло, и большие тени от клубов дыма ползли по полю и через дорогу»* [6, с. 15]. Но если у Чехова опасения мальчика не получают реального воплощения, то у Джансугурова они трансформируются в ужасающие картины произошедших событий: *«Бас найзаға шанышылды. // Ат артында арулар ... // Жерде қайнап қан сіңді ... // Шаң, топырақ – қан көже ...»* [4, с. 91] (перев. «Голова побежденного на копье. // Привязана пленница на коне. Булькает в землю кровавый сок, Кровавое месиво – кровь и песок <...>») [5, с. 5].

Одним из кульминационных событий в «Степи» является гроза, которая подвергается у Чехова мифологизации (образ огнедышащего дракона): *«Даль заметно почернела и уж чаще, чем каждую минуту, мигала бледным светом, как веками <...>. Страшная туча надвигалась не спеша, сплошной массой; на её краю висели большие, чёрные лохмотья; <...>. Чернота на небе раскрыла рот и дыхла белым огнём; тотчас же опять загредел гром <...>»* [6, с. 84–85]. У Джансугурова гром, гроза ассоциируются со сражениями, боевыми походами, поэт пишет: *«Жазды бауыр бесатар, // Күркіреді зеңбірек, // Сытыр қақты пулемет, // Ойдан, қырдан ұрынды»* [4, с. 102] (перев. «Грохотали пушки раскатом громов. // Пластались пули визжа. //

Пулемет, пулемет трещал. Нападали с низин и холмов») [5, с. 26]. Джансугуров в тексте поэмы также сравнивает природное явление с драконом, только его воплощением становится не гроза, как у Чехова, а снежная выюга: *«Арқадағы аұтүлек // Айдағар жел бұл емес»* [4, с. 132] (перев. «Выюга Арка воет и вьет. // Не она там драконом свищет») [5, с. 66]. Также Джансугуров называет драконом степной ветер: *«Айдаған жел далада // Ысқырады бұрқырай, <...>»* [4, с. 118] (перев. «Клокочет, воет и свищет // Ветер – дракон в степи») [5, с. 42].

Прием олицетворения используется в произведениях Чехова и Джансугурова достаточно часто. Так у Чехова солнце принимается за работу, «свет подкрадывается сзади», «степь улыбается и сверкает росой» [6, с. 16]. Джансугуров пишет: *«Қаны қаша, бозара, // Тілсіз, үнсіз, қимылсыз, // Қызға күйіп, қызара // Сұр, самарқау атты таң. // Тек, сылдыр Еділдің // Аңдасанда күрсінді»* [4, с. 96] (перев. «Розовая поблекшею алостью, // За красавицу горько печалась, // Медленно, немо, туманясь, // Наступал рассвет, бледнея от жалости. // Только, будто бы зная тайну большую, // Вздыхала река в прерывистом шуме») [5, с. 12]. Принимая во внимание приведенные примеры, можно сделать вывод о том, что в лирическом произведении Джансугурова, как и в прозе Чехова высок уровень поэтизации степи.

Следует отметить, что в рассматриваемых произведениях концепт «степь» также выполняет жанрообразующую функцию. Жанровая природа поэмы Джансугурова и повести Чехова усложняется за счет того, что в семантическом поле произведений можно выделить мотивы и образы, связанные с фольклорными произведениями русского (прим. авт. у Чехова) и казахского (прим. авт. у Джансугурова) народов. Повесть Чехова унаследовала традиции жанра древнерусских повестей. Поэма Джансугурова восходит к традициям трагического жыра, главы которого только в единстве создают целостное законченное произведение. Концепт «степи» здесь является сквозным, но тем не менее, он доминирует на протяжении всего повествования.

Концепт «степь» широко варьируется в творчестве Джансугурова, который был не только талантливым поэтом, но и выдающимся прозаиком и драматургом. В заключение хотелось бы обратиться к рассказу И. Джансугурова «В пути» (1933). Герои рассказа проезжают по степным просторам, но уже не в бричке или верхом на коне, а в вагоне поезда: *«Я изредка выглядываю в окно вагона. Привольно раскинулась необъятная степь»* [7, с. 153]. Характер повествования в данном произведении отличается и от поэмы самого Джансугурова, и от повести Чехова. Чувствуется наступление новой эпохи, основным символом новой жизни становится железная дорога. Однако, за окном поезда перед читателем открывается все еще привычный степной пейзаж: *«Куда ни глянь, нет ни деревца, ни кустика. Над степью ясное, без единого облачка, небо. Слили в одно и пустое сероватое небо и*

ровная, такая же серая, земля. И только поезд, рельсы да редкие верстовые столбы вклиниваются в эту пустоту» [7, с. 153]. Степь осталась той же, в ней живут все те же люди: «Старик, как и все люди этого района, оказался большим любителем чая. Он никак не мог насытиться любимым напитком, тянул чай без конца, как верблюд тянет воду» [7, с. 155]; на их долю также выпадают испытания: «Народ был недоволен. Кругом бродила смута, казахов заставляли подвозить материалы, резали его скот. Большое для казахов разорение. Железную дорогу называли шайтановой арбой, заколдованной дорогой, телегой дьявола. Все это пугало народ» [7, с. 157]. Лейтмотив вечности все также пронизывает концепт «степи» Джансугурова. Чехов в рассказе «В родном углу» (1987), также указывает на однообразие и неизменность степного пейзажа: «Вы садитесь в коляску – это так приятно после вагона — и катите по степной дороге, и перед вами мало-помалу открываются картины, каких нет под Москвой, громадные, бесконечные, очаровательные своим однообразием. Степь, степь – и больше ничего <...>» [8, с. 313]. Писатель также акцентирует внимание на вечности и безвременье преобладающих на степных просторах: «Надо не жить, надо слиться в одно с этой роскошной степью, безграничной и равнодушной, как вечность, <...>» [8, с. 324].

Опираясь на произведения авторов, написанные в различных жанрах, необходимо отметить, что одним из важнейших хронотопов, включенным в концепт «степь» у Чехова и Джансугурова, является степная дорога. Для Егорушки степная дорога становится символом нового начала, неизвестного, пугающего, полного испытаний и исканий. Джансугуров в поэме «Степь» проводит своего читателя по степной дороге, которая представляет собой историю казахского народа. В итоге дорога становится общенациональным символом стремления человека к счастью, борьбы со злом, а помогают в этой борьбе общечеловеческие добродетели, такие как любовь, верность, вера и др. Сохранение этих ценностей и пропагандируют в своем творчестве А. П. Чехов и И. Б. Джансугуров.

Выводы

В заключении нужно заметить, что концепт «степь» у И. Джансугурова включает в себя два века тяжелой истории казахского народа, полной лишений и испытаний. Казахская степь у поэта является воплощением характерных черт казахов, таких как любовь и тяга к раздолью и свободе. По нашему мнению, исследование как поэтических, так и прозаических текстов И. Джансугурова, позволяет выявить языковую картину мира казахского этноса, увидеть ее воплощение в художественных произведениях.

Безусловно, особого внимания заслуживают лирические произведения поэта, в которых концепт «степь» значительно опозитизирован. У Ильяс

Джансугурова устойчивыми признаками концепта «степь» являются бескрайность, постоянство и вечность. Для Ильяс Джансугурова степь в первую очередь воплощает родину, мать-кормилицу, суровую, но любящую своих сыновей и дочерей. Тот факт, что И. Джансугуров олицетворяет степь с матерью, позволяет ему затрагивать на страницах своих произведений общечеловеческие проблемы и темы. В поэме читатель видит степь в разные времена года, для поэта степь прекрасна, многолика и многоцветна. Ведущей темой в поэме «Степь» Джансугурова является тема сражений за родину, за свою судьба и за будущее. У Джансугурова казахская степь помнит все и битвы с иноземными захватчиками, и внутренние распри, и лишения, и голод. Степь у Джансугурова становится местом битвы, местом, где решается судьба целого народа. Подводя итоги, можно сделать вывод, что художественный концепт «степь» у И. Джансугурова является одним из самых значимых и лидирующих, потому как степь является одним из главных концептов для его ментальности.

Обращаясь к творчеству А. П. Чехова нельзя не отметить, что повесть «Степь» стала для него одной из первых попыток объяснить, что же представляет собой русский национальный менталитет, загадочная русская душа, раскрытие тайн которой, так привлекало писателя. Неслучайно автор показывает степь через восприятие маленького мальчика. Детскость и инфантильность русского национального характера тревожили писателя, он хотел как можно глубже изучить эти черты национального характера. Степное пространство – безлюдное, бескрайнее, вечное как нельзя лучше подходило для этих раздумий.

Сравнительно-сопоставительный анализ концептуальной сферы повести А. П. Чехова и поэмы И. Джансугурова позволяют сделать вывод о том, что концепт «степь», к которому обращаются оба автора, имеет множество точек пересечения в образном воплощении, художественных приемах, уровнях поэтизации, а также возможности анализа казахского и русского национальных характеров. Авторы в своих произведениях создают лирический образ родины, воплощением которой является степь, которой хочется освободиться от оков, вырваться на свободу, задышать полной грудью. Тему стремления к свободе затрагивает множество писателей и поэтов, как в русской, так и в казахской литературе. Изучение концепта «свобода» в их творчестве может стать объектом следующего исследования.

Вместе с тем хотим отметить, что авторы настоящей статьи учитывают распространенное научное мнение о том, что исчерпывающего описания художественного концепта не может существовать в силу того, что любой художественный концепт принадлежит к сфере сознания и не претендует на универсальность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Лихачев, Д. С.** Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Русская словесность : Антология. – М. : Academia, 1997. – С. 147–165.
- 2 **Разумова, Н. Е. Творчество А. П. Чехова в аспекте пространства** : монография / Н. Е. Разумова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Т. : Изд-во ТГУ, 2001. – 522 с.
- 3 **Громов М. П.** Книга о Чехове : монография / М. П. Громов. – М. : Современник, 1889. – 384 с.
- 4 Казахстанская национальная электронная библиотека / Министерство культуры и информации РК. – Электрон, дан. – Алматы : Нац. академ. библи. Республики Казахстан, 2022. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1110897&lang=kk>, свободный. – Загл. С экрана. – Яз. каз., рус., англ.
- 5 Казахстанская национальная электронная библиотека [Электронный ресурс] / Министерство культуры и информации РК. – Электрон, дан. – Алматы : Нац. академ. библи. Республики Казахстан, 2022. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1151490&locale=ru>, свободный. – Загл. С экрана. – Яз. каз., рус., англ.
- 6 Фундаментальная электронная библиотека «Русская литература и фольклор» [Электронный ресурс] / Электронное научное издание «Чехов» ; ред. Н. Ф. Бельчиков. – Электрон, дан. – М. : Наука, 1997. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/chekhov/default.asp?feb/chekhov/texts/sp0/sp7/sp7.html>, свободный. – Загл. с экрана. – Яз. рус.
- 7 Казахстанская национальная электронная библиотека [Электронный ресурс] / Министерство культуры и информации РК. – Электрон, дан. – Алматы : Нац. академ. библи. Республики Казахстан, 2022. – Режим доступа: <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1151864&locale=ru>, свободный. – Загл. С экрана. – Яз. каз., рус., англ.
- 8 Фундаментальная электронная библиотека «Русская литература и фольклор» / Электронное научное издание «Чехов» ; ред. Н. Ф. Бельчиков. – Электрон, дан. – М. : Наука, 1997. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/chekhov/default.asp?feb/chekhov/texts/sp0/sp9/sp9.html>, свободный. – Загл. с экрана. – Яз. рус.
- 9 **Аскольдов, С. А.** Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность : от теории к структуре текста : антология / ред. В. П. Нерознак. – М. : Academia, 1997. – С. 267 – 279.
- 10 **Зусман, В. Г.** Диалог и концепт в литературе: литература и музыка : монография / В. Г. Зусман. – Н. Новгород : ДЕКОМ, 2001. – 168 с.

- 11 **Лебедев, А. В.** Соотношение концепта «сотворение мира» и языковой картины мира // Культура и цивилизация. – 2016. – № 2. – С. 188 – 197.
- 12 Миллер, Л. В. Концепт как смысловая и эстетическая категория // Мир русского слова. – 2000. – № 4. – С. 39–45.
- 13 **Новосельцева, В. А.** Концептуализация времени в русской фразеологии и художественных текстах: на материале произведений 40–80-х гг. XIX века : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. фил. наук : 10.02.01 / Новосельцева В. А. ; КГУ. – Краснодар, 2005. – 24 с.
- 14 **Фещенко, О. А.** Концепт Дом в художественной картине мира М. И. Цветаевой (на материале прозаических произведений : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. фил. наук: 10.02.01 / Фещенко О. А. ; НГПУ. – Новосибирск, 2005. – 22 с.

REFERENCES

- 1 **Lihachev, D. S.** Konzeptosfera russkogo jazyka [Conceptosphere of Russian language]. – Moscow : Academia, 1993. – P. 147–165.
- 2 **Razumova, N. E.** Tvorchestvo A.P. Chehova v aspekte prostranstva [The Creativity of Anton Chekhov in the Aspect of Space]. – Tomsk : TGU, 2001. – 522 p.
- 3 **Gromov, M. P.** Kniga o Chehove [The book about Chekhov]. – Moscow : Sovremennik, 1889. – 384 p.
- 4 Kazhastanskaja nacional'naja jelektronnaja biblioteka [Kazakhstan National Electronic Library]. – Almaty : NLRK, 2022. – [Electronic resource] Access mode: <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1110897&lang=kk>
- 5 Kazhastanskaja nacional'naja jelektronnaja biblioteka [Kazakhstan National Electronic Library]. – Almaty : NLRK, 2022. – [Electronic resource] Access mode: <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1151490&locale=ru>
- 6 Fundamental'naja jelektronnaja biblioteka «Russkaja literatura i fol'klor» [Fundamental Electronic Library «Russian Literature and Folklore»]. – Moscow : Nauka, 1997. – Access mode: <http://feb-web.ru/feb/chekhov/default.asp?feb/chekhov/texts/sp0/sp7/sp7.html>
- 7 Kazhastanskaja nacional'naja jelektronnaja biblioteka [Kazakhstan National Electronic Library]. – Almaty : NLRK, 2022. – [Electronic resource] Access mode: <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1151864&locale=ru>
- 8 Fundamental'naja jelektronnaja biblioteka «Russkaja literatura i fol'klor» [Fundamental Electronic Library «Russian Literature and Folklore»]. – Moscow : Nauka, 1997. – Access mode: <http://feb-web.ru/feb/chekhov/default.asp?feb/chekhov/texts/sp0/sp9/sp9.html>
- 9 **Askol'dov, S. A.** Konzept i slovo [The Concept and the Word]. – Moscow : Academia, 1997. – P. 267–279.

10 **Zusman, V. G.** Dialog i koncept v literature [Dialogue and the Concept in Literature]. – Nizhny Novgorod : Dekom, 2001. – 168 p.

11 **Lebedev, A. V.** Sootnoshenie koncepta «sotvorenije mira» i yazы`kovoj kartiny` mira [Correlation of the concept “creation of the world” and the linguistic picture of the world]. In Kul'tura i civilizacija. – № 2. – 2016 – P. 188 – 197.

12 **Miller, L. V.** Koncept kak smy`slovaya i e`steticheskaya kategoriya [Concept as a semantic and aesthetic category] // In Mir russkogo slova. – № 4. – 2000. – P. 39–45.

13 **Novosel'ceva, V. A.** Konceptualizaciya vremeni v russkoj frazeologii i xudozhestvenny`x tekstax: na materiale proizvedenij 40–80-x gg. XIX veka [Conceptualization of Time in Russian Phraseology and Fiction Texts based on Works of the 1940s – 80s] – Krasnodar : KGU, 2005. – 24 p.

14 **Feshhenko, O. A.** Koncept Dom v xudozhestvennoj kartine mira I. Czvetajevoj [The Concept of Home in the Artistic Picture of the World based on fiction of M. Tsvetaeva] – Novosibirsk : NGPU, 2005. – 22 p.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

*Қ. Р. Нұрғали¹, В. В. Сиряченко², А. Х. Хамидова³

^{1,2,3}Д. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.
Материал баспаға 13.06.22 түсті.

ҰЛТТЫҚ КОНЦЕПТОСФЕРА: А. П. ЧЕХОВТЫҢ ПЕН И. Б. ЖАНСҮГІРОВТЫҢ «ДАЛА» КӨРКЕМДІК КОНЦЕПТІ

Мақалада әдебиеттанудағы «концептосфера» мен «концепт» ұғымдары қарастырылады. Концептосфера жеке тұжырымдамалардан тұратындығын ескере отырып, тұжырымдамалар бір-бірімен азғындық пен ұқсастық қатынастарына ене алады деп болжауға болады. Осы мақаланың авторлары зерттеу жүргізу үшін А. П. Чехов пен И. Б. Жансүгіров шығармаларының материалдары негізінде қазақ және орыс әдебиеттеріндегі «дала» ұғымының салыстырмалы талдауына жүгінеді, онда баяндауда дала көркемдік кеңістігін сипаттауға маңызды орын беріледі. Осы мақаланың авторлары көркемдік тұжырымдама авторлар өздерінің көркем шығармаларында ауызша жеткізетін концептосфераның «жеке» санасының бірлігі деген пікірмен келіседі. Сондықтан И. Б. Жансүгіров пен А. П. Чехов шығармалардың тұжырымдамалық саласына үндеу.

Бұл авторлардың «дала» ұғымын қалай қолданатынын, оны әртүрлі дәуірлерде, әртүрлі халықтар мен мәдениеттердің өкілдері жазған шығармаларында қалай жүзеге асыратынын салыстыру және салыстыру бізге дала орыс және қазақ халықтарының ұлттық концептосферасындағы ұлттық маңызды кеңістік, оларға тән ұқсастықтар мен айырмашылықтар туралы тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Осы мақалада егжей-тегжейлі сипатталған.

Кілтті сөздер: ұлттық концептосфера, көркемдік концепт, «дала» концепті, А. П. Чеховтың шығармашылығы, И. Б. Жансүгіровтың шығармашылығы, орыс әдебиеті, қазақ әдебиеті.

*К. Нургали¹, В. Сиряченко², А. Хамидова³

^{1,2,3}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan.
Material received on 13.06.22.

THE NATIONAL CONCEPTOSPHERE: THE ARTISTIC CONCEPT «STEPPE» OF ANTON CHEKHOV AND ILYAS DZHANSUGUROV

The article deals with the notions of «conceptosphere» and «concept» in literary studies. Taking into account the fact that the conceptosphere is made up of individual concepts, it is appropriate to assume that concepts can enter into relations of difference and similarity. To conduct the research, the authors of this article turn to a comparative analysis of the concept «steppe» in the Kazakh and Russian literatures, based on the creative works of A. Chekhov and I. Dzhanisugurov, where the description of the artistic space steppe is given a significant role in the narrative. The authors of this article agree with the statement that the artistic concept is a part of «individual» consciousness of the conceptosphere, which the authors verbally convey in their works of fiction. Therefore, the reference to the conceptual sphere of works of I. Dzhanisugurov and A. Chekhov, the comparison of how these authors use the concept «steppe», how they realize it in their works, which were written in different epochs, by representatives of different nations and cultures, allow to come to the conclusion that steppe is nationally significant space in the national conceptosphere of Russian and Kazakh peoples, with their own similarities and differences, as it is comprehensively described in the article.

Keywords: National Conceptosphere, artistic concept, concept «steppe», A. Chekhov's creative works, I. Dzhanisugurov's creative works, Russian literature, Kazakh literature.

<https://doi.org/10.48081/CGFY3002>

***С. В. Оленев¹, А. Ж. Анесова², А. Ф. Зейнулина³,
А. Ж. Жумаханова⁴, А. Ж. Сахариева⁵**

¹ Кемеровский государственный университет,
Российская Федерация, город Кемерово¹

^{2,3,5} Торайғыров университет»,

Республика Казахстан, г. Павлодар

⁴ Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова»,
Республика Казахстан, г. Актөбе

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС И ИЗУЧЕНИЕ КОММУНИКАЦИИ

Данная статья посвящена аналитическому обзору основных направлений теоретического и прикладного исследования парламентской коммуникации, среди которых особое внимание уделяется теории политического дискурса и политической лингвистики. Перспективы сравнительного изучения общественного парламентского общения выделяются как одна из сравнительно малоизученных составляющих политического дискурса. Сегодня парламентский дискурс, являясь одной из составляющих политического дискурса, является предметом и объектом ряда гуманитарных дисциплин. Основные системообразующим фактором парламентского дискурса является его институциональность, определяющая как форму, так и содержание парламентской коммуникации. Развитие парламентской коммуникации как демократическая форма осуществления государственной власти находится под влиянием исторического, социального и культурного прогресса человечества в целом, и особенности достижения этого прогресса в отдельных странах. Несмотря на наличие универсальных демократических рамок, определяющих статус парламента как общественного учреждения в разных странах, его деятельность имеет национальную и культурную специфику. Сравнение и выявление общечеловеческих и национально-культурно-специфических языковых особенностей парламентского дискурса в разных странах – насущные задачи политической лингвистики.

Ключевые слова: политический дискурс, дискурс, парламент, политическая лингвистика, коммуникация.

Введение

Политическая лингвистика изучает проблемы языка и функционального стиля политической речи, жанровые особенности политического дискурса, а также трансформации лексики и фразеологии, определяемые особенностями политической коммуникации.

Интенсификация политической жизни, которая в настоящее время наблюдается повсеместно, влечет за собой возрастающий интерес к проблеме политической коммуникации, то есть подтверждается, в частности, многочисленными исследованиями политического дискурса. Среди исследований, посвященных проблемой политического дискурса являются работы Р. Ботрайт, Дж. Шаффер, С. Соберадж, Д. Голдтуэйт Янг, Б. А. Ахатова, А. Н. Баранова, Э. В. Будаева и др. [1, 2].

За исследования в области политического общения, проводимое современными представителями политической лингвистики, характерны следующие черты:

1 Изучение когнитивных, дискурсивных и риторических (семанτικο-стилистические) направлений политической коммуникации;

2 Отдается предпочтение описательным методам, а не критическому анализу дискурса [3].

3 Основной интерес к изучению медиаполитического дискурса и относительно небольшое исследование институционального политического дискурса. Изучаются общие законы политической коммуникации, а не идеологии политиков и журналистов;

4 Повышенное внимание к изучению внешнеполитического дискурса; интерес к сравнительным исследованиям, в том числе сравнение политического дискурса постсоветских государств.

Объект исследования: процесс изучения политического дискурса. Предмет исследования: процесс изучения политической коммуникации. Цель исследования: научно обосновать формирование политического дискурса и изучения коммуникации. Задачи исследования: Исследовать генезис понятия «политический дискурс», теоретически обосновать его структуру и содержание.

Так, специалисты в области политической лингвистики интересуются как традиционными, так и новыми аспектами языка, обществом и государственным взаимодействием. Современная политическая лингвистика как область научных исследований тесно связана с теорией коммуникации, социолингвистикой, коммуникативной лингвистикой, функциональной стилистикой, лингвистикой текста. Прикладные исследования в этой области имеют ярко выраженный междисциплинарный характер и включает в себя, наряду с его специальными методами и приемами, элементы стилистического

и риторического лингвистического анализа. Политическая лингвистика изучает проблемы языка и функциональный стиль политической речи, жанровые особенности политического дискурса, а также трансформации лексики и фразеологии, определяемые особенностями политической коммуникации [4].

Материалы и методы исследования

Главной целью исследования является выявление проблем политического дискурса и выявить основные подходы к изучению парламентской коммуникации в настоящее время в стадии развития науки:

Для достижения этой цели авторы должны:

- изучить концепции политической коммуникации в работах ведущих исследователей;
- исследовать деятельность парламента с учетом его национальных и культурных особенностей;
- систематизировать основные подходы к определению концепции дискурса;
- выявить основные системообразующие и конститутивные особенности парламентского дискурса как части политического дискурса;
- выявить факторы, влияющие на возникновение и развитие парламентской коммуникации как демократическая форма осуществления государственной власти;
- исследовать перспективы дальнейшего сравнительного исследования языковых особенностей парламентской речи [5].

Для достижения данных целей и вышеуказанных целей исследования мы использовали сравнительные и описательные методы, а также познавательный лингвистический синтез и методы анализа.

Результаты и обсуждение

В современной политической лингвистике существует несколько концепций политической коммуникации. В сердце самого популярным является когнитивизм. Согласно когнитивно-лингвистическому подходу, речевая деятельность является отражением картины мира, существующая в сознании носителя языка, а средствами его языковой репрезентации могут служить как материал для изучения национального, социального и индивидуального склада ума. Значительный вклад в развитие методологии когнитивного изучения политической лингвистики принадлежит Д. Лакоффу [6]. Этот подход позволяет перейти от единиц описания дискурса к моделированию структур политической коммуникации сознания участников. В рамках этого подхода описание когнитивной основы политического дискурса становится возможным на основе анализа фреймов и политического моделирования концепций дискурса, выявление метафор и стереотипы, лежащие в основе политических

предрассудков. Исследования в области политической коммуникации, осуществляется, с одной стороны, современными представителями науки и с другой стороны, исследователи, изучающие политические коммуникации в постсоветских странах, также обладают некоторые признаки «семейного» сходства:

- более 70 % исследований, выполненных в рамках когнитивного исследования;
- увеличение количества проводимых исследований в рамках риторического исследования;
- повышенное внимание к изучению институционального политического дискурса, в том числе текстов, созданные известными политическими деятелями [7];
- направленность на развитие познавательно-ориентированного метафорические модели политической коммуникации, основанием для выявления которых является специфика целевые сферы метафорической экспансии;
- активное использование методов контент-анализа;
- повышенный интерес к изучению средств массовой информации политический дискурс;
- сравнительно небольшой объем исследований по сравнительному исследованию политической коммуникации в разные времена;
- стремление синтезировать методы познавательной лингвистики и анализ дискурса.

Как уже отмечалось, вторая по величине группа исследований риторическая политическая лингвистика в речи политиков. Риторическое исследование появилось много раньше познавательного, но к середине 20 века оно потеряло свою популярность. С появлением неориторики начинается новый этап в изучении явления, проявляющиеся в возникающей выразительности и эмоции в политической речи. Один из основателей компании нериторических исследований политических метафор Майкл Осборн [8]. Его работа над архетипическими метафорами заложена фундамент для изучения метафор в риторической области политической лингвистики. Изучив особенности обращения политиков к избирателям, Осборн обнаружил, что архетипические метафоры неизменно присутствует в политической речи (независимо от времени, культуры и географического расположения самих политиков). Они включают метафорические образы света и тьмы, тепла и холод, болезнь и здоровье. Метафоры такого рода основаны на универсальных архетипах, которые создают предпосылки для политического влияния и убеждений, выступают залогом понимания друг друга представителями разных этнических групп.

К началу 21 века политическое языкознание заимствовало ряд исследовательских приемов из лингвистики текста, социолингвистики и социологии. Итак, для анализа компонента текстов политического дискурса, описательный анализ и метод контент-анализа которые позволяют выявить доминирующие ценности и склонность того или иного политика к конфликтам или сотрудничеству [9]. На материале политического дискурса текстов проводится исследование политических метафор. Исследовали на материале многочисленных политических текстов, посвященных конкретному политическому событию, дебаты, предвыборные кампании, инаугурационные речи и обращения к народу. Междисциплинарный или интегративный анализ, используемый в изучение политического дискурса основывается на наборе основных принципов и методов исследования, в том числе рассмотрение текстов политической коммуникации с точки зрения вербального взаимодействия и узнавания близких концепций политической коммуникации с концепция социального контроля.

Термин «дискурс», чисто лингвистический, часто рассматривается сегодня как атрибут любая социальная активность и любая социальная институционализация. Вопрос о границах дискурса является правомерным это очевидно, что пространство парламентского дискурса не охватывает только всю официальную деятельность парламента, но выходит за его пределы [10]. Существует своего рода «неофициальный» парламентский процесс, связанный с «закулисной» политической деятельностью. Рассмотрим на следующих высказываниях:

«Таким образом, можно сказать, что основа НСК внедрена. Но выше обозначенные вызовы рынка труда и имеющиеся проблемы в сфере НСК требует ускоренной адаптации ее к новым условиям и решения ряд проблем», – подчеркнула министр [11].

«Лондон — это столица мира, это не нужно доказывать, конечно. Но я все равно Казахстан люблю больше. Надо жить и работать в Казахстане и путешествовать по всему миру», – Габидулла Абдрахимов [12].

«Для новорожденного, в каждой аптеке ... Мы сегодня всех обязали подписать меморандумы с акиматами, те аптеки, которые в шаговой доступности, они будут обеспечивать всех наших граждан лекарственными препаратами, в том числе и масками», – Ералы Тугжанов [12].

Таким образом из приведенных вышеуказанных высказываний видим политический дискурс.

Также мы провели опрос среди 61 респондента, возраст которых составляет 18 – 40 лет. Были заданы следующие вопросы: Знают ли вы, что такое «политический дискурс», «языковая личность», «дискурс»?

Интересуетесь ли вы политическими новостями и другие? Данные респондентов можем увидеть на диаграммах:

1. Знаете ли вы, что такое политический дискурс?

61 ответ

 Копировать

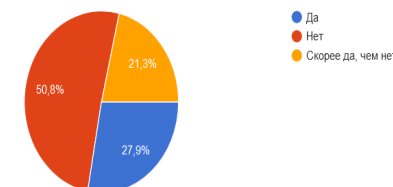

Рисунок 1

Из данных следует, что 50,8 % опрошенных респондентов ответили, что не знают, что обозначает термин «политический дискурс», 27,3 % респондентов ответили «Да» и 21,3 % респондентов ответили, что догадываются о значении термина «политический дискурс».

5. Читаете ли вы комментарии под политическими новостями?

61 ответ

 Копировать

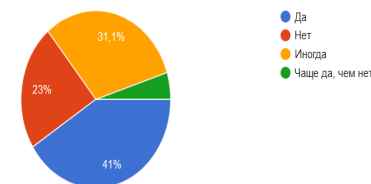

Рисунок 2

Из этих данных следует, что 41 % опрошенных респондентов ответили, что читают политические новости и комментарии к ним, 31,1 % респондентов ответили «Иногда» и 23 % респондентов ответили, что не читают политические новости и 4,9 % респондентов ответили читают чаще да, чем нет. Из всех данных нам понятно, что нужно развивать политическую грамотность среди молодежи, заниматься разбором политической лингвистикb глубже и шире.

Информация о финансировании

Статья выполнена при поддержке гранта МОН РК, проект AP08053314 «Проблема формирования ценностной национальной картины мира в условиях модернизации общества и государства (на материале казахстанского обычного политического дискурса)», № 607 от 19.08.2019 г.

Выводы

В настоящее время отмечаются проблемы политической лингвистики, вообще и с точки зрения разных ракурсов. Постоянное обращение исследователей ко всем новым аспектам политической коммуникации и разнообразие подходов и методов его изучения свидетельствует о актуальности этой проблемы и требует ее всестороннего понимания. Сравнительное исследование политических дискурсов разных стран и возрастов особенно актуально и имеющие несомненные перспективы в силу специфики изменения, происходящие в период демократизации в политической жизни в целом и в деятельности общественных институтов - в частности, под влиянием социокультурных факторов.

Таким образом, в сравнительном плане особенности казахскоязычного и русскоязычного публичного парламентского выступления не изучались. Такое сравнение позволяет четко различать между «своим» и «чужим» мнением, случайные и закономерные события, универсальные и своеобразные явления, характерные для того или иного национального дискурса. Подводя итоги исследования, мы можем сделать следующие основные выводы: 1. Ключевой дискурсообразующий концепт, вербализованный в публичный парламентский дискурс, есть понятие власти. Вербальная реализация полномочий парламента членов предполагает публичное представление и согласование позиций участников парламентского дискурса – поиск общего приемлемого или оптимального решения – компромисс.

Возникновение и развитие парламентаризма обществу как демократическая форма государственной власти обусловлены, с одной стороны, историческими, социальными и культурным прогрессом всего человечества, а также с другой стороны, к особенностям достижения этого прогресса в каждой отдельной стране. 3. Если есть универсальные демократические рамки, которые определяют статус парламента как социального института и как инструмент управления в различных странах, его деятельность не исключает национально-культурных особенностей, которые могут быть подтверждены сравнительным лингвистическим и стилистическим анализом актуальным практическим материалом. 4. Сравнительное изучение и выявление универсальных и национально-культурных и специфических языковых особенностей парламентского дискурса в разных странах является одним из актуальных проблем политической лингвистики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Boatright, R. G., Shaffer, T. J., Sobieraj, S., and Goldthwaite Young, D., A crisis of civility?: political discourse and its discontents (Oxford, University Press, 2019)
- 2 Howarth, D., Norval, A. J. Discourse theory and political analysis : identities, hegemony, Manchester: Manchester University Press 2000
- 3 Lazarovici, G. Social and Behavioral Sciences // The effects of globalization upon the paradigm of the contemporary political discourse. – 63, 2012 – P 58–62
- 4 Lakoff, G. Instrumental adverbs and the concept of deep structure.// Foundations of language. – 4(1), – 1968 4–29.
- 5 Баранов, А. Н. Введение в прикладную лингвистику. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 360 с.
- 6 Киуру, К. В. Дискурсивная модель имиджа политика – СПб. : Роза мира, 2005. – 156 с.
- 7 Будаев, Э. В., Чудинов, А. П. Зарубежная политическая лингвистика. – М. : Флинта : Наука, 2000. – 123 с.
- 8 Вохрышева, Е. В. Коммуникативные стратегии диалогического взаимодействия в новоанглийском языке : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д.филол.н. : Спец. 10.02.04 / Вохрышева Евгения Валерьевна; СПб С.-Петерб. гос. ун-т – . : – 43 с.
- 9 Иссерс, О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М. : URSS / УРСС; ЛКИ, 2008. – 288 с.
- 10 Макаров, М. Л. Анализ дискурса в малой группе. – Тверь : Изд-во Тверского университета, 1995.
- 11 Дуйсенова рассказала об обеспечении экономики квалифицированными кадрами. [Электронный ресурс]. <https://24.kz/ru/news/policy/item/539655-duisenova-rasskazala-ob-obespechenii-ekonomiki-kvalifitsirovannyimi-kadrami> 2022
- 12 Кондратова, И. Как хорошо ты знаешь цитаты казахстанских политиков? [Электронный ресурс]. <https://the-steppe.com/quiz/test-kak-horoshoty-znaesh-kazahstanskih-politikov> 2021

REFERENCES

- 1 Boatright, R. G., Shaffer, T. J., Sobieraj, S., and Goldthwaite Young, D., A crisis of civility?: political discourse and its discontents (Oxford University Press, 2019)
- 2 Howarth, D., Norval, A. J., Discourse theory and political analysis : identities, hegemony, Manchester : Manchester University Press 2000.
- 3 Lazarovici, G. Social and Behavioral Sciences // The effects of globalization upon the paradigm of the contemporary political discourse. – 63. 2012 – P 58-62

4 **Lakoff, G.** Instrumental adverbs and the concept of deep structure. //Foundations of language. – 4 (1), – 1968. P 4-29

5 **Baranov, A. N.** Vvedenie v prikladnuyu lingvistiku [Introduction to Applied Linguistics]. – Moscow ; 2003. – 360 p.

6 **Kiuru, K. V.** Diskursivnaya model' imidzha politika – [Discursive Model of the Image of a Politician] SPb. : Roza mira, 2005. – 156 p.

7 **Budaev, E. V., Chudinov, A. P.** Zarubezhnaya politicheskaya lingvistika (Foreign political linguistics). – Moscow : Flinta: Nauka, 2000. – 123 p.

8 **Vohrysheva, E. V.** Kommunikativnye strategii dialogicheskogo vzaimodejstviya v novoanglijskom yazyke : avtoref. dis. na soisk. uchen. step. d.filol.n.: Spec. 10.02.04 / Vohrysheva Evgeniya Valer'evna; - t– SPb.: [Communicative strategies of dialogic interaction in the New English language]. – SPb.: S.-Peterb. gos. un t.– 43 p.]

9 **Issers, O. S.** Kommunikativnye strategii i taktiki russkoj rechi. – [Communicative strategies and tactics of Russian speech]. – Moscow : URSS / URSS; LKI, 2008. - 288 p.]

10 **Makarov, M. L.** Analiz diskursa v maloj gruppe. [Discourse analysis in a small group] – Tver' : Izd-vo Tverskogo universiteta, 1995.

11 Dujsenova rasskazala ob obespechenii ekonomiki kvalificirovannymi kadrami. [[Dujsenova spoke about providing the economy with qualified personnel]. [Electronic resource]. <https://24.kz/ru/news/policy/item/539655-dujsenova-rasskazala-ob-obespechenii-ekonomiki-kvalifitsirovannymi-kadrami> 2022.

12 **Kondratova, I.** Kak horosho ty znaesh' citaty kazahstanskikh politikov? [How well do you know quotes from Kazakh politicians?]. [Elektronnyj resurs], <https://the-steppe.com/quiz/test-kak-horosho-ty-znaesh-kazahstanskikh-politikov> 2021

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

*С. В. Оленев¹, А. Ж. Анесова², А. Ф. Зейнулина³,
А. Ж. Жумаханова⁴, А. Ж. Сахариева⁵

¹Кемеров мемлекеттік университеті, Ресей Федерациясы Кемеров қ.

^{2,3,5}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

⁴Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

Материал баспаға 13.06.22 түсті

САЯСИ ДИСКУРС ЖӘНЕ КОММУНИКАЦИЯНЫ ЗЕРТТЕУ

Бұл мақалада парламенттік коммуникацияның теориялық және қолданбалы зерттеулерінің негізгі бағыттарына аналитикалық шолу жасауға арналған, олардың ішінде саяси дискурс теориясы мен саяси лингвистикаға ерекше назар аударылады. Саяси дискурстың салыстырмалы түрде аз зерттелген құрамдас бөліктерінің бірі ретінде қоғамдық парламенттік коммуникацияны салыстырмалы түрде зерттеу перспективалары ерекшеленеді. Бүгінгі таңда парламенттік дискурс саяси дискурстың құрамдас бөліктерінің бірі бола отырып, бірқатар гуманитарлық пәндердің пәні мен объектісі болып табылады. Парламенттік дискурстың негізгі жүйе құраушы факторы оның парламенттік коммуникацияның нысанын да, мазмұнын да айқындайтын институционалдылығы болып табылады. Парламенттік коммуникацияның мемлекеттік билікті жүзеге асырудың демократиялық нысаны ретінде дамуына жалпы адамзаттың тарихи-әлеуметтік және мәдени прогресі, әсіресе елдердегі осы прогреске жету ерекшеліктері әсер етеді. Әртүрлі елдерде парламенттің қоғамдық институт ретіндегі мәртебесін айқындайтын әмбебап демократиялық негіздің болуына қарамастан, оның қызметінде ұлттық-мәдени ерекшеліктер бар. Әртүрлі елдердегі парламенттік дискурстың әмбебап және ұлттық-мәдени-спецификалық тілдік ерекшеліктерін салыстыру және анықтау саяси лингвистиканың өзекті міндеттері болып табылады.

Кілтті сөздер: саяси дискурс, дискурс, парламент, саяси лингвистика, коммуникация.

*S. V. Olenev¹, A. Zh. Anessova², A. F. Zeinulina³, Zh. A. Zhumakhanovna⁴,
A. Zh. Sakhariyeva⁵

¹Kemerovo State University, Russian Federations, Kemerovo.

^{2,3,5}Toraighyrov University Kazakhstan Republic of Pavlodar.

⁴K. Zhubanov University Kazakhstan Republic of, Aktobe.

Material received on 13.06.22.

POLITICAL DISCOURSE AND THE STUDY OF COMMUNICATION

This article is devoted to an analytical review of the main areas of theoretical and applied research of parliamentary communication, among which special attention is paid to the theory of political discourse

and political linguistics. Prospects for a comparative study of public parliamentary communication stand out as one of the relatively little-studied components of political discourse. Today, parliamentary discourse, being one of the components of political discourse, is the subject and object of a number of humanitarian disciplines. The main system-forming factor of the parliamentary discourse is its institutionality, which determines both the form and the content of parliamentary communication. The development of parliamentary communication as a democratic form of exercising state power is influenced by the historical, social and cultural progress of mankind as a whole, and the specifics of achieving this progress in individual countries. Despite the presence of a universal democratic framework that determines the status of the parliament as a public institution in different countries, its activities have national and cultural specifics. Comparison and identification of universal and national-cultural-specific linguistic features of parliamentary discourse in different countries are the urgent tasks of political linguistics.

Keywords: political discourse, discourse, parliamentarian, political linguistics, communication.

SRSTI 14.23.07

<https://doi.org/10.48081/OFVM1341>

***E. Yu. Pogozheva¹, E. A. Zhuravleva²**

¹²Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

LANGUAGE DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL IN THE CONDITIONS OF MULTILINGUALISM

This article discusses the current problems of linguistic development of the individual in the system of multilingual education in the context of the modern socio-cultural situation; describes the problems and promising ways to solve them.

An attempt is made to prove that when studying each of the subsequent foreign languages, a new autonomous functional system is formed in the language consciousness of students, which «contains» lexical units and grammatical rules of this language. At the same time, the general fund of conceptual ideas is developed and enriched.

The goal of teaching foreign languages is the formation of a multicultural multilingual personality with informational, communicative and intellectual needs, abilities and competencies that will allow her to act in conditions of intercultural communication. It was concluded that if properly organized, bilingual education programs are more effective than non-bilingual programs. The information obtained as a result of the collection on the state of psychological readiness of students, interest in the subject and improving the level of language proficiency made it possible to assess the possibilities and resources for achieving qualitative indicators on the subject being studied and the development of language skills, to provide for the manifestation of difficulties.

Keywords: multilingualism, multiculturalism, language development, semantic units, foreign language sign system.

Introduction

The development of the theoretical foundations of multilingualism didactics, the measurement of the mastering several foreign languages parameters at the operational and communicative level are actual nowadays. There is a «gradual formation of cognitive structures» in the process of foreign language studying, that helps a person to study subsequent languages in the future [1]. The first experience of studying a foreign language on conscious basis forms what many authors call

a «conceptual basis» or «psychological basis» that facilitates the study of other languages [1].

Nowadays, methodological guidelines for thoughtful communal personal development, the means of language co-study and cultures in lingual pedagogy have become interested in a priority position (V. V. Safonova, E. S. Polat, I. L. Bim). If the native language studying is required to pay attention to the form of the expressed idea, which has studied the non-native language prerequisites not only the studied predefined language forms, but also words meaning, but the semantical meaning of lexical units considered as «mental single possible forms» of the socio-cultural permormance. So the so-called «conceptuosphere» of the studied language, i.e. a certain concentrate of the national culture, which is in the word communication [2; 3].

Materials and methods

The theoretical methods were used for solve the set tasks and checking the hypothesis: analysis, synthesis, generalization, systematization of the studied pedagogical facts, forecasting, modeling; methods of empirical research: analysis of normative, educational and methodological documentation, questionnaire, interview, survey, testing, analysis of student performance using the scales of Laikert; methods of statistical research results processing.

Results and discussion

According to O. I. Ulanovich, linguistic knowledge is represented differently in the consciousness of each person, while the movements of the semantic and physical sides of the word in learning language structures do not coincide in development: first the physical side of the sign is assimilated, and then the formation of the cognitive-linguistic representation of the sign in consciousness and its semantic and semantic content [3].

According to J. Piaget, the child learns the complex structure of sentences earlier than the semantic entities corresponding to these syntactic forms [4].

Consequently, «the assimilation of the physical side of the sign but no corresponding psychological content in consciousness yet, it is formed gradually in the process of accumulating the speech experience of the functioning of this sign.» which takes place at first in the speech development of a person. And the content of psychological content is determined by the context in which its assimilation and functioning took place [3].

So a child who begins to speak his native language on the basis of speech competence, forms a system of primary ideas about the grammar of his native language: the principles and parameters are established, according to which he builds a statement. The system of grammatical representations is being improved in the process of school education. There is a gradual transformation of intuitive knowledge to the level of categorization [1]. Learning the first foreign language accelerates this process and enriches the language consciousness of the student.

The new language is encoded in the same «space» as the native one: in the centers of the cerebral cortex responsible for human speech behavior. At the same time, a system of grammatical representations common to the two languages and a relatively separate functional system of a foreign language are formed. This joint system contains the most general ideas about language, conceptual knowledge, for example, about time, gender.

Speaking about the levels of formation of a multilingual personality, it can be noted that they are conditional, since they can have a variety of combinations. The goal of teaching foreign languages is the formation of a multicultural multilingual personality with informational, communicative and intellectual needs, abilities and competencies that will allow it to act in conditions of intercultural communication. Multilingual competence makes it possible and successful to independently master the basics of previously unknown languages. Therefore, the competence of multilingualism can be considered not only as the possession of several foreign languages, but also as the ability to learn foreign languages, possession of a «sense of language», the desire and ability to independently learn foreign languages [5; 6].

The connection of speech activity, general mental development of personality has always attracted the attention of teachers, as it helped to solve a more general and methodologically significant problem of the correlation of thinking and speech. In this regard, technologies of integrative (interconnected) language learning should play a special role [7; 8].

An integrative approach to language teaching requires specification in determining the goal-setting of the studied disciplines and the development of a plan for the structure and content of competencies:

- knowledge of language means, processes of text generation and recognition (linguistic competence);
- the ability to transmit and receive information in the language being studied (speech competence);
- the ability to achieve mutual understanding, to get out of a difficult situation in terms of language (compensatory competence);
- knowledge and taking of speech etiquette; knowledge of traditions, customs of the people languages studied (socio-cultural competence).
- having the ability to perform actions: 1. improvement of general academic skills, for example, the ability to work with a book, a textbook; 2. skills that are specific to teach foreign languages, for example, the ability to use a bilingual and explanatory dictionary, etc.; 3. skills of independent foreign language learning, the improvement of existing knowledge (educational and cognitive competence) [9].

The data of psycholinguistics allow us to design models of the educational system aimed at the development of the person speech activity.

This model should be based on a mechanism that reveals the stages of speech generation: 1) motive; 2) general idea; 3) internal scheme (structure) of the utterance; 4) grammatical-lexical and phonetic design [9]. The pedagogical conditions for modeling multilingual education are the development of a cross-cutting curriculum for the development of students coherent speech, based on the mechanisms of speech generation and having an interdisciplinary basis. In addition, consistent socio-cultural development of students should be realized by means of all academic subjects in the learning process.

It was concluded that if it is properly organized, bilingual education programs are more effective than non-bilingual programs.

Despite the fact that the availability of bilingual programs for many countries is not a new. In recent years the integration of language teaching with the school subjects teaching has become increasingly popular everywhere. More and more countries are using the methodology of subject–language integrated learning CLIL (Content and Language Integrated Learning). The term CLIL, Content and Language Integrated Learning, refers to teaching a non-linguistic subject through a non-native language. There are various practices of using this technique. The approach using CLIL differs from simple English language teaching where it is not necessarily for a student to speak English at an advanced level for mastering the subject. In most cases, CLIL is used in general education schools and relies on basic skills in English, which are taught at the elementary level. This is an important aspect in using the methodology.

The CLIL approach is a means of teaching school subjects through language, while providing the necessary language support along with subject specialization. At the same time, CLIL can also be considered as a means of the language learning through the study of a school subject content.

Teaching subjects of the school curriculum through English means that teachers must transfer not only the content of the subject and the language content, but also practical problem solving, the ability to negotiate, discuss, and manage the classroom in the ways that characterize pedagogical technologies for teaching school subjects.

CLIL lessons should consider both the process of content understanding and the language actions which are performed by the student. The work in the lesson should be aimed at mastering the subject content and communicative competencies in relation to the perceived educational material.

Students do not already discuss known topics to them only for the the language practice and its improvement. They have the advantage of studying specific topics of the real world in a language that is not their native language.

The purpose of the study is to identify the presence of factors constraining the dynamics of changes in the process of implementing the ideas of multilingual education.

The survey was chosen as a mechanism for monitoring the state and satisfaction of internal subjects of the educational process which are organized in the context of the language subject integration as the main research method.

The choice of the survey as the main research method was due to the fact that it provides for the inclusion of a significant number of respondents in the survey. It is used to obtain information about the typicality of certain psychological and pedagogical phenomena and to identify common views, people opinions on certain issues, motivation of their activities.

The students were asked to evaluate the possibilities of the lesson in the language skills development and the successful assimilation of the subject studied in a foreign language. We chose Likert scale as the basis for the results interpreting [10].

The main attention was focused on assessing the teaching quality as a factor in the success of integrated subject and language learning and achieving its quality.

The system–activity approach was chosen for studying the dynamics of students' academic achievements in the subjects of the invariant part of the curriculum in a foreign language which is presented in the form of a pedagogical test model (SAM – School Achievement's Monitoring) [11].

The main idea of the approach is based on L. S. Vygotsky's theory that functional development is not a monotonous progress from an imperfect skill to a perfect one. This is a process which can fix three stages (levels) of the cultural mode of action formation. At the first stage, the «external structure of the sign» is mastered, at the second – the mastery of the sign content, the establishment of an appropriate «connection», at the third is the «embedding» of the sign into thinking structure.

In the first case, the measure of generality of the action method is minimal, the tasks are focused on a certain range of typical situations. In the second case, the tasks selection is carried out with a focus on essential relationships. It is possible to solve all class tasks, while the standard scheme cannot be used. The action mode at the third level is characterized by functionality. Tasks of this level involve the search for significant patterns and alternatives, both solutions and the answer choice. The reproductive, reflexive and functional approached are called by the levels which were named by the authors of the following approaches.

The main feature is that for each section of the curriculum, the tasks are developed that have the criteria of these levels. A matrix of subject content is created, giving a compact representation of the knowledge totality and skills which are studied. Each block of tasks performs the function of a detector in the test, which determines the level of assignment of the educational material corresponding section (the level is fixed according to the most difficult task of the block that the tested solved). The set of blocks which cover the main sections

of the program allows a person to get a structural picture of the assignment of this students program.

The purpose of the test is to assess the students educational and subject competencies, reflecting the extent where students assign the content of educational material at three basic levels: formal, reflexive and functional. This approach to the levels definition does not contradict B. Bloom's taxonomy, since the ability is to perform tasks in a typical subject situation (formal level), the identification of relationships (reflexive level), and the ability to perform tasks that require the situation transformation, making choices, finding patterns and optimal solutions (functional level) .

In other words, in the first case, the measure of generality of the method of action is minimal, the tasks are focused on a certain range of typical situations. In the second case, the selection of tasks is carried out with a focus on essential relationships, it is possible to solve the entire class of tasks, while the standard scheme cannot be used. The mode of action at the third level is characterized by functionality. Tasks of this level involve the search for significant patterns and alternatives, both solutions and the choice of an answer.

Difficulties in the application of language skills are shown in the picture 1: for 67 % they consist in unformed grammatical skills, for 13 %, speaking is a problem, 14 % have insufficient vocabulary to express thoughts in English, and pronunciation causes difficulty for 4 %.

The assessment of the level of English proficiency showed the following. According to the conducted testing in grades 10–11, the Pre - Intermediate level was determined in 80 % of students, in 20 % – Intermediate. Proficiency levels among the 10th and 11th math classes and 10th and 11th humanities classes also differ in language skills mostly low scores were obtained for speaking and writing. The difference in the level of English proficiency is primarily due to the specialization of classes: the majority (54 %) are students of humanities classes, 46 % – math classes.

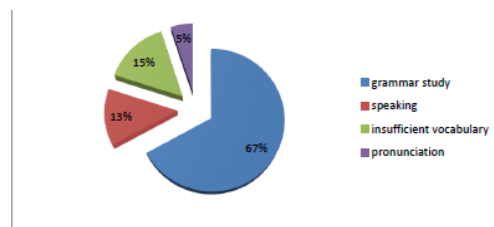

Figure 1 – The results of the students survey on the assessment of difficulty in applying language skills to the study in a foreign language subject

In general, the results of students survey, conversations with teachers gave the basis for the conclusion that there is a steady trend towards increasing the level of language proficiency, which is also associated with further life plans, with a variety of targets, about 95 % of students express a desire (need) and readiness to study subjects in English.

The obtained information as a result of the collection on the state of psychological readiness of students, interest in the subject and improving the level of language proficiency made it possible to assess the possibilities and resources for achieving qualitative indicators on the studied subject and the language skills development. The appearance of difficulties is showed. This is one of the tasks and stages of the organization of monitoring.

According to teachers of experimental schools, the SAM tool allows to evaluate not only the results of mastering the educational material, but also the process itself according to the theoretical basis. The teacher sees whether the child can moves from one stage to another over time.

This helps the teacher to identify the zone of his immediate development. The diagnostic results allowed a more rational approach to the issues of improving the educational and methodological support of multilingual education.

Students' communicative competence increases, which manifests itself in the fact that anxiety disappears when entering into a dialogue in a foreign language, they feel more confident in all types of communication.

The main result of the conducted research was the confirmation of students' satisfaction with the integrated learning process and its results.

Conclusion

It is necessary to fulfill a number of pedagogical conditions of multilingual education for the real learning process to function: 1) create a basis for the interaction of the languages studied; 2) realize consistent socio-cultural development of students; 3) develop an educational and methodological complex for learning a foreign language on an interdisciplinary basis; 4) use Internet resources as a natural multicultural environment and as a tool for modeling real situations of intercultural communication; 5) the learning strategy in the context of integrated subject and language learning should include a variety of approaches to the activation of students' speech activity, the development of critical thinking, reflexivity and openness.

Consequently, the process of teaching the personality of a student who speaks three languages should be developed taking into account the data of psycholinguistics, data of general pedagogy, didactics and methods of teaching a foreign language.

REFERENCES

- 1 **Барышников, Н. В., Бодони, М. А.** Английский язык как доминантный в обучении многоязычию [Текст] // Иностр. Языки в школе. – 2007. – № 5. – С. 29.
- 2 **Погожева, Е. Ю.** Формирование коммуникативной компетенции на уроках иностранного языка [Текст] // Республиканский методико – педагогический журнал // Иностранный язык в школе. – 2008. – № 4. – С. 23.
- 3 **Уланович, О. И.** Языковое сознание : особенности структуры в условиях двуязычия [Текст] / Вестник ТГУ. Филология. – 2010. – №1. – С. 44–51.
- 4 **Потебня, А. А.** Мысль и язык [Текст]: собрание трудов. – М. : Лабиринт, 1999. – 300 с.
- 5 **Погожева, Е. Ю.** Развитие билингвального образования в конце XX века в европейских и казахстанских школах [Текст] // Сравнительный анализ модернизации системы образования Казахстана и зарубежных стран в контексте глобализации и интеграции: материалы III республиканской научно – практической конференции. – Алматы : АПН Казахстана, 2010. – С. 133.
- 6 **Колесниченко, Л. В.** Обучение носителей разносистемных языков научному стилю речи. – Филологическая наука и школа : диалог и сотрудничество: сборник трудов по материалам научно-методической конференции [Текст] / Л. В. Колесниченко. – М. : Русская школа, МИОО, 2010. – С. 115–118.
- 7 **Исламшин, Р. А., Габдулхаков В. Ф.** Теория и практика формирования коммуникативной культуры в школе – Минск : Белорусская цифровая библиотека LIBRARY.BY, 17 октября 2007. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://library.by/portalus/modules/shkola/readme.php?subaction=showfull&id=1192625762&archive=1196815384&start_from=&ucat=& (Свободный доступ).
- 8 **Сафонова, В. В.** Билингвальные образовательные программы как инструмент обновления содержания языкового школьного образования // Иностранные языки в школе. – 2010. – № 3. – С. 32 – 44.
- 9 **Габдулхаков, В. Ф.** Современная языковая ситуация и технологии развития речевой деятельности в условиях билингвизма [Текст]. – Казань, 1999. – 207 с.
- 10 <https://blog.anketolog.ru/2014/08/shkala-laikerta/> [Электронный ресурс].
- 11 **Невзоров, П. Г., Горбов, С. Ф., Соколова, О. В.** Методология разработки тестов SAM – URL: http://sam.ciced.ru/docs/ru/Test_items_design.pdf, [Электронный ресурс].

REFERENCES

- 1 **Baryshnikov, N. V., Bodoni, M. A.** Angliiskii jasyk kak dominantnyi v obuchenii mnogojasychiju [English as the dominant language in teaching multilingualism] [Text] // Inostr. jasyki v shkole. – 2007. – № 5. – P. 29.
- 2 **Pogozheva, E. Yu.** Formirovanie kommunikativnoi kompetenzii na urokach inostrannogo jasyka [Formation of communicative competence in foreign language lessons] [Text] // Respublikanskii metodiko-pedagogicheskii zhurnal // Inostrannii jasyk v shkole. – 2008. – № 4. – P. 23.
- 3 **Ulanovich, O. I.** Jasykovoe sosnanie: osobennosti struktury v usloviyach dvujasychija [Language consciousness: features of the structure in the conditions of bilingualism] [Text] // Vestnik TGU. Filologija. – 2010. – №1. – P. 44–51.
- 4 **Potebnja, A. A.** Mysl i jasyk [Thought and language] [Text] : sobranie trudov. – Moscow : Labirint, 1999. – 300 p.
- 5 **Pogozheva, E. Yu.** Rasvitie rechi u nositelei rasnosistemnyh jasykov : k problem polijasychnogo obrasovaniya [Speech development in speakers of diverse languages: on the problem of multilingual education] [Text] // «Innovazii v tehnologijach i obrasovanii»: materialy X Mezhdunarodnoi nauchnoi konferenzii. – filial gosudarstvennogo obrasovatel'nogo uchrezhdenija vysshego obrasovaniya «Kusbasskii gosudarstvennyi tekhnicheskii universitet im. T. F. Gorbacheva». – Belovo : 17–18 marta, 2017. – P. 343–346.
- 6 **Kolesnichenko, L. V.** Obuchenie nositelei rasnosistemnyh jasykov nauchnomu stilju rechi. – Filologicheskaya nauka i shkola : dialog i sotrudnichestvo: sbornik trudov po materialam nauchno-metodicheskoi konferenzii [Teaching native speakers of diverse languages to the scientific style of speech] [Text]. – Moscow : Russkaya shkola, MIOO, 2010. – P. 115–118.
- 7 **Islamshin, R. A., Gabdulhakov, V. F.** Teorija i praktika formirovaniya kommunikativnoi kultury v shkole [Theory and practice of forming a communicative culture in school] : – Minsk: Belorusskaja zifrovaja biblioteka LIBRARY.BY, 17 oktjabrja 2007. – [Electronic resource] http://library.by/portalus/modules/shkola/readme.php?subaction=showfull&id=1192625762&archive=1196815384&start_from=&ucat=& (Free access).
- 8 **Safonova, V. V.** Bilingvalnye obrasovatelnye programmy kak instrument obnoveniya soderzhaniya jasykovogo shkolnogo obrasovaniya [Bilingual educational programs as a tool for updating the content of language school education] [Text] // Inostrannye jasyki v shkole. – 2010. – № 3. – P. 32–44.
- 9 **Gabdulchakov, V. F.** Sovremennaja jasykovaja situazija i tehnologii rasvitija rechevoi dejatel'nosti v usloviyach bilingvisma [Modern language situation and technologies of speech activity development in the conditions of bilingualism] [Text]. – Kasan, 1999. – 207 p.

10 <https://blog.anketolog.ru/2014/08/shkala-laikerta/> [Electronic resource]

11 Nezhnov P. G., Gorbov S. F., Sokolova O. V. Metodologiya rasrabotki testov SAM [Methodology of SAM test development] [Electronic resource]. – http://sam.ciced.ru/docs/ru/Test_items_design.pdf

Material received on 13.06.22.

*Е. Ю. Погожева¹, Е. А. Журавлева²

^{1,2}Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал баспаға 13.06.22 түсті.

КӨПТІЛДІЛІК ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТҮЛҒАНЫҢ ТІЛДІК ДАМУЫ

Бұл мақалада қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдай контекстінде көптілді білім беру жүйесіндегі тұлғаның тілдік дамуының өзекті мәселелері қарастырылады; проблемалар мен оларды шешудің перспективалық жолдары сипатталады.

Келесі шет тілдерінің әрқайсысын зерделеу кезінде білім алушылардың тілдік құрылысында осы тілдің лексикалық бірліктері мен грамматикалық ережелері «қамтылған» жаңа дербес функционалдық жүйе қалыптасады. Сонымен бірге тұжырымдамалық идеялардың жалпы қоры дамып, байытылуда.

Шет тілдерін оқытудың нысаны – мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайында әрекет етуге мүмкіндік беретін ақпараттық қабілеттері мен құзыреттері бар көпмәдениетті көптілді тұлғаны қалыптастыру. Дұрыс ұйымдастырылған жағдайда қос тілді бағдарламалар қос тілді емес бағдарламаларға қарағанда тиімдірек деген қорытындыға келді. Оқушылардың психологиялық дайындығы, пәнге деген қызығушылығы және тілді меңгеру деңгейін арттыру туралы жинақтау нәтижесінде алынған ақпарат оқытылатын пән бойынша сапа көрсеткіштеріне қол жеткізу және дамыту мүмкіндіктері мен ресурстарын бағалауға, тілдік дағдыларды меңгеру, қиындықтардың көрінісін болжауға мүмкіндік берді.

Кілтті сөздер: көптілділік, көпмәдениеттілік, тілдік даму, семантикалық бірліктер, шет тілдік белгілер жүйесі.

*Е. Ю. Погожева¹, Е. А. Журавлева²

^{1,2}Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 13.06.22.

ЯЗЫКОВОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ПОЛИЯЗЫЧИЯ

В данной статье рассматриваются актуальные проблемы языкового развития личности в системе полиязычного образования в контексте современной социокультурной ситуации; описываются проблемы и перспективные пути их решения.

Сделана попытка доказать, что при изучении каждого из последующих иностранных языков в языковом сознании обучающихся формируется новая автономная функциональная система, в которой «содержатся» лексические единицы и грамматические правила данного языка. При этом развивается и обогащается обций фонд концептуальных представлений.

В качестве цели обучения иностранным языкам становится формирование поликультурной многоязычной личности, обладающей информационными, коммуникативными и интеллектуальными потребностями, способностями и компетенциями, которые позволяют ей действовать в условиях межкультурного общения. Был сделан вывод о том, что при условии правильной организации, программы обучения на двух языках более эффективны, чем недвужычные программы. Полученная в результате сбора информация о состоянии психологической готовности учащихся, заинтересованности в предмете и повышении уровня владения языком позволила оценить возможности и ресурсы достижения качественных показателей по изучаемому предмету и развитию языковых навыков, предусмотреть проявление затруднений.

Ключевые слова: полиязычие, поликультурность, языковое развитие, смысловые единицы, иноязычная знаковая система.

***Қ. Қ. Сарекенова**

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

**АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ БОЙЫНША
ТЕЗАУРУСТЫҚ ТАЛДАУ**

Бұл мақалада қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының шығармалары бойынша ғылым-білімнің нәтижесі жайында тезаурустық талдау жасалып, ойшыл-ақынның ғылым мен білімді жеріне жеткізіп айтқаны, өзі ғылым мен білімді өте жақсы білген және түсінгендігі айқындалған. Абай Құнанбайұлы ғылым мен білімді жай ғана сауатты болу үшін емес, оған белгілі бір нәтижені айқындап бергендігін және білім мен ғылымды үйренудің басты екі мақсатын көрсеткені айтылған. Оның бірі – Абай шығармаларының басты концепциясы «кемел адам» болу үшін қажет екендігі, екіншісі білім мен ғылым арқылы Қазақтың Тәуелсіздігіне қызмет ету керек екендігі ақынның өлеңдері мен Қара сөздерін арқылы дәлелденеді. Абай Құнанбайұлы шығармаларында келтірілген ғылым мен білімге қатысты тұжырымдардың қазіргі таңда да күн тәртібінен түспеген өзекті мәселелер екені қазіргі жағдаймен салыстырыла зерделенеді. Абай Құнанбайұлы шығармаларында білім мен ғылымға қатысты сөздерге тезаурустық талдау жүргізіліп, олардың мағыналары мен қолданылу жиілігіне статистикалық мәліметтер келтірілген. Қорытындылай келгенде, мақалада ұлт болмысы, бітімі, тұрмысы, тіршілігі, дүниетанымы, мінезі, жаны, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тапқан Абай Құнанбайұлының еңбектерінде Ғылым мен білім мәселесінің алар орны ерекше екендігі анықталған. Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP09259039 – Абай өлеңдерінің поэтологиялық тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кілтті сөздер: қазақ, Абай Құнанбайұлы, Қара сөздер, өлең, білім, ғылым, сөз мағынасы.

Кіріспе

Абай Құнанбайұлының шығармаларында ең негізгі тірек ойдың бірі – ғылым мен білім. Жалпы кез келген адам, кезген келген ұлт дұрыс өмір сүру үшін, ең алдымен ғылым мен білім керектігін ойшыл ақын дөп басып айтқан.

Хакім Абайдың қара сөздерінде де, Ақын Абайдың өлеңдерінде де тірек ұғымның бірі ғылым мен білімді сол заманға қатысты жақсы түсіндіріледі. Әйтсе де қазақтың ұлы ақынының айтқан ойлары қазіргі уақытта да өзекті.

Абай Құнанбайұлының еңбектері бойынша Ғылым мен білімге қатысты қандай мәселелерді қарастыруға болады десек, мынадай мәселелерді көрсетуге болады деп ойлаймыз. Түзілген тезаурус бойынша, алдымен, Ұлы ойшыл-ақын үшін Ғылым мен білім дегеніміз не, яғни оған қандай анықтама беруге болады? Ары қарай, анықтамасын біліп алғаннан кейін Ғылым мен білімге қол жеткізудің жолдары, Зерттеудің әдістері, Ғылымның салалары, Ғылым мен білім нәтижесі, Ғылым мен білімді сақтау жолдары, Ғылым мен білімді сақтауға кесірін тигізетін нәрселер мен Ғылым деген кім деген мәселелердің ерекшеліктерін Абай Құнанбайұлының Қара сөздері мен өлеңдері арқылы түсіндіруге болады деп ойлаймыз.

Біз бұл мақаламызда Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы ғылым-білімнің пәні мен нысанын және оның қандай мақсатта пайдалануға болатынын түсіндіруге тырыспақпыз.

Материалдар мен әдістер

Мақала жазу үшін материал ретінде 2002 жылы Алматы қаласындағы «Жазушы» баспасынан шыққан Абай Құнанбайұлының шығармаларының екі томдық толық жинағы пайдаланылды.

Мақалада салыстырмалы-тарихи, диахрониялық-синхрониялық, психолингвистикалық, лингвомәдени, когнитивтік, коммуникативтік әдістер, статистикалық әдістердің элементтері қолданылды. Салыстырмалы-тарихи, әдіс арқылы ғылым мен білім ұғымының генезисі мен олардың басқа тілдердің лексикасымен байланысы қарастырылды. Сондай-ақ бұл әдіс арқылы қазақ тілінің тарихи қалыптасқан варианттары (көне варианты мен жаңа варианты) бір-бірімен салыстырылады. Мақала кешенді тәсілде жазылды. Ғылымтанудың қағидасы бойынша, жаңалық әрқашан ғылымдардың не болмаса салалардың түйістерінен келіп шығады. Осы қағидаға сүйенсек, кешенді әдісті қолдану арқылы психолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика мен Абай шығармаларының мәтіндерін пәнаралық әдістер арқылы зерделенді. Сонымен қатар зерттеудің сипаттамалық әдісі арқылы Абай шығармаларындағы ғылым мен білімге қатысты тілдік фактілер теріліп алынып талданды, синтезделді. Бұл әдіс арқылы, біріншіден, нысанға алынған мәтіндердің құрылымы анықталды, екіншіден, ғылым мен білімге қатысты семантикалық сипаттар айқындалды. Тілтану мен философияның, таным теориясының әдістерін байланыстырып зерттеу арқылы Абай шығармаларындағы ғылым мен білімнің концептуалдық, дүниетанымдық маңызы айқындалады.

Нәтижелер мен талқылау

Абай Құнанбайұлының ғылым мен білімді жеріне жеткізіп айтқаны, өзі ғылым мен білімді өте жақсы білген және түсінгендігін Ахмет Байтұрсынұлының пікірімен келтірсек: «Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда, «мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайшылыққа кемшілігі болар» деп, тайсақтап, тартынбаған. Хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазған. Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге, бойына біткен зеректіктің үстіне, Абай әртүрлі Европа білім иелерінің кітаптарын оқыған. Тәржіма халін, жазушы Әлихан Бөкейхановтың айтуына қарағанда, Абай Спенсер, Льюс, Дрепер деген Европаның терең пікірлі адамдарының кітаптарын оқыған [1]. Өлең жазушылардан орыстың Лермонтов деген терең пікірлі ақынының өлеңдерін сүйіп оқыған, сондықтан Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым жұрттың көбі ұға алмай, ауырсынады. Абайдың өлеңдерін мың қайтара оқып, жаттап алып жүрген адамдардың да Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасын түсініп жетпей жүргендерін байқағаным бар», – дейді, кезінде «Қазақтың бас ақыны» деп мақала жазған ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы [2, 593 б.].

Ғұлама Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы ең негізгі тақырып Ғылым мен білім екенін «Абай тілінің сөздігіндегі» сөздердің қолданылу жиілігінен де көре аламыз. Алу, беру, болу секілді қазақ тіліндегі ең белсенді қолданылатын етістіктерді айтпағанда, Адам, бала секілді зат есімдерден кейінгі орында тұрған осы ғылым, білім сөздері екендігіне көзіміз жетті. Мысалы, «Ақыл» сөзі – 199 рет, білім – 31 рет, білімді – 8 рет, ғалым – 15 рет, ғылым – 111 рет, ғылым-білім – 4 рет жеке тұрған сөз ретінде пайдаланылған. Бұл біз негізгі сөздерді ғана келтірдік, білім мен ғылымға қатысты сөздерді барлығын келтірсек, бұл тізімді ары қарай толықтыра беруге болады [3].

Ғылым мен білімнің нәтижесі. Ғылым мен білімнің нәтижелері туралы Абай Құнанбайұлының қырық үшінші Қара сөзінде келтіріледі.

Ғылым мен білімді меңгерген адам әділетке қол жеткізеді. Яғни Ғадалатқа жету дегеніміз, өз өміріне жауапкершілікпен қарап, не нәрсені де адамгершілікпен шешу. Яғни Абай Құнанбайұлы шығармаларының негізгі концепциясы **«ТОЛЫҚ АДАМ»** болу, ол он жетінші Қара сөздегі Қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің Ғылымға келіп жүгінуі, бұл жерде адамның өз өміріне, өзіне өзі қожалық етуіне келіп тіреледі екен, яғни рухани тәуелсіздікке қол жеткізеді. Енді осы Он жетінші Сөзді түгел келтіргіміз келіп отыр. Бұл жерде негізгі концепция ашылып, Ғылымның нағыз мақсатына жетуі туралы айтылған:

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті. Қайрат айтыпты: «Ей, ғылым, өзің де білесің, дүниеде ешнәрсе менсіз кәметке жетпейтұғынын; әуелі, ғылым, өзінді білуге, ерінбей-жалықпай ізденіп, үйреніп, орнына келтірмек – менің ісім. Құдайға лайықты

ғибадат қылып, ерінбей-жалықпай орнына келтірмек те – менің ісім. Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкерліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі шайтанның азғыруынан құтқаратұғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жиғызып алатұғын мен емес пе? Осы екеуі маған қалай таласады?», – депті.

Ақыл айтыпты: «Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын – мен, сенің сөзіңді ұғатұғын – мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды?», – депті.

Онан соң жүрек айтыпты: «Мен – адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жайы қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын – мен. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын – мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын аламаймын: жақсылыққа елжіреп еритұғын – мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын – мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады?» – депті.

Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты:

«Ей, қайрат, сенің айтқаныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз ешнәрсенің болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман», – депті.

«Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі де рас. Сенсіз ешнәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да – бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның – екеуінің де сүйенгені, сенгені – сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман», – депті.

«Сен үшеуіңнің басынды қоспақ – менің ісім», – депті. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады.

«Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіне жібермейді. Орынды іске күшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басынды қос, бәрін де жүрекке билет», – деп ұқтырып айтушының

аты ғылым екен. Осы үшеуің бір кісиде менің айтқанымдай табылсандар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам – сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, Құдай Тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы», – депті.

Осы он жетінші Сөзді Абай Құнанбайұлы «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңінде кестелі сөзбен былай өрнектеген:

Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.
Тоқтаулылық, қалыпты, шыдамдылық,
Бұл – қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі жақсы демек.
Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ,
Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек.
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек.

Немесе «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа» деп басталатын өлеңінің соңғы шумағын қарап көрейік:

*Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек.
Еңбекті сат, ар сатып неге керек?
Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:
Бістық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.*

Профессор Т. Рысқалиевтің пікірі бойынша: «Адам қалай толық, жетілген тұлға болады? Абайдың жауабы қысқа, қысқа болса да нұсқа: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек», – дейді. Тағы бір жерде: «Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрек», – деп өз ойын нақтылай түседі. Адамның басқа қасиеттері осыдан шығады. «Адамзатқа не керек? Сүймек, сезбек, күйінбек, hareket қылмақ, жүгірмек. Ақылмен ойлап сөйлемек», – деп, Абай ақыл, қайрат, жүректің қалай іске асатынын көрсетеді. Батыс философиясында ақыл туралы көп айтылады. Қайратқа, практикалық ақылға, дүниені өзгертуге көп мән беріледі. Бірақ классикалық, ғылыми философияда жүрек туралы сөз болмайды. Тек бір тамаша ойшыл Блез Паскаль таным құралдарының

қатарына ақыл, парасатпен бірге жүректі қосады. «Біз ақиқатты ақыл арқылы ғана емес, жүрек арқылы да тани аламыз», – деп жазады. Жүрек нені тани алады? Сыртқы дүниені ме? Жоқ. Адам өмірінің қырлары мен сырларын. Абайдың даналығын, тереңдігін адам өміріндегі жүректің ерекше рөлін ашып көрсетуінен аңғаруға болады. Бұл арада біз тағы да Абаймен бірге әлемдік философия деңгейіне шыға аламыз. Абайда даналық деген атына сай келетін нағыз философия бар екендігіне тағы да куә боламыз. Бір ғажабы – Абай ақылды, қайратты жүрекке бағындырып қояды. Бұлар «өзім білемдікке», «әлім жеттікке» салынып, көп нәрсені бүлдіруі мүмкін. Адам өмірінде бәрі жүректің әмірімен, қалауымен болады дейді. Құдайды қалайтын – жүрек. Адамды адамға қосатын – жүрек. Махаббат та, достық та – жүректің қалауы. «Әділет, ынсап, ұят, рақым, мейірбаншылық» – бәрі де жүректен шығады (он жетінші сөз). «Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі. Ар-ұяттың бір ақыл күзетшісі» – деген де Абай. Абай ақылдың жайын терең түсінеді. Ақылды адам сөзге ден қояды, сөзді ұғады. Ақылсыз адам, керісінше, «сөзге ынтасыз» болып келеді. «Қарны тоқ, қаса надан ұқпас сөзді, Сөзді ұғар, көкірегі болса көзді...» – дейді» [4].

«Ұлттық мәдениетті дамытуда материалдық және рухани мәдениеттің сабақтастығын ұлттың мәңгі негіздері мен көздері ретінде дамыту, Батысқа көзсіз еліктеуге байланысты туындаған мәселелер, т.б. қазіргі қазақ қоғамындағы ұлт мәдениетін қалыптастыруға қатысты дінге де назар аударудың қажеттілігін көрсетіп отыр. Әрине, толық өркениетті елдің бірден-бір критерийі дін бола алмайды [5, 282]. Дегенмен, «Батыс адамы дүниемен, табиғатпен, өзі сияқты басқалармен күресуде. Шығыс адамындағы күрес пафосы – керісінше; ол өзімен-өзі, өзіндегі толымсызбен күреседі» [6], – деген сияқты тұжырымдар негізсіз емес.

Сонымен, нәтижеге де келіп жеттік. Яғни Ғылым мен білімді меңгерген адам «Толық адам» болады екен.

Білім мен ғылым мәселесінің өзектілігі күн тәртібінен түспейтінін ҚР Президенті Қ. К. Тоқаев өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында айтады: «Абайдың шығармаларына зер салсақ, оның үнемі елдің алға жылжуына, өсіп-өркендеуіне шын ниетімен тілеулес болғанын, осы идеяны барынша дәріптегенін байқаймыз. Ал ілгерілеудің негізі білім мен ғылымда екенін анық білеміз. Абай қазақтың дамылсыз оқып-үйренгенін бар жан-тәнімен қалады. «Ғылым таппай мақтанба» деп, білімді игермейінше, биіктердің бағына қоймайтынын айтты. Ол «Біз ғылымды сатып мал іздемек емеспіз», – деп тұжырымдап, керісінше, ел дәулетті болуы үшін ғылымды игеру керектігіне назар аударды. Ұлы Абайдың «Пайда ойлама, ар ойла, Талап қыл артық білуге» деген өнегелі өсиетін де осы тұрғыдан ұғынуымыз қажет.

Бұл тұжырымдар қазір де аса өзекті. Тіпті бұрынғыдан да зор маңызға ие болып отыр. Себебі ХХІ ғасырдағы ғылымның мақсаты биікке ұмтылу,

алысқа құлаш сермеу екенін көріп отырмыз. Ал біздің міндетіміз – осы ілгері көшке ілесіп қана қоймай, алдыңғы қатардан орын алу» [7].

Академик З. Ахметовтың «Абай өз заманындағы жас ұрпаққа, «көкірегі сезімді, көңілі ойлы» адамдарға үміт артып, олардың жүрегін оятып, оларды өзінің озат мақсат-мұраттарына тартуға ұмтылды. Жастардың өнімді еңбек етіп, ғылым мен білімге ұмтылуы, алға қойған мақсатқа жетуде табандылық көрсетуі – міне, осындай асыл қасиеттерді уағыздау Абайдың бүкіл творчествосының негізгі идеялық-тақырыптық үзілмес желісінің біріне айналды. Ақын талантты, өнер іздеген жандар туралы айрықша зор сүйіспеншілікпен айта отырып, олардың алға қойған зор мақсатқа жету жолындағы күресте табандылық, жігерлілік көрсететініне үлкен сенім артады» [8, 75 б.] деген пікірі де сөзімізді нақтылай түседі.

Бұл пікірді, Абай шығармаларының тілін арнайы қарастырған академик Р. Сыздықтың «Азаматтық сипаттағы оқу-ағарту мен ғылым-білімге қатысты сөздер Абай өмір сүріп, жазушылық құрған XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ тілі тарихында маңызды рөл атқарған мәдени факторлардың бірі – білім тарату ісі болды. Мұның өзі екі түрлі: діни және дүниауи, яғни азаматтық (орысша светское, гражданское образование). ... Сондықтан Абай лексикасынан азаматтық уклондағы оқу-ағартуға және жалпы білім-ғылымға байланысты көне-жаңа едәуір сөзді тауып, талдауға болады, – деп, Абай Құнанбайұлы шығармаларында кездесетін білім-ғылымға байланысты *мектеп, школ, медресе, оқу, интернат, ұстат (ұстаз), шәкірт, білім, ғылым, ғалым, хакім, сабақ, жазу, хат, түркітану, кітап, қаріп, қалам, сия, қағаз т.б.* білім-ғылымға қатысты сөздерге толықтай лексикалық талдау жасайды [9, 217–225 б.].

Жалпы ғылым дегеніміз не деген сұраққа жауап іздер болсақ, Түсіндірме сөздіктерде: «Ғылым (лат. scientia – білім) – уақыт пен кеңістікте бар, зерттеуге болатын шынайы нақты нәрселердің заңдары мен қағидаларын, тәртібі мен құрылымын объективті түсіндіретін, эксперимент пен бақылауға негізделіп, математикалық есептеуді қолданып, жүйелі түсінік қалыптастыратын таным саласы. Жалпы тұрғыда ол жүйелі білім мен ғылыми тәжірибені меңзесе, ал, арнайы мағынада ғылыми әдістер арқылы жинақталған логикалық білім жүйесін көрсетеді. Яғни, ғылым ғылыми білімдерді ғана емес, сол білімдерге қол жеткізудің барлық жолдары мен әдістерін түгел қамтитын біртұтас кешенді жүйе», – деп түсіндірілген [10, 183 б.].

Яғни Ғылым деген сөзді латын тілінен аударса, білім деген сөзбен түсіндіріліпті. Абай Құнанбайұлының Бірінші Сөзіндегі: «Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгенінді кімге үйретерсің, білмегенінді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсінде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі – бір тез қартайтатұғын күйік», – деп,

ғылым туралы ойын айтып алады. Ал Отыз сегізінші Сөзінде: «Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады», – дейді. Яғни әр нәрсенің түбін, кереметін білмекке деген ынтаның өзі, сөздікте түсіндірілген: «зерттеуге болатын шынайы нақты нәрселердің заңдары мен қағидаларын, тәртібі мен құрылымын жайында жүйелі түсінік қалыптастыратын таным саласы» деген анықтаманы басқаша түсіндіру деп есептейміз.

Қорытынды

Сонымен, мақаламызды қорытындылай келе айтарымыз, Абай Құнанбайұлының еңбектері бойынша Ғылым мен білімге қатысты тезаурустық түзілімді мынадай мағыналарда қолданылады: Ұлы ойшыл-ақын үшін Ғылым мен білім дегеніміз не, яғни оған қандай анықтама беруге болады? Ары қарай, анықтамасын біліп алғаннан кейін Ғылым мен білімге қол жеткізудің жолдары, Зерттеудің әдістері, Ғылымның салалары, Ғылым мен білім нәтижесі, Ғылым мен білімді сақтау жолдары, Ғылым мен білімді сақтауға кесірін тигізетін нәрселер мен Ғылым деген кім деген мәселелердің ерекшеліктерін Абай Құнанбайұлының Қара сөздері мен өлеңдері арқылы түсіндіруге болады деп ойлаймыз.

Біз бұл мақаламызда Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы ғылым-білімнің пәні мен нысанын және оның қандай мақсатта пайдалануға болатынын қарастырдық.

Ғұлама, ойшыл, ақын, ағартушы, ұлттық әдеби тілдің негізін қалаушы, аудармашы, композитор ретінде ел тарихында өшпес із қалдырған және өлеңдері мен қара сөздерінде ұлт болмысы, бітімі, тұрмысы, тіршілігі, дүниетанымы, мінезі, жаны, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тапқан Абай Құнанбайұлының еңбектерінде Ғылым мен білімнің алар орны ерекше.

Бұл мақаланы Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (грант № АР09259039 «Абай өлеңдерінің поэтологиялық тезаурусы»).

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Бөкейхан, Ә. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы: [Электронды ресурс] <https://abai.kz/post/12396>
- 2 Байтұрсынұлы, А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
- 3 Абай тілі сөздігі. – Алматы : Өнер, 2011. – 616 б.
- 4 Рысқалиев, Т. Абай жолымен жүрген ел озады: [Электронды ресурс] – https://www.inform.kz/kz/abay-zholymen-zhurgen-el-ozady-tilekzhan-ryskaliev_a3606402

5 **Манкеева, Ж.** Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : Абзал-Ай, 2014. – 640 б.

6 **Хамидов, А.** Шығыс және Батыс : дүниелік қатынас және дүниетаным / А. Хамидов // Шаһар. – 1993. – № 1. – Б. 11.

7 **Тоқаев, Қ. К.** Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан: [Электронды ресурс] – www.akorda.kz

8 **Ахметов, З.** Абайдың ақындық әлемі. – Алматы : Ана тілі, 1995. – 272 б.

9 **Сыздықова, Р.** Абай шығармаларының тілі. – Алматы : Ел-Шежіре, 2014. – 384 б.

10 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы : Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

REFERENCES

1 **Bökeihan, Ä.** Abai (Ibrahim) Qūnanbaiūly [Abay (Ibrahim) Kunanbayuly] [Electronic resource] – <https://abai.kz/post/12396>

2 **Baitürsynūly, A.** Qazaq tıl bılıminıñ мәseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty : Abzal-AI, 2013. – 640 p.

3 Abai tılı sözdıgı [Dictionary of the Abay language]. – Almaty : Öner, 2011. – 616 p.

4 **Rysqaliev, T.** Abai joly men jürgen el ozady [The country that follows the path of Abay is ahead] : [Electronic resource] – https://www.inform.kz/kz/abay-zholymen-zhurgen-el-ozady-tilekzhan-ryskaliev_a3606402

5 **Mankeeva, J.** Qazaq tıl bılıminıñ мәseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty : Abzal-AI, 2014. – 640 p.

6 **Hamidov, A.** Şyğys jäne Batys: dūnielik qatynas jäne dūnietanym [East and West : worldview relations and worldview]. / A. Hamidov // Şahar. – 1993. – №1. – P. 11.

7 **Toqayev, Q. K.** Abai jäne ХХІ ғасырдағы Qazaqstan [Abay and Kazakhstan in the ХХІ century]: [Electronic resource] – www.akorda.kz

8 **Ahmetov, Z.** Abaidyñ aqyndyq әlemi [The poetic world of Abay]. – Almaty : Ana tılı, 1995. – 272 p.

9 **Syzdyqova, R.** Abai şyğarmalarynyñ tılı [Language of Abay's works]. – Almaty : El-Şejire, 2014. – 384 p.

10 Qazaq tılınyñ túsındırme sözdıgı [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. – Almaty : Daik-Press, 2008. – 968 p.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

*К. К. Сарекенова

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Нур-Султан
Материал баспаға 13.06.22 түсті.

ТЕЗАУРУСНЫЙ АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АБАЯ КУНАНБАЙУЛЫ

В данной статье проведен тезаурусный анализ науки и образования в произведениях великого казахского поэта Абая Кунанбайұлы и раскрывается то, что поэт является философом, который прекрасно обладал знаниями и наукой и распространял знания и науку в своем родном крае. Абай Кунанбайұлы подчеркнул, что наука и знание не просто должны быть качественными, а задали ему определенную задачу и обозначили две главные цели в изучении знания и науки. Одной из них является то, что основная концепция произведений Абая необходима для того, чтобы быть «совершенным человеком», другой - чтобы служить независимости казахов через знание и науку. Выводы, касающиеся науки и образования, приведенные в произведениях Абая Кунанбайұлы, изучаются в сопоставлении с тем, что в настоящее время остаются актуальными и сегодня. В работах Абая Кунанбайұлы проведен тезаурусный анализ слов, относящихся к образованию и науке, приведены статистические данные по их значениям и частоте употребления. В заключение следует отметить, что вопросы знаний и науки занимают особое место в трудах Абая Кунанбайұлы, в которых отражены национальное самосознание, мир, быт, мировоззрение, характер, душа, религия, менталитет, язык, дух. Статья написана в рамках научного проекта «AP09259039 – поэтический тезаурус стихов Абая», финансируемого грантом МОН РК.

Ключевые слова: казах, Абай Кунанбайұлы, слова назидания, поэма, образование, наука, значение слова.

*К. К. Сарекенова

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan.
Material received on 13.06.22.

THESAURUS ANALYSIS OF THE WORKS OF ABAY KUNANBAYULY

In this article, a thesaurus analysis of the results of science and education based on the works of the Kazakh poet Abay Kunanbayev and reveals that the poet is a philosopher who perfectly possessed knowledge and science and spread knowledge and science to his native land. Abay Kunanbayuly stressed that science and knowledge should not just be literate, but set a specific goal for him and outlined two main goals in the study of knowledge and science. One of them is that the basic concept of Abay's works is necessary in order to be a «perfect person», the other is to serve the independence of the Kazakhs through knowledge and science. The conclusions concerning science and education presented in the works of Abay Kunanbayuly are studied in comparison with the fact that at present issues that were not included in the agenda remain relevant. In the works of Abay Kunanbayuly, a thesaurus analysis of words related to education and science is carried out, statistical data on their meanings and frequency of use are given. In conclusion, it should be noted that the issues of knowledge and science occupy a special place in the works of Abay Kunanbayuly, which reflect national identity, world, life, life, worldview, character, soul, religion, mentality, language, spirit. The article was written within the framework of the scientific project «AP09259039 – Poetic thesaurus of Abai's poems», funded by a grant from the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: kazakh, Abay Kunanbayuly, words of edification, poem, education, science, meaning of the word

FTAMP 17.09.91

<https://doi.org/10.48081/MMVA6275>***С. Н. Сүтжанов¹, Б. Ш. Құралқанова²****Э. С. Құрманғожаева²**^{1,2}Павлодар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

^{3,2}Алматы менеджмент университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

АЛАШ ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ «ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН»

Мақалада ХХ ғасыр басындағы қоғамдық-тарихи жағдайларға орай қазақ зиялыларының, оның ішінде алашшыл әдебиет өкілдерінің ұлттық идеясының азаттық-ағартушылық арнада тоғысулары сөз болады.

Шынында, өткен ғасырлар тоғысында ұлт келешегі үшін аса қажетті оқу-ағарту мәселелері зиялы қауым өкілдерін түгел толғандырды. Ұлт үшін ұлардай шулаған ұлдар өздері шығарған газет-журнал беттері мен кітаптарда бұл мәселені бірінші кезекке қойды. Жәдитті жақтап, халқын өнер-ғылымға, іргелі ел болуға үндеген Алаш ардақтылары елді бостандыққа, еркіндікке шақырды.

Жазылымда қазақ әдебиетінің қалыптасу, даму кезеңіндегі азатық-ағартушылық, ұлттық сарынның дәстүрлі жалғастығы Міржақып, Ахмет, Жүсіпбек, Сұлтанмахмұт шығармалары негізінде дәйектеледі. Сондай-ақ қаламгерлер туындыларындағы ұлттық, елілдік сарынның қоғамдық-әлеуметтік жағдайлармен байланыстылығы, төл сөз өнеріміздің тақырыптық, идеялық тұрғыда дамуына да әсер-ықпалы үнемі сабақтастырыла талданған. Ұлт-азаттық идеяның тууына ықпал еткен көркемдік ойлау, оның жанрлық сипаты, тақырып ерекшелігі, мазмұн сонылығы, пішін өзгешелігі қоғамдық үрдіспен тығыз байланыста зерделеніп, ғылыми танымнан өткізілді. Осындай ғылыми ізденістер нәтижесінде қаламгерлердің жаңашыл қырлары сараланып, тиісті баға берілді. Мақала авторлары тақырыпқа қатысты сыныш, ғалымдардың еңбектерінде айтылған ғылыми тұжырымдарды түгел ескеріп, өзіндік ой-пікірлерін де білдірген.

Кілтті сөздер: алашшыл әдебиет, ұлттық идея, көркемдік ойлау, тақырып, жанр, әдеби сабақтастық.

Кіріспе

XX ғасыр басындағы әдеби үрдісте сол тұстағы тарихи-мәдени жағдайға орай туындаған әрі қазақ көркем сөз өнеріне арқау болған ұлт-азаттық идеяға негізделінген алаштық әдебиет өкілдерінің шығармалары зерттеу объектісіне алынды.

Сол тұстағы қоғамдық-тарихи факторларға байланысты ұлт келешегі зиялы қауым өкілдерін түгел толғандырды. Халқын өнер-ғылымға, іргелі ел болуға үндеген ұлт зиялылары елді бостандыққа, еркіндікке шақырды. Алаш арыстарының ұлттық идеяны азаттық-ағартушылық арнада тоғыстырып, шығармашылықтарында арқау еткені тақырыптың өзектілігін айқындайды.

Сонымен бірге зерттеу тақырыбына қатысты қазіргі таңда жинақталған тың материалдар пайдаланылды. Жазу барысында ғасыр басындағы елшіл-азатшыл тұрпатта жазылған туындылардың көркемдік пішінін пайымдай отырып, жанрлық сипатын, көркемдік-эстетикалық деңгейін айқындау да нысанаға алынды.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың материалы ретінде XX ғасыр басындағы әдебиет туралы зерттеулер, алашшыл әдебиеттің қайраткерлері, ақындарының еңбектері алынды. Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми еңбектерді сұрыптау, талдау, тарихи-салыстырмалы, мәтіндік талдау, жүйелеу әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелерді талқылау

XX ғасыр басындағы Ресей қоғамындағы саяси-әлеуметтік жағдай, соған орай туындаған факторлар империяның шығыс өңірін мекендейтін халықтардың этникалық, тілдік және діни тұрғыда тұтаса түсуіне итермеледі. Әсіресе 1905–1907 жылдардағы революциялық қозғалыстар Ресей мұсылмандарының саяси-идеялық тұрғыда өсуін тездетті және ұлттық рухының оянуы мен нығаюына әрі демократиялық ұстанымдардың сақталуына белгілі бір дәрежеде ықпал етті.

Бәрінен де ұлт ретінде жойылып кету қаупін тудырған отаршылдыққа қарсы тұру үшін тәуелсіздікті мақсат еткен ұлы күш пайда болды. Бұл күш ұлт жүрегінде сақталған биік рухтан қуаттанды.

Қазақ зиялылары да отаршылдыққа қарсы тұрып, сол тұстағы саяси әл-ахуалды ұлттық мүддеге сай міндеттермен ұштастыруды ұсынды. Өлбетте, саяси сахнадан енді көрініп келе жатқан жас қазақ зиялы қауымы саяси-экономикалық, шаруашылық мәселелерді шешуде біржақты принцип ұстанған жоқ. Өйткені жаңа қалыптаса бастаған қазақ зиялылары ұлт мүддесін қорғау мақсатында елдің прогреске жету жолдарын іздестірумен ғана шектеді.

Қазақ қоғамының осы бір қасіретін халықтың озық ойлы, көзі ашық өкілдері аңғара бастады. Олар халықты саяси күрес додасына бастап шықты. Бұған себеп

болған 1917 жылғы Ресейдегі қос төңкеріс еді. Патша үкіметінің тақтан құлауы саяси күресті одан әрі қыздыра түсті. Сөйтіп саяси сахнаға қатерлі жолдан жалтақтамай, жанқиярлықпен күрескен көрнекті тұлғалар шықты.

Ал 1917 жылы Ақпан төңкерісінің жеңісі қазақтың ғана емес, күллі түркі жұртының бостандық алуына мүмкіндік туғызып, сенім ұялатты. Патша өкіметі құлаған соң, қазақтың тәуелсіздігі жолындағы күресуші қайраткерлері «Алаш» партиясының төңірегінде топтасты. 1917 жыл – түркі елдерінің бірінен кейін бірінің автономия жариялауымен тарихымыздың ерекше атаулы жылы болып табылады. 21-28 шілдеде Орынбор қаласында Бірінші бүкілқазақ съезі өтті. Бұл съезде 14 мәселе қаралды.

Сөйтіп мемлекетті билеу түрі Ресейде демократиялық, федеративтік парламенттік республика болу керек дегенге байланысты пікір қуатталды. Ал 1917 жылы 24 маусымдағы «Қазақ» газетінде автономиялықтың негізі туралы әртүрлі пікір-ұсыныстар айтылды. Бірақ бұл съезде депутаттар нақты пікірге келе алмады. Сондай-ақ жер мәселесі Құрылтай съезіне қалдырылды. Күн тәртібінде айрықша мәнге ие болған дін, оқу-ағарту, әйел мәселелері және сот жүйесі болды. Бұрынғы ескі сот жүйесі («Народный сот») таратылып, олардың орнына «Қазақ тұрмысына лайық айрықша сот құрылуға» тиіс болды. Келесі мәселе – оқу-ағарту саласы жүйелі жүргізілу керектігі айтылып, тіл мәселесі айрықша назарға алынып, білім берудің тегін болуы талап етілді. Білім алудың орта, арнайы, жоғарғы сатылары туралы да сөз болды.

1917 жылы «Қазақ» газетінің 21 қарашадағы санында Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Е. Ғұмаров және т.б. бір топ қайраткерлердің атынан Алаш партиясы бағдарламасының жобасы жарияланып, осы жылдың 5-13 желтоқсанында Орынбор қаласында екінші қайта шақырылған Бүкілқазақ съезі өтті. Оған барлық қазақ облыстарынан, Алтай губерниясы мен Самарқан облысы қазақтарынан және Жетісу облысы қырғыздарынан, бәрі – 82 өкіл қатысты. Съездің күн тәртібінде 10 мәселе қойылды. Соның алтауы таза мемлекеттік мәселелер болды. Съезде Алаш автономиясының орталық атқарушы-өкімет органы Ұлт кеңесі – Алашорда үкіметі құрылды. Үкіметте барлығы 25 орын белгіленді. Соның 15-і съезде сайланды. Алашорда Ұлт Кеңесі үкіметінің төрағасы болып Ә. Бөкейханов сайланды. Мүшелері қатарында М. Шоқай, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов сияқты ұлттың зиялы қауым өкілдері де болды.

Бұл Ұлт кеңесі органы автономияның орталық билігі болып табылды. Ұлттың тұтастығы идеяда десек, қазақ зиялыларын біріктірген қасиетті ұғымдардың бірі – Алаш идеясы еді. Алаш Тұтас Түркістан идеясын терістемеді, керісінше оны жаңа сапада толықтыра түсті. Алаш – Түркістан түріктерінің ұлт-азаттық ұраны болды. Мұны А. Байтұрсынұлымен пікірлес Ж. Аймауытұлының «Әскер марсельезі» өлеңіндегі мына үзінді дәлелдей түседі:

Арғы атам – Ер Түрік,
Біз – қазақ еліміз.
Самал тау, шалқар көл,
Сарыарқа жеріміз! [1, 20].

Автономия жарияланғанда сүйінші қуанышымен барлық қаламгерлер шабыттанды. Бұл қуаныш әсіресе көсемсөздік шығармалардың көптеп жазылуына әсер етті. «Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бүгін теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлықта, құлдықта ұстаған жауыз hükімет, өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып, қайтпас қара сапарға кетті», – деп ел көсемдері Әлихан, Мұстафа, Міржақыптар «Қазақ» газетінде жар салды [2, 11].

Сол тұстағы «Алашорда» партиясының қайраткерлері мен басқа да түркі халықтары оқығандарының қоғамды қайта құру жөніндегі ой-пікірлері Қазақстан мен Орта Азия ұлттары өкілдерінің эстетикалық көзқарастарына да белгілі дәрежеде өзіндік игі әсерін тигізді.

Азатшылдар «Ресейдің отаршыл саясаты патша билігімен бірге күйреп, еліміз азаттық алады» деп үміттенді. Сондықтан да ұлт әдебиеті жаңа дәуірге тәтті үміт пен үлкен сенім тудырған бостандық таңын жырлаумен аяқ басты. Мысалы, Міржақып Дулатұлы:

Бүгін халықтың қуанышты кең күні.
Күн менен түн – таразының тең күні.
Құт-береке болмаса екен кем күні, -
Деп тілейік, қолың жай, ау, Алашым! [3, 55]

– деп, барша азатшыл ақындар мен түркістандықтардың патшалықтан кейінгі жаңа кезеңдегі көңіл-күйін аңғартты. Мағжан да «Бостандық» өлеңінде:

Көк есігі ашылды,
Жұмақ нұры шашылды
Келді ұшып бостандық, [4, 240]

– деп, ұлт үмітіне жүрек кернеген қуанышымен үн қосты. Жаңа шаңырақ көтерген Алашорда мемлекетінің болашағына деген зор сеніммен С. Торайғыров та таза жеңіс жырын жырлады:

Алаш туы астында
Күн сөнгенше сөнбейміз.
Енді Алашты ешкімнің
Қорлығына бермейміз!

Өлер жерден кеттік біз,
Бұл заманға жеттік біз.

Жасайды Алаш, өлмейміз,
Жасасын Алаш, жасасын! [5, 95]

Бұл – автономияға қол жеткізген түгел түрік халықтарының толғанысқа толы күйлерінің әдемі естелігі.

Әлбетте ұлттың ұлы атанар ұлы қасиет екінің біріне тиесілі емес. Бұл жөнінде Алаштың ардақтысы Мұстафа Шоқайдың: «...біздіңше, белгілі бір мұрат-мақсаттар соңында жүрген және сол белгілі мұрат-мақсаттар төңірегінде жиналған оқымыстыларды ғана зиялы деп айтуға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады. Зиялылардың міндеті ұлы да қасиетті болуы себепті өте ауыр», – деуі сөзімізді нақтылай түсері даусыз.

Әрине ұрпақтың ұлтжанды болып өсуі төл этникалық ортаға байланысты екені баршаға мәлім. Сол ортада бойға дарыған қасиеттерді шыңдау, жетілдіру арқылы іргелі елдің ұл-қыздары, тұлғалы азаматтары өсіп-өнбек. Сөйтіп, ұлттық асыл қасиеттерді бойға жинақтаған жан ғана халық үшін өзін құрбан етуге бар.

Бұл ретте тағы да М. Шоқайдың тұжырымдамасына сүйенеміз: «Жалпы, ұлттың мүддесін жеке қожалықтар мен жеке топтардың мүддесінен жоғары қоя білген, өзінің белгілі бір түзімге, белгілі бір себептермен қалыптасқан қатынасын, оған тәуелділігін жалпы ұлт мүддесі тұрғысына сәйкес, ұлттың жалпы жағдайына үйлесетін түзім жолында құрбан ете білген адамдар ғана ұлттық патриот және ұлтқа пайдалы қызметші бола алады» [6, 105].

Түркі халықтарының жоқтаушысы, қазақтың қамқоршысы ұлт тағдырын сөз қылып, оны басқа мүдде атаулыдан жоғары қояды. Көсем сөз иесінің бұл тұжырымы көңіл көрігінен шыққан жүрекжарды сөзі екені айдан анық. Өйткені Мұстафаның өзі де халықтық қасиеттерді бойға жиған, ақиқат жолына түскен жан емес пе еді?!

Әрине мұндай киелі атау-ұғымдардың мән-мағынасын халықтық таным-түйсік өресінде түсінбейінше, кісілікке бейімделу де мүмкін емес. Былайша айтқанда, адамгершілік қарым-қатынастарды да, халықтар арасындағы достықты да осы ұлттық қасиеттер реттейді.

Байқауымызша, ұлттық қасиеттерді бойға дарытқан зиялылар басқа халықтардың да мұң-мұқтажын, мұрат-мақсаттарын түсінеді. Сөйтіп ұлт мүддесі жолында тізе қосып, күш біріктіреді. Олар ұлт руханиятының өрлеуі жолында, халық өмірін қайта құру мақсатында еңбектенеді де.

XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті қайраткерлері қоғам өмірінің объективі тұстарын өзгертуді күшпен емес, сананың сол үрдіске енуі арқылы жүргізілуге тиіс деген түйінді пікірді қуаттады. Олар иық тіреген басты тұжырым – бостандық пен рухани езгіден құтылу және

халықты жалпы адамзат құндылықтарымен нәрлендіру секілді мақсаттарға негізделінді. Нақтылай айтқанда, олар қазақ елінің өркениетті, егеменді мемлекет болып, дамыған елдер қатарынан көрінуін мұрат тұтты. Ол мақсат-мұраттардың негізі байырғы төл мәдениетіміздің өрісі мен рухани дүние өресінде екенін зайырлы қауым өкілдері жете түсінді. Сондықтан олар империя кезінде бастаған іс-әрекет, қимылдарын қызыл үкімет тұсында да жалғастырды.

Алайда елдің санасын сергітіп, намысын найзаға іліп, халық арасында рухани қозғалыс туғызған бұл үрдістің адымы ұзаққа бармады. Кеңестің келеңсіз саясаты ұлттық зиялылардың дұрыс пайымдарын пайдаға асырмай, оң істерін теріске айналдырды. Сөйтіп, ұлтына «ұлтан, атына тұрман» болуға даяр арда ұлдар мен асыл арыстардың бостандыққа деген шабыты ұзаққа созылмады. «Алаш» қозғалысы қарулы басқыншылықпен таратылғанан кейін жеңіс жырының орнын қасіретке толы ғұмырлар алмастырды.

Қорытынды

Түйіндей айтқанда, ұлт-азаттық идеяның тууына ықпал еткен көркемдік ойлау, оның жанрлық сипаты, тақырып ерекшелігі, мазмұн сонылығы, пішін өзгешелігі қоғамдық процесспен тығыз байланыста зерделеніп, ғылыми танымнан өткізілді.

Аталмыш басылым қазақ әдебиеттануына тұщымды тұжырымдар қосары анық. Әсіресе XX ғасыр басындағы әдеби үдеріс жан-жақты ашылып, бүгінгі тәуелсіздік тұсындағы танымға сәйкес әдеби мұраларымызды түгендеп, ел игілігіне жарату тұрғысында алаштық қаламгерлердің туындыларын және олардың идеялық-эстетикалық мән-маңызын айқындау нәтижелі болмақ.

Бүгінде түркі халықтары, оның ішінде қазақ елі жеке мемлекет болып, егемендік алып отыр десек, бұның бәрі өткен ғасыр басында жан қиярлық қажырлы қайрат қылған сол ардақты ерлердің мұрат-мақсаттары мен арман-аңсарларының жүзеге асқандығы болар.

Түйіндей айтқанда Алаш арыстарының мақсат-мүддесі мен «Алаш» қозғалысы қайраткерлерінің бағдарламасының бүгінгі сындарлы да салиқалы саясат жүргізуші Президентіміз Қ-Ж Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан құру» бағдарламасымен үндестік тауып жатса, ол біздің келешекке деген сенімімізді нығайтып, жарқын болашаққа бастары анық.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Аймауытов, Ж.** Бес томдық шығармалар жинағы [Мәтін] : 5 томдық. Т. 1 / Ж. Аймауытов. – Алматы : Жібек жолы, 2002. – 320 б.

2 «Қазақ» газеті / Құрастырушылар : Ү. Сүбханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов. – Алматы, 1998.

3 **Дулатұлы, М.** Оян, қазақ! [Мәтін] : өлеңдер, аудармалар / М. Дулатұлы. – Алматы : Жазушы, 2003. – 136 б.

4 **Жұмабаев, М.** Сүй, жан сәулем [Мәтін] : өлеңдер мен поэмалар. / М. Жұмабаев. – Алматы: Атамұра, 2002. – 256 б.

5 **Торайғыров, С.** Алаш ұраны [Мәтін] : таңдамалы шығармалары / С. Торайғыров. – Алматы : Жазушы, 2002. – 152 б.

6 Түркістанның қилы тағдыры / Құраст. Б. Серікбайұлы Қошым-Ноғай. – Алматы : Жалын, 1992. – 184 б.

7 **Қамзабекұлы, Д.** Алаштың рухани тұғыры [Мәтін] : ғылыми зерттеу / Д. Қамзабекұлы. – Алматы : Ел-шежіре, 2008. – 357 б.

8 **Кенжебаев, Б.** XX ғасыр басындағы әдебиет / Б. Кенжебаев. – Алматы : Білім, 1993. – 248 б.

9 **Әбдиманұлы, Ө.** XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті [Мәтін] : оқулық / Ө. Әбдиманұлы. – Алматы, 2012. – 408 б.

10 **Жұртбай, Т.** Ұраным – алаш [Мәтін] : зерттеу / Т. Жұртбай. – Алматы, 2012. – 643 б.

REFERENCES

1 **Aimaıytov, J.** Bes tomдық shyǵarmalar jınaǵy [Collection of works in five volumes] [Text] : in 5 volumes. Volume 1 – Almaty : Zhibek Zholy, 2002. – 320 p.

2 «Qazaq» gazetі / Qurastyryshylar : ǘ. Súbhanberdına, S. Dáıytov, Q. Sahov [Kazakh newspaper / authors : U. Subkhanberdina, S. Dautov, K. Sakhov] – Almaty, 1998.

3 **Dýlatuly, M.** Oıan, qazaq! [«Wake up, Kazakh»] [Text] : poems, translations – Almaty : Writer, 2003. – 136 p.

4 **Jumabaev, M.** Súı, jan sáylem [«Kiss, dear»] [Text] : lyrics and poems - Almaty : Atamura, 2002. - 256 p.

5. **Toraıǵyrov, S.** Alash urany [Alash's motto] [Text] : selected works – Almaty : Writer, 2002. – 152 p.

6 Túrkıstannıń qılı taǵdyry / Qurast. B. Serikbaruly Qoshym-Noǵai [The fate of Turkestan / comp. B. Serikbaevich Koshim-Nogay] – Almaty : Zhalyn, 1992. – 184 p.

7 **Qamzabekuly, D.** Alashtyń rýhanı tuǵyry [The spiritual pedestal of Alash] [Text] : scientific research – Almaty : El-shezhire, 2008. – 357 p.

8 **Kenjebaev, B.** XX ǵasyr basyndaǵy ádebiet [Literature of the beginning of the XX century] – Almaty : Bilim, 1993. – 248 p.

9 **Ábdımanuly, Ó.** XX ǵasyr basyndaǵy qazaq ádebieti [Kazakh literature of the beginning of the XX century] [Text] : textbook – Almaty, 2012. – 408 p.

10 Jurtbai, T. Uranym – alash [My motto is Alash] [Text] : research - Almaty, 2012. – 643 p.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

*С. Н. Сутжанов¹, Б. Ш. Куралканова,² Э. С. Курмангожаева³

^{1,2}Павлодарский педагогический университеті,

Республика Казахстан, г. Павлодар,

³Алматинский университет менеджмента,

Республика Казахстан, г. Алматы

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

ИДЕЯ АЛАШ И «НОВЫЙ КАЗАХСТАН»

В данной статье речь пойдет об объединении национальной идеи казахской интеллигенции, в том числе представителей алашской литературы в освободительно-просветительском русле в связи общественно-историческими условиями начала XX века.

Действительно, на рубеже прошлых веков вопросы просвещения, столь необходимые для будущего нации, волновали представителей интеллигенции. В газетах, журналах и книгах, издаваемых ими, просветители, деятели ставили этот вопрос на первый план.

Чтимые народом алашовцы, выступавшие за джадид, просвещение призывали народ к свободе, независимости. Традиционное продолжение освободительно-просветительского, националистического мотива периода становления и развития казахской литературы анализируется на основе произведений Мыржақыпа, Ахмета, Жусупбека, Султанмахмута. Также анализировалась взаимосвязь национального мотива с общественно-социальными условиями, его влияние на тематическое, идейное, жанровое развитие литературы.

Художественное мышление, его жанровый характер, предметность, содержательность, своеобразие формы, способствовавшие рождению национально-освободительной идеи, изучались в тесной связи с общественным процессом и подверглись научному познанию. В результате таких научных изысканий были проанализированы новаторские аспекты творчества писателей и дана соответствующая оценка. Авторы высказали свое мнение, учитываемые научные выводы, высказанные в трудах ученых, критиков по теме.

Ключевые слова: литература Алаш, национальная идея, художественное мышление, тема, жанр, литературная преемственность.

*S. N. Sutzhanov¹, B. S. Kuralkanova², E. S. Kurmangozhaeva³

^{1,2}Pavlodar Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

²Almaty University of Management, Republic of Kazakhstan, Almaty;

Material received on 13.06.22.

THE IDEA OF ALASH AND «NEW KAZAKHSTAN»

This article will focus on the unification of the national idea of the Kazakh intelligentsia, including representatives of the Alash literature in the liberation and educational channel in connection with the socio-historical conditions of the early twentieth century.

Indeed, at the turn of the last centuries, the issues of education, so necessary for the future of the nation, worried the intelligentsia. In newspapers, magazines and books published by them, educators, figures put this issue to the fore.

Honored by the people of Alash, who advocated Jadid, enlightenment, called on the people for freedom and independence. The traditional continuation of the liberation-enlightenment, nationalist motive of the period of formation and development of Kazakh literature is analyzed based on the works of Myrzakyp, Akhmet, Zhusupbek, Sultanmakmud.

The interrelation of the national motive with socio-social conditions, its influence on the thematic, ideological, genre development of literature was also analyzed.

Artistic thinking, its genre character, objectivity, content, originality of form, which contributed to the birth of the national liberation idea, were studied in close connection with the social process and were subjected to scientific cognition. As a result of such scientific research, innovative aspects of the writers' creativity were analyzed and an appropriate assessment was given.

The authors expressed their opinion, taking into account the scientific conclusions expressed in the works of scientists, critics on the theme.

Keywords: Alash literature, national idea, artistic thinking, theme, genre, literary continuity.

***З. К. Темиргазина, О. К. Андрющенко**

Павлодарский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар

**КАЗАХСКАЯ ДЕМОНОЛОГИЯ В СТИХАХ
ПАВЛА ВАСИЛЬЕВА**

Павел Васильев относится к поэтам, которые активно используют в своих произведениях русские фольклорные мотивы, персонажи, ритмы, поэтику. Он не просто «вкрапляет» фольклорные элементы в поэтические тексты, а делает их органической частью своей художественно-эстетической системы. Характерной чертой его поэзии является функционирование персонажей казахской народной демонологии. Эта черта отражает транскультурность поэтического мира Васильева, в которой симбиотически сосуществуют две культуры: русская и казахская. Функционирование мифологических персонажей народной демонологии позволяет поэту показать существование фантастического, мистического в обыденной жизни, продемонстрировать фантазмагоричность и таинственность обычных ситуаций. Васильев моделирует свой поэтический мир, в котором гармонично сосуществуют обычные люди и мистические персонажи, а привычные предметы выглядят таинственно и нереально. Так, в его произведениях действуют персонажи казахской низшей демонологии из категории «знающих» людей (дуана), полудемонический персонаж (шаман), а также такой демонологический персонаж, как шайтан. Актуальность изучения творчества транскультурного поэта – представителя литературы казахско-русского приграничья обусловлена необходимостью популяризации его оригинального и своеобразного поэтического наследия как части общекзахстанской культуры и литературы в европейских научных и академических кругах.

Ключевые слова: казахская демонология, демонологический персонаж, Павел Васильев, дуана, шайтан, шаман.

Введение

В творчестве Павла Васильева (1910–1937), русского советского поэта, фольклорные традиции, народная демонология, мифологические персонажи

занимают значительное место. Фольклорные традиции прослеживаются в поэзии Павла Васильева в ритмике стихов, в образной системе, в поэтике.

Среди казахских демонических персонажей – шайтана, жалмауыз-кемпир, жезтырнак, пери и других – выделяются полудемонические существа – колдуны, ведьмы, которые могут быть как мифическими существами, так и людьми. Также в нее включаются так называемые “знающие” – обычные люди, обладающие неким сверхзнанием, но не дотягивающие до статуса персонажа в народной демонологии [1: 10]. Таким образом, народная демонология включает в себя собственно демонологические, полудемонические персонажи, “знающих” людей, а также общеканонические образы – героев сказок, былин, легенд.

Мифологический материал, ассимилированный в творчестве Васильева, представляет собой специфическую подсистему художественной системы этого поэта. Важными в методологическом отношении для исследования этой подсистемы являются несколько постулатов о месте и роли фольклора и, в частности, народной мифологии в литературе.

Литературовед должен обнаружить факты непосредственного обращения писателя к фольклору, учитывая при этом, что писатель может использовать фольклор и бессознательно, интуитивно, руководствуясь «культурной» памятью и т. п. Исследователи русской литературы второй половины XIX века отмечают, что фольклор окружал писателей того времени как элемент бытовой культуры, а литература создавала «большую культуру опосредованного фольклора, фольклора переосмысленного и эстетически актуализированного» [2: 10].

Проблема взаимосвязи фольклора и литературы нередко ограничивается фольклористами регистрацией фольклорных включений в литературном тексте без достаточно глубокого анализа специфики их поэтического освоения в тексте писателя. С другой стороны, литературоведы не всегда обнаруживают достаточной эрудиции в области фольклора и мифологии, что придает их исследованиям неконкретный, абстрактный характер. Таким образом, задача изучения функционирования фольклора в художественной системе писателя носит двуединый характер [3]. Во-первых, важно четко определить, какие фольклорно-мифологические элементы использует поэт, и, во-вторых, как происходит «вживание» фольклорных элементов в литературную ткань. С. Жукас как раз говорит об этом: «После перехода в литературу фольклорный образ, как правило, в той или иной мере теряет свое первоначальное содержание, он становится элементом нового художественного строя. Но для критического анализа нового смысла и функции необходимо “реставрировать” фольклорное содержание, смысл фольклорного образа в сферах его собственного функционирования» [4: 8].

Элемент одной семиотической системы (фольклора, мифологии), переходя в другую систему (литературу), приобретает новое качество, которое необходимо выявить, хотя осуществить это не всегда просто.

Материалы методы

Цель нашей статьи – исследование функционирования персонажей казахской народной демонической мифологии в творчестве П. Н. Васильева. Для реализации этой цели нужно решить две исследовательские задачи:

1 проанализировать использование казахских демонологических персонажей в качестве действующих лиц в произведениях как один из способов непосредственного взаимодействия семиотики мифологии и поэзии;

2 определить роль элементов казахской демонологии в создании образно-поэтической системы лирики Васильева как способа создания транскультурного текста.

Материалом для исследования послужили произведения русского советского поэта Павла Николаевича Васильева, в которых функционируют казахские фольклорно-мифологические персонажи. Стихотворения цитируются по изданию 1968 года [5]. Народно-демонологические представления как элементы одной семиотической системы преобразуются в семиотической системе художественных текстов Васильева, представляя собой «текст в тексте».

В произведениях анализируются литературные категории, в которых проявляется непосредственная взаимосвязь персонажей народной демонологии и поэзии: сюжет, действующие лица. Для выявления опосредованной связи мифологической и литературной систем, которая отражается в образно-эстетических средствах, осуществляется художественно-стилистический анализ текста произведений (см.: [6]). Кроме контекстуального анализа художественного текста, мы использовали этнокультурный комментарий, «реставрирующий» историю возникновения и бытования того или иного персонажа русской народной демонологии в своей семиотической среде, что выступает основой его трансформации в новой для него семиотической системе – поэтическом тексте.

Результаты и обсуждение

Исследователи говорят о значительном влиянии на творчество Васильева не только русских, но и казахских фольклорных мифологических традиций: «<...> Народная основа поэзии Васильева базируется не только на русском фольклоре. Живя среди казахов, поэт изучал их язык и народное искусство. <...> Васильев осознает кровную связь своего творчества с прииртышскими степями, где старинная русская культура издавна смешалась и сплелась с культурой казахской и киргизской» [7: 43–44]. В его поэтической картине мира неразрывно связаны две культурные стихии, образуя новую уникальную

транскультурную симбиотическую художественную реальность. П. Васильев прекрасно знал казахский язык, особым образом использовал казахскую лексику в своем творчестве, поскольку понимал, что «казахский язык и речь передают особые реалии казахской национальной жизни, имеют многовековую историю» [8: 47].

Его творчество относится к так называемой «литературе пограничья». Дм. Новохатский писал о транскультурной специфике литературы пограничья: «Я» «литературы пограничья» осмысливается как конгломерат транскультурных элементов; в этом случае историческая память служит механизмом поддержания пограничного статуса-кво, позволяя принадлежать к нескольким культурам одновременно и предохраняя от полного слияния индивида с какой-либо из них» [9: 78].

Героем одного из стихотворений «Находка на Бухтарме» из цикла «Песни киргиз-казаков» является *дуана* (*диуана*, *дивана*). Этот персонаж восходит корнями к персидской мифологии, распространен в мифологии тюркских народов: туркмен, татар, таджиков, узбеков, азербайджанцев, башкир, киргизов, казахов и т. п. Согласно этнокультурным данным, это «юродивый, считающийся святым (суфием). Термин «Д.» (от тадж.-перс. девона, «одержимый дэвом»), по-видимому, возник тогда, когда дэвы ещё не считались злыми духами. Известия средневековых китайских источников позволяют предположить, что вплоть до раннего средневековья Д. называли шаманов» [10: 312].

В казахской народной демонологии *дуана* – персонаж из категории «знающих» людей, странствующий дервиш, шаман, прорицатель, обычно безымянный. Для него характерно бескорыстие. Неслучайно казахская пословица гласит: «Диуанада ұй де жок, күй де жок (дословно «У странствующих дервишей нет ни семьи, ни добра»)» [11]. Причитания дуаны в ритуалах обычно начинаются так: «Менің атым диуана, жын-шайтанды куала, алтын-күміс дүниеге, көз салмайтын куана» (дословно «Мое имя диуана, я прогоню прочь джиннов, шайтанов, земные блага чужды мне, золото и серебро для меня ничто») [12]. По сюжету найденные на Бухтарме необычные кости дуана, прибывший из Актобы, объявил священными останками добрых великанов-батыров и призвал молиться им. Но приехавшая из Омска научная экспедиция разоблачила эти утверждения: это кости древних зверей, погибших в ледниковый период:

А *дуана*, испугавшись,

Чтоб с ним не случилось беды,

Вновь в Актобы

Проложил следы.

И в сотый раз опозорена его седина:

Наврал, наврал седой *дуана*.

Так и выходит:

Наврал *дуана*,

Вот тебе и на!

(Находка на Бухтарме) [5: 102].

Дуана выглядит жалким лгуном, опозоренным в глазах людей, а не уважаемым шаманом-прорицателем. Для сатирического изображения этого образа поэт использует повторы глаголов с негативной семантикой (наврал, наврал), гиперболу (*в сотый раз опозорена его седина*), фразеологизированную разговорную конструкцию со значением неожиданного результата (Вот тебе и на!).

Казахи взывают к шаману, полудемоническому персонажу, когда наступает джут (*джут – массовый падеж скота, вызванный обледенением пастбищ или обильным снегопадом, затрудняющим выпас скота в Казахстане и Киргизии*) и начинается падеж скота. Шаман должен своими заклинаниями и камланием предотвратить его:

Убери, убери, хитрый джут,

Тонкий лед и белый туман,

Для тебя на кострах, старый джут,

Спляшет самый лучший шаман

(*Джут*) [5: 68].

Как пишет исследователь религиозных верований народов Средней Азии Г. П. Снесарев, в начале XX века «вера в разного рода сверхъестественные существа была еще вполне реальна и так же реальна была обрядовая практика, связанная с ними» [12: 23]. Поэт, видимо, застал подобную практику у казахов и описывает ее.

В произведениях Васильева появляется еще один казахский мифологический персонаж – шайтан. В мусульманской мифологии это одно из имён дьявола, а также одна из категорий джиннов. Слово шайтан родственно библейскому термину «сатана». Шайтаны могут появляться в человеческом облике, иногда имеют имена [13: 1095]. Для транскультурного мировидения Васильева естественно упоминание о шайтане:

А вот каменная мельница –

Дело другое:

*В ней один **шайтан** разберется!*

(*Мельницы*) (Васильев 1968: 189).

Как мы видим, демоним шайтан употребляется в просторечно-разговорном контексте в фразеологизированной конструкции, перекликающейся с конструкций «В ней один черт разберется!».

Использование казахских демонимов в поэтике Васильева – это не прием художественной стилизации под восточные мотивы, а естественное проявление транскультурности его художественного мировосприятия.

Таким образом, взаимодействие мифологии и литературы как двух разных семиотических систем в творчестве Павла Васильева происходит на уровне функционирования персонажей народной демонологии в роли героев произведений и на уровне использования наименований этих персонажей в поэтике и образно-художественном стиле поэта. Первый уровень отличается более внешним характером взаимодействия, подверженностью идеологическому влиянию; второй уровень отражает внутренние художественно-эстетические позиции автора и менее зависим от его идеологических взглядов.

Выводы

Поэзия П. Васильева отличается транскультурным характером и является симбиозом двух коренным образом различающихся культур: казахской кочевой и русской казачьей. Несмотря на различия культур, художественный мир поэта представляет собой единый конгломерат, объединенный его транскультурным мировоззрением. Павел Васильев хорошо знал казахский язык, казахские обычаи и традиции, пользовался казахским псевдонимом Мухан Башметов. В его лирике создаются уникальные гибридные тексты, в которых на внешнетекстовом и внутритекстовом уровнях проявляются симбиотические художественно-эстетические элементы. Он в соответствии со своими транскультурными эстетическими взглядами создает своеобразные поэтические символы, художественные образы, оригинальную поэтику.

Персонажи казахской народной демонологии выступают у Васильева как действующие лица. В качестве героев произведений Васильева выступают такие персонажи «низшей» демонологии, как «знающие» люди: *дуана*, *шаман*. Наименования демонологических персонажей – демонимы вплетаются в словесную ткань поэзии Васильева, участвуя в создании образных средств выражения (*шайтан*).

Использование персонажей казахской народной демонологии является специфической чертой транскультурного мировосприятия поэта, которое отражает естественный симбиоз русской и казахской культуры в художественно-эстетической картине мира Васильева.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Виноградова, Л. Н.** Славянская народная демонология : проблемы сравнительного изучения : Дис. ... докт. филол. наук. – Москва, 2001. – 91 с.

2 Русская литература и фольклор : (Вторая половина XIX века). – Л. : Наука. Ленинградское отделение, 1982. – 444 с.

3 **Померанцева, Э. А.** Блок и фольклор. Русский фольклор: Материалы и исследования. – Т. 3. – М. – Л., 1958. – С. 203–224.

4 **Жукас, С. О** соотношении фольклора и литературы. Фольклор. Поэтика и традиция. – Москва : Наука, 1982. – С. 8–20.

5 **Васильев, П. Н.** Стихотворения и поэмы. – Л. : «Советский писатель», 1968. – 636 с.

6 **Темиргазина, З. К., Абуова, А. Б.** Функционально-стилистический компонент в учебниках русского языка для казахских школ: контент-анализ. // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі / Язык и литература: теория и практика. – №1. – 2022. – С. 86–94.

7 История русской литературы XX века. – Ч. II. / Под общей ред. В. В. Агеносова. – М.: Юрайт, 2015. – 687 с.

8 **Абзуддинова, Г. К., Абельдинова, Г. О** культурных концептах в учебниках по русскому языку обновленного содержания образования. // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі / Язык и литература: теория и практика. – №1. – 2022. – С. 46 – 52.

9 Новохатский, Дм. Транскультурный текст и тенденции русского литературного мейнстрима: «Ташкентский роман» Сухбата Афлатуни // Mundo Eslavo, 18. – 2019. – С. 74–91.

10 **Басилов, В.** Дивана // Мифы народов мира. Энциклопедия: электронное издание. Гл. ред. С. А. Токарев. – Москва, 2008. – С. 312.

11 Казахско-русский словарь // <https://sozdik.kz/ru/dictionary>.

12 **Снесарев, Г.** Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва : Наука, 1969. – 336 с.

13 **Пiotrovский, М.** Шайтан // Мифы народов мира : Энциклопедия: электронное издание. Гл. ред. С. А. Токарев. – Москва, 2008. – С. 1095.

REFERENCES

1 **Vinogradova, L. N.** Clavyanskaya narodnaya demonologiya : problemy sravnitel'nogo izucheniya [Slavic folk demonology : problems of comparative study]: Dis. ... dokt. filol. nauk. – Moscow, 2001. – 91 p.

2 Russkaya literatura i fol'klor: (Vtoraya polovina XIX veka) [Russian literature and folklore: (second half of the 19th century)] – L. : Nauka. Leningradskoe otdelenie, 1982. – 444 p.

3 **Pomeranceva, E. A.** Blok i fol'klor. Russkij fol'klor : Materialy i issledovaniya [Block and folklore. Russian folklore : Materials and research]. – Т. 3. – М. – Л., 1958. – Р. 203–224.

4 **Zhukas, S. O.** Sootnoshenii fol'klora i literatury. Fol'klor. Poetika i tradiciya [On the correlation of folklore and literature. Folklore. Poetics and tradition] – Moscow : Nauka, 1982. – P. 8–20.

5 Vasil'ev, P.N. Stihotvoreniya i poemu [Poems and poems]. – L. : «Sovetskij pisatel'», 1968. – 636 p.

6 **Temirgazina, Z. K., Abuova, A. B.** Funkcional'no-stilisticheskij komponent v uchebnikah russkogo yazyka dlya kazahskih shkol: kontent-analiz [Functional-stylistic component in Russian language textbooks for Kazakh schools: content analysis] // Tіл және әдебиет: teoriyasy men tәzhiribesi / Yazyk i literatura: teoriya i praktika. – №1. – 2022. – P. 86–94.

7 Istoriya russkoj literatury XIX veka [History of Russian literature of the XX century]. – CH. II. Pod obshchej red. V. V. Agenosova. – Moscow: Yurajt, 2015. – 687 p.

8 **Abzuldinova, G. K., Abel'dinova, G. O** kul'turnyh konceptah v uchebnikah po russkomu yazyku obnovlennogo soderzhaniya obrazovaniya [About cultural concepts in Russian language textbooks of the updated content of education] // Tіл және әдебиет: teoriyasy men tәzhiribesi / YAzyk i literatura: teoriya i praktika. – №1. – 2022. – P. 46 – 52.

9 Novohatskij, Dm. Transkul'turnyj tekst i tendencii russkogo literaturnogo mejnstrima: «Tashkentskij roman» Suhbata Aflatuni [Transcultural Text and Trends in the Russian Literary Mainstream: “Tashkent Romance” by Sukhbat Aflatuni] // Mundo Eslavo, 18. – 2019. –P. 74–91.

10 **Basilov, V.** Divana [Divana] // Mify narodov mira. Enciklopediya: elektronnoe izdanie. Gl. red. S. A. Tokarev. – Moscow, 2008. – P. 312.

11 Kazahsko-russkij slovar' [Kazakh-Russian dictionary] // <https://sozdik.kz/ru/dictionary>.

12 **Snesarev, G.** Relikty domusul'manskih verovanij i obryadov uzbekov Horezma [Relics of pre-Islamic beliefs and rituals among the Uzbeks of Khorezm]. – Moscow : Nauka, 1969. – 336 p.

13 **Piotrovskij, M.** Shajtan [Shajtan] // Mify narodov mira: Enciklopediya: elektronnoe izdanie. Gl. red. S. A. Tokarev. – Moscow , 2008. – p.1095.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

*3. **К. Темиргазина, О. К. Андрющенко**
Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал баспаға 13.06.22 түсті.

ПАВЕЛ ВАСИЛЬЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ДЕМОНОЛОГИЯСЫ

Павел Васильев өз туындыларында орыс фольклорлық уәждерін, кейіпкерлерін, ырғақтарын, поэтикасын белсенді қолданатын ақындарға жатады. Ол поэтикалық мәтіндерге фольклорлық элементтерді тек нығайтпайды, сонымен қатар өзінің көркем-эстетикалық жүйесінің табиғи бөлігі етеді. Оның поэзиясының өзіндік ерекшелігі қазақ халқы демонологиясы кейіпкерлерінің қолданысы болып табылады. Бұл ерекшелік орыс және қазақ мәдениеттері бірлесіп өмір сүретін Васильев поэтикалық әлемінің трансмәдениеттілігін көрсетеді. Халық демонологиясы мифологиялық кейіпкерлерінің қолданысы қарапайым өмірдегі фантастикалық, тылсым тіршілік етуді, әдеттегі жағдаяттардың таңырқарлығын және құпиялылығын көрсете білуге мүмкіндік береді. Васильев өзінің поэтикалық әлемін үлгілейді, онда кәдімгі адамдар мен тылсым кейіпкерлер қатар үйлесімді өмір сүреді, ал үйреністі заттар жұмбақ және болымсыз болып көрінеді. Мәселен, оның туындыларында «білгір» адамдар (дуана), жартылай жын-пері кейіпкерлері (шаман), сондай-ақ шайтан секілді демонологиялық кейіпкер санатындағы қазақтың төменгі демонология кейіпкерлері қолданылады. Трансмәдениет ақыны – қазақ-орыс шекаралас өлкелері әдебиетінің өкілі шығармашылығын зерттеудің өзектілігі оның төл және төл ақындық мұрасын жалтыққазақстандық мәдениет пен әдебиеттің бір бөлігі ретінде еуропалық ғылыми-академиялық тұрғыдан кеңінен насихаттау қажеттілігінен туындайды.

Кілтті сөздер: қазақ демонологиясы, демонологиялық кейіпкер, Павел Васильев, дуана, шайтан, шаман.

*Z. K. Temirgazina¹, O. K. Andryuchshenko²

^{1,2}Pavlodar Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 13.06.22.

KAZAKH DEMONOLOGY IN PAVEL VASILEV'S POEMS

Pavel Vasiliev refers to poets who actively use Russian folklore motifs, characters, rhythms, and poetics in their works. He does not just «embed» folklore elements in poetic texts, but makes them an organic

part of his artistic and aesthetic system. A characteristic feature of his poetry is the functioning of the characters of Kazakh folk demonology. This trait reflects the transculturality of Vasiliev's poetic world, in which two cultures coexist symbiotically: Russian and Kazakh. The functioning of mythological characters of folk demonology allows the poet to show the existence of the fantastic, mystical in everyday life, to demonstrate the phantasmagoricity and mystery of ordinary situations. Vasiliev models his poetic world in which ordinary people and mystical characters coexist harmoniously, and familiar objects look mysterious and unreal. So, in his works there are characters of the Kazakh lower demonology from the category of «knowledgeable» people (duana), a semi-demonic character (shaman), as well as such a demonological character as shaitan. The relevance of studying the work of a transcultural poet - a representative of the literature of the Kazakh-Russian borderlands is due to the need to popularize his original and original poetic heritage as part of the all-Kazakhstan culture and literature in European scientific and academic circles.

Keywords: Kazakh demonology, demonological character, Pavel Vasiliev, duana, shaitan, shaman.

***Д. Н. Тлепберген¹, А. Ш. Акжигитова²**

^{1,2}Д. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

ТІЛ САЯСАТЫ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Берілген мақалада тіл саясаты мен тілдік жоспарлау мәселелеріне қатысты ғылыми зерттеулерге аналитикалық шолу жасалды. Шетел және Қазақстан ғалымдарының қазіргі әлеуметтік лингвистикалық, тарихи, демографиялық, саяси және экономикалық факторлар контекстінде баяндалған тіл саясаты мәселелері жайлы ғылыми еңбектері талданып, зерттеу нәтижелерінің ұқсастықтары, айырмашылықтары және негізгі тенденциялары аталды. «Тіл саясаты» ұғымы және оның қазіргі интегративті процестер жағдайындағы мәні айқындалған. Тіл саясаты қоғамдағы және мемлекеттегі тіл мәселелерін шешуге бағытталған нормалардың, идеологиялық принциптердің және практикалық шаралардың жиынтығы ретінде қарастырылады. Тіл саясаты мәселесін зерттеудің өзектілігі бірнеше факторларға байланысты. Біріншіден, жаһандану үдерістерінің қоғамға, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық құрылымына, оның тілдік ландшафтына әсерін есепке алмай, қазіргі уақытта тіл саясатын жүзеге асыру тәжірибесін зерттеу жеткіліксіз болып отыр. Екіншіден, Қазақстанның тіл саясаты туралы зерттеулер көп жағдайда қазақ және орыс тілдерінің өзара әрекеттесуін және олардың қоғамдағы ролін зерттеуге бағытталса, ағылшын тілін енгізу тақырыбы негізінен педагогика тұрғысынан қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада тіл саясаты мен тілдік жоспарлаудың маңызды компоненттерінің бірі болып табылатын «тілдік кеңістікке» сипаттама беріліп, тіл мамандарының жүргізген зерттеулері жөнінде айтылған.

Кілтті сөздер: тілдік жоспарлау; қостілділік; көптілділік; тілдік идеология; тіл мәселелері; тілдік кеңістік.

Кіріспе

Мемлекеттегі саяси тұрақтылық пен ұлтаралық және халықаралық қатынастардың үйлесімді дамуы – дұрыс жоспарланған тіл саясатына тікелей байланысты. Тіл саясаты – мемлекеттің ұлттық саясатының маңызды құрамдас бөлігі. Ол қоғамдағы тілдік және саяси ахуалға, сондай-ақ мәдениетаралық коммуникация мен лингвомәдени жағдайға тікелей әсер етеді. Тіл мен қоғамның өзара байланысын айқындайтын тіл саясаты мәселесін зерттеу – әлеуметтану, тарих, философия, этнология, сонымен қатар, әлеуметтік лингвистика салалары үшін өзекті болып отыр.

Тіл саясаты – тілдік дамуға қоғамның саналы ықпал етуінің теориясы мен тәжірибесі, яғни, қолданыстағы тілдерді белгілі бір мақсатта және ғылыми негізде басқару, сонымен қатар тілдік жаңа қарым-қатынас құралдарын жасау болып табылады.

Тақырыпты кеңінен ашу үшін шетелдік (Е. Haugen, R. Cooper, W. Fishman, O. Garcia, E. Shohamy, B. Spolsky, T. Ricento, G. Schiffman, N. Hornberger, R. Kaplan, R. Baldauf, B. Kachru, A. Zabrodskaia.), Ресейлік (А. Д. Швейцер, В. М. Алпатов) және Қазақстандық (Э.Д. Сулейменова, М. К. Исаев, Ж. С. Смагулова, Б. Х. Хасанов, Н. Ж. Шаймерденова, Ш. К. Жаркынбекова, А. Ш. Акжигитова) ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалды. Еңбектерді талдау барысында тіл саясаты мен тілдік жоспарлау бойынша зерттеу аспектісінің кеңейе түскендігін, сондай-ақ, ғалымдар арасында қызығушылық пен алаңдаушылықтың қатар артқанын аңғардық.

Аталған жұмыстар тіл саясатының қазақстандық моделін одан әрі талдау үшін тіл саясатының қызметтерін зерделеуге және тіл саясаты мен тілдік жоспарлау ұғымдарының ара қатынасын белгілеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар тіл саясаты түсінігінің бірқатар анықтамалары көрсетіліп және күрделілігі жөнінде айтылады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде Қазақстандық және шетелдік тіл білімі саласы ғалымдарының ғылыми зерттеулері алынды. Зерттеу жұмысының барысында ғылыми еңбектер талданып, зерттеу нәтижелерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары сараланды және негізгі тенденциялар айқындалды.

Зерттеу жұмысында ғылыми теориялық еңбектерді сұрыптау, жалпылау-жалқылау әдістері, дескриптивті талдау және алынған нәтижелерді сапалық талдау әдістері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

«Тіл саясаты» ұғымының ауқымы кең болғандықтан, шетелдік, Қазақстандық лингвистикалық еңбектерде аталмыш ұғымның мағыналық әралуандығы кездеседі.

Э. Д. Сулейменованың Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде берген анықтамасы бойынша, тіл саясаты – мемлекеттік саясаттың бұлжымас бөлігі; тілді жоспарлау субъектілерінің (мемлекеттік билік, әлеуметтік топтар, элита, халықаралық ұйымдар, партиялар, таптар және т.б.) саналы және нысаналы ықпалының теориясы мен практикасы; қолданыстағы тілдердің жұмсалыуына, қарым-қатынастың жаңа тілдік құралдарына мақсатты, әрі ғылыми негізделген басшылық жасау [1, 296].

Тіл саясаты, М. Исаевтың пайымдауы бойынша, қоғамның тілдік өміріндегі процестерге белсенді түрде әсер етуге арналған мемлекеттің заңнамалық актілерінің, теориялық тұжырымдамаларының, нұсқауларының жиынтығы [2].

Б. Спольскидің (B. Spolsky) сипаттауынша, тіл саясаты өте ауқымды, бірақ оны үш құрамдас бөлікке жіктеу арқылы қарастыруға болады: тіл тәжірибесі – лингвистикалық репертуарды құрайтын алуантүрлілік арасында таңдаудың әдеттегі үлгісі; тілдік идеология – тіл және оның қолданылуы туралы идеялар; және кез келген тілдік араласу, жоспарлау немесе басқару арқылы осы тәжірибені өзгерту немесе оған әсер ету әрекеті [3, 22].

Т. Рисенто (T. Ricento) атап өткендей, тіл саясаты мемлекеттік немесе басқа да институционалдық мекемелердің ресми және бейресми әрекеттерін зерттеп қана қоймайды, сондай-ақ тілдің қолданылуы, ассимиляциясы және мәртебесі тұрғысынан қоғамдық қатынастар мен тәжірибеге өз әсерін тигізген және әлі де ықпалын тигізіп келе жатқан тарихи-мәдени оқиғалар мен процестерге назар аударады [4].

Каплан мен Балдауф болса (1997) жоспардан тыс тіл саясаты мен тілдік жоспарлаудың әр уақытта да болатынын өзгелерден әлдеқайда бұрынырақ аңғарған [5]. Бұл Хорнбергердің «*Indigenous Literacies in the Americas: Language Planning from the Bottom Up*» атты еңбегінде де ашылып талданған (1996). Автордың аталмыш еңбекте «төменнен жоғарыға қарай» (bottom-up) тіркесін қолдануы тіл саясатының әр кезде жоғарыдан төменге (top-down) бағыттала бермейтінін аңғартады [6].

Тіл саясатының анағұрлым серпінді бейнесі соңғы уақытта этнографиялық зерттеулерде көрініс тауып келеді (Hornberger and Johnson, 2007, Johnson, 2009; McCarty, 2011). Тіл саясатына негізделген көптеген зерттеулер тілді күрделі құрылымдар жүйесі ретінде ғана емес, сонымен қатар, жүзеге асырылған тәжірибелердің жиынтығы ретінде қарастырады (Becker, 1995). Осылайша, тіл саясаты тілдік қатынасты, қолдануды және тілдік басқаруды, көптілділік пен транслингвизм ұғымдарын қамтитын болған (García, 2009). Транслингвизм – көп тілді меңгерген тұлғаның тілдік әлеуетін бір ғана тілге бағыттауға тырыспай, басқа да тілдерді барынша орнымен қолдану болып табылады.

Тіл саясатының теориялық негізі «тілдік жоспарлау», «тілдік құрылыс», «тілдік инженеринг», «тілдік модернизация», «тілдік реттеу», «тілдік менеджмент» және «транслингвизм» сынды ұғымдармен тікелей байланысты. Аталған терминдердің ішінен зерттеу жұмысымыз үшін едәуір маңызы бар ұғымдарды қарастырайық.

Тілдік жоспарлаудың бірқатар анықтамасы болса да, американдық ғалым Р. Купер бұл ұғымның негізгі мағынасын барынша анық жеткізген. 1989 жылы Роберт Купер өзінің «*Language Planning and Social Change*» атты кітабын жарыққа шығарады. Ғалымның еңбегі «Адамдардың мінез-құлқына қандай белгілер әсер етеді және қандай мақсатта әсер етеді, қандай жағдайларда, қандай құралдармен әсер етеді деген сұрақтардың айналасында құрыла отыра, сонымен қатар қоғамдық өзгерістер қандай шешімдердің нәтижесі арқылы туындайды» – деген сұрақтарға да жауап іздейді. Купер тілдік жоспарлау мәнін жай сипаттау форматында қарастырған жоқ, керісінше анағұрлым ауқымды түрде, әлеуметтік әрекеттер тұрғысынан пайымдады. Купердің пікірінше, тілдік жоспарлау үкімет пен Француз академиясы сияқты беделді органдардың қолында ғана емес, сонымен қатар оған жеке тұлғалар да (Израильдегі иврит тілінің қайта жандануы жағдайында Бен Йехуда сияқты), топтар мен қауымдастықтар да тікелей әсер ете алады деп есептеді [7, 31].

Ғалымның сипаттауынша, тілдік жоспарлау КІМ жоспарлайды, НЕ жоспарланады, КІМ ҮШІН, ҚАЛАЙ және НЕГЕ жоспарланады деген сұрақтардың аясында қарастырылады [7, 29].

Э. Д. Сулейменова тілдік жоспарлаудың негізгі мақсаты – тілдің қолданысын өзгерту (тіл мәртебесін жоспарлау), тілдің құрылымын реттеу (тіл корпусын жоспарлау), тілді меңгеру үшін жағдайлар жасау және саяси, білім, экономикалық, қоғамдық және лингвистикалық институттар арқылы тілдің мемлекет аумағында, мемлекет шекарасынан тыс жерлерде таралуына жағдайлар жасау (тіл таралуын жоспарлау) деп айқындайды [8, 46].

Э. Д. Сулейменова мен Н. Ж. Шаймерденова «тілдік басқару» және «тілді жоспарлау» терминдерін синонимдер ретінде қарастыра отырып, «тілдік басқару – тілдердің функционалдық жағдайын оңтайлы өзгертуге бағытталған мемлекеттік шаралар кешені: сөздік қорды толықтыру, терминология салаларын жетілдіру, стандарттау және кодификациялау жұмыстары» деп толықтырады [9, 13].

Э. Д. Сулейменова тіл саясатының келесі үш түрін айқын ажыратып көрсетеді: вернокулизация, монолингвизм, мультилингвизм [10, 34].

Тіл саясатының алғашқы түрі жергілікті (титулдық) тілдің қызметін қалпына келтіріп, оны мемлекеттік, ресми тіл деп жариялау идеясына негізделген. Вернакулизация тәуелсіздік алған елдерде немесе тілді

мемлекеттілік нышандарының бірі ретінде қолданатын жаңадан құрылған мемлекеттерде қолданылады.

Қазақстандағы вернукулизация идеологиясы мен саясатына бірқатар себептер түрткі болды: орыстандыруға (тілдік жаһандандудың кеңестік нұсқасы) және титулды ұлт тілін ұлттандыруға қарсылықпен қатар, қазақ тілінің барлық коммуникативті салаларда нақты жаңғыруы (language revival) және қазақ тілін білу/білмеу бойынша бөлінген қазақ этносының қайта бірігуі жайлы ойлар да маңызды болды. Осылайша, Қазақстандағы вернакулизация саясаты оны жүзеге асырудың басынан бастап қазақ тілінің өміршеңдігін күшейту саясатына айналды және сол арқылы монолингвизм саясатымен терең және органикалық идеологиялық байланысты тапты.

Тілдік идеологиясы мен монолингвизм саясаты басым мемлекеттерде тек бір тіл ғана ұлттық болмыспен тікелей байланысты және әрбір азамат өзінің ұлтына қарамастан мемлекеттің негізгі тілін меңгеруге міндетті деп есептеледі. Сонымен қатар, монолингвизм идеологиясы тілдердің теңдігі идеясына бағытталған және кез келген тіл ұлттық, ресми, мемлекеттік бола алатындықтан барлық функцияларды атқара алады деген жаңсақ пікірге негізделген.

Мультилингвизм (көптілділік) деп нақтылы коммуникативтік жағдайдың әсер етуімен белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш немесе одан да көп тілде сөйлей білуді айтады. Бұл тек бірнеше тілде сөйлеу мүмкіндігі ғана емес, сонымен қатар бірнеше өркениеттің мәдени құндылықтарын бойына сіңірудің және ашық қарым-қатынас жасаудың ерекше түрі [10, 36].

Қостілділік пен көптілділік – әлеуметтік құбылыс, дәлірек айтсақ, әлеуметтік қажеттіліктің нәтижесі. Осы орайда Н. Шаймерденованың «қостілділік қазақ зиялыларының бірнеше ұрпақ бойы орыс тіліне, сол арқылы еуропалық мәдениетке ден қойғандығынан ғана емес, орыс тілі қазақ мәдениетін басқа тілдерге жеткізуші ретінде қызмет еткені үшін қажет. Бұл өз алдына орыс тілін екінші қосымша қарым-қатынас құралы ретінде сақтаудың ең маңызды дәлелі болып табылады» деген пікірі лингвистер тарапынан қызу талқылаудың негізіне айналып үлгерді [9, 86].

Б. Хасанұлы «Социально-лингвистические проблемы функционирования казахского языка в Республике Казахстан» атты еңбегінде қазақ тілінің әлеуметтік-лингвистикалық мәселелерін, тілдік ахуалды, тіл мен қоғам байланысын, көпұлтты мемлекеттердегі тілдердің дамуы мен қызмет етуінің жалпы теориясын және Қазақстандағы қостілділік мен көптілділік мәселелерін қарастырады.

Ғалым елімізге тән қазақ-орыс қостілділігін былайша сипаттайды: «Қазақ-орыс билингвизмі – бұл көпұлтты қоғамда қазақтардың ана және орыс тілдерін өз ішінде және ұлтаралық қатынаста ауыспалы немесе қатар қолдануы. Б. Хасанұлы қазақ-орыс қостілділігінің пайда болуының

әлеуметтік-экономикалық, мәдени-тарихи және этнолингвистикалық шарттарын ашып көрсетуге, оның даму кезеңдерін қадағалап, қазіргі жағдайын сипаттауға ұмтылған [11].

Қазақстандағы қазіргі тіл саясаты республикадағы әлеуметтік-демографиялық және тілдік күрделілікті көрсетеді. Бір жағынан, Қазақстан үкіметі қазақ тілін тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік тілі ретінде бекітуге бағытталған қазақшалаңдыру саясатын жүргізуде. Екінші жағынан, үкіметтің орыс және басқа тілдерді қолдауға бағытталған көптілділік саясаты. Оған қоса, ағылшын тілінің Қазақстандық қоғамға жылдам енуі үкіметтің Қазақстанды аймақтық және әлемдік экономикадағы бәсекеге қабілетті елге айналдыру амбициясымен көптілді идеологияны қабылдауға тура келгенін де айтып өткен жөн.

Ж. С. Смагулова «Language Policies of Kazakhization and Their Influence on Language attitudes and Use» мақаласында қазіргі әлеуметтік лингвистикалық жағдай мен тарихи, демографиялық, саяси және экономикалық факторлар контекстінде Қазақстандағы тіл саясатына жан-жақты шолу жасаған. Ғалым ресми қазақшалаңдыру саясатының алдында тұрған қиындықтарды атап көрсетіп, қазіргі Қазақстанның әлеуметтік лингвистикалық жағдайын түсіну үшін жүргізген кең ауқымды сауалнамасының нәтижелерін талдайды [12].

Сауалнама нәтижелеріне сәйкес, қазақ тілін білу және оны қолдану жас респонденттер, атап айтқанда, қала тұрғындары мен табысы жоғары адамдар арасында өсіп келе жатқанын аңғаруға болады. Аталған деректер қазақ тілінің қолданыс аясы кеңейіп, әлеуметтік беделі артып келеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Алайда респонденттер қазақ тіліне қызығушылық танытқанымен, әлеуметтік, білім беру, экономикалық және ақпараттық ресурстарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін орыс тілінен бас тартуға әлде де дайын емес. Сауалнама жауаптарына сәйкес, лингвистикалық репертуардың өте құнды құрамдас бөлігі ретінде саналатын ағылшын тіліне де қызығушылық артып келеді. Жалпы, сауалнама деректері бойынша Қазақстанда көптілділік идеологиясы басым деген қорытынды жасауға болады: респонденттердің басым бөлігі қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білу қажеттігіне сенетінін айтқан.

Ғалымның пайымдауынша, әлеуметтік өзгерістердегі құрылымдық факторлардың рөлін түсіну үшін біз ірі әлеуметтік топтар мен жеке субъектілердің өзара әрекетіне назар аударуымыз керек. Сауалнамаларда адамдардың жеке пікірі ескеріліп, әрбірінің бөлек жауап беретініне қарамастан, сандық әдіс респонденттерді жеке талдау бірлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік бермейді. Көрсеткіштерге ғана назар аударылып, адамдардың жергілікті тәжірибесі есепке алынбайды, олар көп жағдайда ескеріле бермейді. Бұған қоса, сауалнамалар күнделікті өмірде тілді

таңдаудың, кодты ауыстырудың, кодты араластырудың және стильдік ерекшеліктердің күрделілігін есепке алмай, тіл әрекетін жүйелі және тұрақты нәрсе ретінде қарастырады. Сондай-ақ олар тілді меңгерудің күрделі сипатын біртұтас, біркелкі құбылыс ретінде қарастыру арқылы көмескілендіріп жібереді; ал қандай да бір тілде сөйлейтіндердің ауызекі сөйлеу дағдысы мен сауаттылығы тақырыпқа, стильге, жанрға, жағдайға байланысты болатыны тағы да ескерілмейді.

Осыдан сауалнама нәтижелері тілдің өзгеруі жайлы елеулі ақпарат бермейтіндігі, ол жай ғана қоғамдағы өзгерістерді көрсететіні белгілі болды. Адамдардың нақты тілді қолдануында өзгерістер бар-жоғын білу үшін сандық және есеп деректерімен қатар, әртүрлі контексттерде жиналған сапалық және этнографиялық деректермен толықтырылған мәліметтер қажет.

Ж. С. Смагулова өзінің «Language, identity and conflict» мақаласында Қазақстандағы тілдік қақтығыстың табиғатын және ашық этнолингвистикалық қақтығыстың алдын алатын тұрақтандырушы факторларды ашып баяндаған. Сонымен қатар, Қазақстандағы қазақ, орыс және басқа тілдердің динамикасын жақсырақ түсінуге мүмкіндік беретін тілдік жоспарлаудың кейбір мәселелерін де көрсетеді [13].

Сонымен қатар, мемлекетіміздің тіл саясатының, тілдік жоспарлау саясатының маңызды компоненттерінің бірі – ұлттық ономастика. Қазақстанның заманауи ономастикалық кеңістігі – белсенді дамып келе жатқан құрылым. Ономастикалық кеңістікті лингвистикалық сипаттау мәселелеріне арналған қазіргі зерттеулер «тілдік ландшафт» (linguistic landscape) терминіне көбірек бет бұруда.

«Тілдік ландшафт» термині негізінен әртүрлі белгілерді, нұсқауларды, бағыттарды, кітап атауларын, ғимараттардың атауларын, интернет тілін және т.б. зерттеу объектісі ретінде қарастыратын еңбектердің пайда болуымен белсенді түрде қолданыла бастады. Бұл терминді алғаш рет Р. Лэндри (R. Landry) мен Р. Борхис (R. Bourhis) қолданып, тілдік ландшафтты белгілі бір аумақта лингвистикалық кеңістікті қалыптастыру үшін біріктірілген жалпыға ортақ жол белгілерінің, жарнамалық билбордтардың, көше атауларының және үкімет ғимараттарындағы қоғамдық белгілердің тілдік жүйесі ретінде ұсынған еді.

Лингвистикалық ландшафт мәселесіне арналған еңбектерді талдау барысында, көрнекі жазулардың небәрі бір тілде ғана болуы елдегі белгілі бір тілдің үстемдігін аңғартса, ал сәйкесінше бірнеше тілдегі жазулардың болуы екі тілді немесе көптілді тілдік органы көрсететінін байқадық.

А. Н. Забродская Эстониядағы Таллин қаласының тілдік ландшафтын зерттеумен айналысады. Мемлекетте ұлттық тіл саясаты орыссыздандыруға және эстон тілін қоғамның барлық салаларында, соның ішінде лингвистикалық ландшафтта ілгерілетуге бағытталған. Ғалымның зерттеу нәтижелеріне

байланысты тіл инспекциясы талаптардың сақталуын қадағалайтын және заң бұзушылықтар үшін айыппұл салатынына қарамастан, дүкен иелері азшылық пен көпшілік тілде сөйлейтіндердің назарын аудару мақсатында орыс және басқа тілдерді пайдалана отырып, біртүлділікке бағытталған эстон саясатына қарсылық көрсетеді [14].

Сонымен қатар, Таллин қаласындағы тілдік ландшафтты зерттеу барысында А. Н. Забродская Таллин университетінің тіл мамандығы студенттерінен көптілді маңдайшаларға деген көзқарастары жайында сұхбат алады. Ғалым ана тілінде сөйлейтін эстон студенттерінің көзқарастары эстон тілін қолдайтын ұлттық саясатқа сәйкес келетінін, әрі көптілді жазуларға, атап айтқанда, орыс немесе орыс-эстондық маңдайшаларға жалпы теріс көзқараспен қарайтындығын анықтайды. Ал қостілді студенттер көптілді маңдайшаларға оң көзқараспен қарап, әрі мұндай жазулардың кеңірек аудиторияға жетуге мүмкіндік беретінін атап өткені айтылады.

Әлеуметтік, тарихи және саяси контекст пен тіл арасындағы экологиялық қатынасқа байланысты тіл саясаты әртүрлі бағытта әрекет етеді. Заманауи жаһандық әлем технология арқылы әлі де тіл саясатының әртүрлі МОДЕЛЬДЕРІН жасауда.

Қорытынды

Тіл мен саясат – өзара тығыз байланысты категориялар. Тіл – саясаттың әрі нысаны, әрі құралы. Ал саясат – тіл тағдырын шешетін мемлекеттің өзінің ұстанған бағыты мен шаралар жүйесі. Демек, қандай да бір мемлекеттегі тілдердің қоғамдық қызметінің қолданыс аясын кеңейту үшін ауқымды шаралар кешені қажет. Тіл саясаты мәселесінің негізгі тенденциясы да – сол, жан-жақты ойластырылған, оңтайлы тілдік ахуал қалыптастыру.

Кез келген тіл – тірі организм іспеттес, өмір сүреді, дамиды не жер бетінен жойылады. Оған әсер етуші факторларды анықтау мен алдын алу шараларын үйлестіру – зерттеу жұмыстарының тиімділігімен байланысты болмақ. Зерттеу жұмысымыздың нәтижесі бойынша тіл саясатын жүйелеу барысында туындайтын теориялық мәселелердің практикалық шешімі ретінде:

- ұлттық-тілдік қатынастардың жаңа парадигмасын құру;
- ғылыми социологиялық және психоллингвистикалық зерттеулер базасын кеңейту;
- қарым-қатынаста нақты қолданылатын тілді есепке алу;
- қостілді қарым-қатынас тәжірибесіне көңіл бөлуді ұсынамыз.

Зерттеу мақаламызда көрініс тапқан транслингвизм, билингвизм, тілдік қақтығыстар, тілдерді дамыту механизмдері, ономастикалық кеңістік пен тілдік ландшафт ұғымдары бір-бірін толықтырушы сипатқа ие. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, шетелдік және Қазақстандық әлеуметтік лингвистикалық еңбектерде тіл саясаты, тілдік жоспарлау,

ұлттық қостілділікті бағалауды қайта қарау сияқты мәселелер жан-жақты талқыланып, ғалымдар тарапынан алаңдаушылық туғызуда. Себебі тілдік жоспарлау немесе тіл саясаты мәселесі – кез келген мемлекет айналып өте алмайтын құбылыс. Ол, әсіресе, бір әкімшілік аумақта әр түрлі тілдер өмір сүргенде пайда болады.

Осы ретте кез келген мемлекет әр түрлі жағдайға байланысты туындауы мүмкін өзекті мәселелерді анықтап, бүгінгі күні барлық мәдени әртүрлілік пен тілдік плюрализмді жоғалтпау үшін тіл саясатын жақсырақ жүргізе бастауы маңызды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Сүлейменова, Э. Д.** Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов. – Астана : «Арман-ПВ» баспасы, 2019. – 394 с.
- 2 **Исаев, М. И.** Языковое строительство в СССР. – М. : Наука, 1979. – 352 с.
- 3 **Spolsky, B.** Language Policy. Key topics in sociolinguistics. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 250 p.
- 4 **Ricento, T.** Historical and theoretical perspectives in language policy and planning // Journal of sociolinguistics. – 4. – 2000. – P. 196–213.
- 5 **Kaplan, R. B. Baldauf, R. B.,** Language Planning : From Practice to Theory. Multilingual Matters, Clevedon, UK, 1997. – 299 p.
- 6 **Hornberger, N.** Indigenous Literacies in the Americas : Language Planning from the Bottom Up. Mouton de Gruyter, Berlin 1996. – 329 p.
- 7 **Cooper, R. L.** Language Planning and Social Change Cambridge.. Cambridge University Press, 1989. – 229 p.
- 8 **Сүлейменова, Э. Д.** Языковые процессы и политика : монография. Алматы : Казак университеті, 2011. – 117 с.
- 9 **Шаймерденова, Н. Г.** Языковая ситуация в Казахстане и проблемы перевода // Языковые проблемы перевода. Алматы, 1996. – С. 86–87.
- 10 **Сүлейменова, Э. Д., Смагулова, Ж. С.** Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы : Казак университеті, 2005. – 344 с.
- 11 **Хасанов, Б. Х.** Социолингвистические проблемы функционирования казахского языка в республике Казахстан: Автореф. дис. док. филологических наук. – Алматы. 1992. – 50 с.
- 11 **Smagulova, J.** Language Policies of Kazakhization and Their Influence on Language attitudes and Use // Multilingualism in Post-Soviet Countries, 2008. – P. 166–201.

12 **Smagulova, J.** Language, identity and conflict // The European Journal of Social Science Research, 2006. – P. 303–320

13 **Zabrodskaia, A.** Monolingual from above and multilingual from below International Journal of the Sociology of Language, Tallinn, 2014. – P. 105–130.

REFERENCES

- 1 **Suleimenova, E. D.** leumettik lingvistika terminderinin sozdigi. Slovar sociolingvisticheskikh terminov [Dictionary of sociolinguistic terms] – Astana : «Arman-PV» baspasy, 2019. – 394 p.
- 2 **Isaev, M. I.** Yazykovoe stroitel'stvo v SSSR [Language construction in the USSR]. Moscow : Nauka, 1979. – 352 p.
- 3 **Spolsky, B.** Language Policy. Key topics in sociolinguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 250 p.
- 4 **Ricento, T.** Historical and theoretical perspectives in language policy and planning // Journal of sociolinguistics. 4. – 2000. – P. 196–213.
- 5 **Kaplan, R. B. Baldauf, R. B.,** Language Planning : From Practice to Theory. Multilingual Matters, Clevedon, UK, 1997. – 299 p.
- 6 **Hornberger, N.** Indigenous Literacies in the Americas : Language Planning from the Bottom Up. Mouton de Gruyter, Berlin 1996. – 329 p.
- 7 **Cooper, R. L.** Language Planning and Social Change Cambridge University Press, 1989. – 229 p.
- 8 **Suleimenova, E. D.** Yazykovye processy i politika [Language processes and politics]. – Almaty : Kazakh University, 2011. – 117 p.
- 9 **Shaimerdenova, N. G.** Yazykovaya situaciya v Kazahstane i problemy perevoda [Language situation in Kazakhstan and problems of translation]. Yazykovye problemy perevoda [Language problems of translation] – Almaty, 1996. – P. 86–87.
- 10 **Suleimenova, E.D., Smagulova, Zh.S.** Yazykovaya situaciya i yazykovoe planirovanie v Kazahstane [Language situation and language planning in Kazakhstan], Almaty : Kazakh University, 2005. – 344 p.
- 11 **Khasanov, B.Kh.** Sociolingvisticheskie problemy funkcionirovaniya kazakhskogo yazyka v respublike Kazakhstan : aftoreferat dis. doktora filologicheskikh nauk [Sociolinguistic problems of the functioning of the Kazakh language in the Republic of Kazakhstan : abstract of Doctor of Philological Sciences thesis] – Almaty, 1992. – 50 p.
- 12 **Smagulova, J.** Language Policies of Kazakhization and Their Influence on Language attitudes and Use // Multilingualism in Post-Soviet Countries, 2008. – P. 166–201.

13 **Smagulova, J.** Language, identity and conflict // The European Journal of Social Science Research, 2006. – P. 303–320

14 **Zabrodskaia, A.** Monolingual from above and multilingual from below International Journal of the Sociology of Language, Tallinn, 2014. – 105–130.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

*Д. Н. Тлепберген¹, А. Ш. Акжигитова²

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Нур-Султан

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ

В данной статье представлен аналитический обзор исследований языковой политики и языкового планирования. Проанализированы научные работы зарубежных и казахстанских ученых по вопросам языковой политики в контексте современных социолингвистических, исторических, демографических, политических и экономических факторов, выявлены сходства, различия и основные направления результатов исследований. Определено понятие «языковая политика» и его значение в контексте современных интеграционных процессов. Языковая политика рассматривается как совокупность норм, идеологических принципов и практических мер, направленных на решение языковых проблем в обществе и государстве. Актуальность изучения языковой политики зависит от нескольких факторов. Во-первых, без учета влияния глобализации на общество, социально-экономическое устройство государства, его языковой ландшафт в настоящее время недостаточно изучать опыт языковой политики. Во-вторых, исследования языковой политики в Казахстане часто сосредоточены на взаимодействии казахского и русского языков и их роли в обществе, тогда как внедрение английского языка рассматривается в основном с точки зрения педагогики. В статье также описывается «языковое пространство», являющееся одной из важнейших составляющих языковой политики и языкового планирования, и исследования, проводимые лингвистами по данной проблеме.

Ключевые слова: языковое планирование; двуязычие; многоязычие; языковая идеология; языковые проблемы; языковое пространство.

*D. N. Tlepbergen¹, A. Sh. Akzhigitova²

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan.

Material received on 13.06.22.

THEORETICAL FOUNDATIONS AND MODERN TRENDS IN STUDYING THE PROBLEM OF LANGUAGE POLICY

This article presents an analytical review of research on language policy and language planning. The scientific works of foreign and Kazakh scientists on the issues of language policy are analyzed in the context of modern sociolinguistic, historical, demographic, political and economic factors, similarities, differences and main directions of research results are revealed. The concept of «language policy» and its meaning in the context of modern integration processes are defined. Language policy is considered as a set of norms, ideological principles and practical measures aimed at solving language problems in society and the state. The relevance of studying language policy depends on several factors. First, without taking into account the impact of globalization on society, the socio-economic structure of the state, its language landscape, it is currently not enough to study the experience of language policy. Secondly, research on language policy in Kazakhstan often focuses on the interaction of the Kazakh and Russian languages and their role in society, while the introduction of the English language is considered mainly from the point of view of pedagogy. Linguistic landscape, which is one of the most important components of language policy and planning, and research conducted by linguists on this issue are described.

Keywords: language planning; bilingualism; multilingualism; linguistic ideology; language problems; linguistic landscape.

<https://doi.org/10.48081/DUQO2097>

***Б. Р. Хасенов¹, А. С. Адилова², З. К. Картова³**

¹М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Петропавл қ.

^{1,2}Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

³М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Петропавл қ.

COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ ИННОВАЦИЯЛАР ЖӘНЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР: АССОЦИАТИВТІ САУАЛНАМА

Мақалада COVID-19 пандемиясы кезінде қазақстандық қоғамда қалыптаса бастаған лексикалық инновациялар (жаңа түсініктер, неологизмдер), семантикалық өзгерістер қарастырылады. Бұл мақалада біз ассоциативті сауалнама жүргізу арқылы COVID-19 пандемиясы туындатқан жаңа түсініктерді, неологизмдерді, лексика-семантикалық өзгерістерді сипаттаймыз. Зерттеудің сауалнамасына еректе түрде 142 респондент онлайн қатысты. Стимул-сөзретіндекоронавирустерминіалынды. Респонденттерге коронавирус стимулымен қатысты қандай түс және сан есіммен байланысты болатынын жазу керек болды. Жауаптарды онлайн түрде барлық адам көре алады. Зерттеудің нәтижесі көрсеткендей, коронавирус стимулы адамдардың санасында қызыл, жасыл, қара, көк, сары түстері активтенді, ал қоңыр, ақ, алтын, күлгін, түссіз өте әлсіз ассоциацияларды тудырады және 19 санының жиілігі байқалды. Сонымен бірге, зерттеу нәтижелері бойынша, COVID-19 пандемиясы кезеңінде колоративті лексиканың (жасыл түстен басқа, бұл түс қауіпсіздікті бейнелей бастады), сандардың жағымсыз мағыналары өзектеніні анықталды және кейбір жаңа ұғымдар пайда болғаны көрсетілді. Қорытынды бөлімде ағылшын тілінің рөлі атап өтілді, себебі дағдарыс кезеңінде қазақ тілінің сөздік құрамы жаңа ағылшын сөздерімен толықтырылды, бұл ағылшын тілінің плюрицентристік және «дағдарыс төтеп бере алатын» тіл екенін дәлелдейді.

Кілтті сөздер: COVID-19, лексикалық инновациялар, семантикалық өзгерістер коронавирусу, ассоциативті сауалнама.

Кіріспе

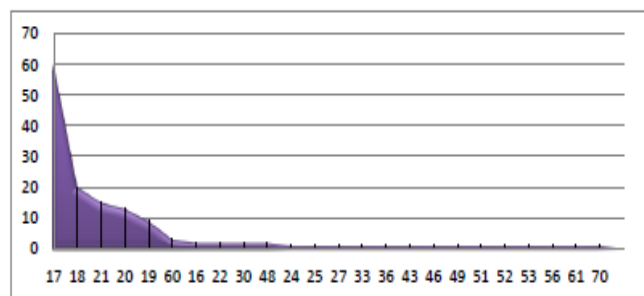
2021 жылдың 21 қарашасындағы деректерге сүйенсек, коронавирустық инфекцияны жұқтырғандардың саны 255 млн. адамнан асады, ал өлгендердің саны 5 млн. астам (<https://covid19.who.int/>). Бұл COVID-19 пандемиясын тарихтағы ең қауіпті оқиғалардың бірі етеді [1]. COVID-19 пандемиясы әлемдегі барлық адамның өмірге деген көзқарасын, психологиясын, тұрмыс-салтын өзгертті. Кейбір мәліметтерге қарағанда, COVID-19 апокалипсиспен де теңестіріледі [2, 3]. Алғашқы кезде адамдар вирустың бар екеніне күмәнмен қарады. Осыған байланысты COVID-19-ға қатысты көптеген фейк жаңалықтар таралды [4].

COVID-19 пандемиясы жаңа лексикалық инновациялардың туындауына ұйытқы болды. Кейінгі бір зерттеуде Covid-19-ға тән кейбір жаңа сөздер қоғамның білім беру, әлеуметтік медиа, денсаулық сақтау, дін және нарық сияқты кейбір салаларында нигериялық ағылшын тілінде (NE) күнделікті қолданыла бастағаны хабарланады [5]. Covid-19 пандемиясы кезіндегі жаңа атаулар, лексикалық инновациялар ең әуелі ағылшын тілінде қалыптасты. Мысалы, Al-Salman, Haider COVID-19-бен байланысты неологизмдердің корпусын жасады. Жаңа сөздерді жасауда аффиксация, контаминация, акронимия секілді сөзжасамдық тәсілдердің өнімді екені көрсетілді және жаңа сөздерді жасауда ағылшын тілінің креативтілігі сөз етіледі [6]. Неологизмдерге қатысты тағы бір жұмыста әлеуметтік желідегі БАҚ-та және брифингтерде COVID-19-ға қатысты жаңа сөздер зат есім, сын есім, етістік түрінде қолданылатынын айтады [7].

Біздің осы мақаладағы мақсатымыз – адамдардың ассоциациясындағы COVID-19 туындатқан түр-түске, сан есімдерге қатысты жаңа лексикалық инновацияларды және COVID-19 пандемиясы кезіндегі семантикалық өзгерістерді ассоциативті сауалнама арқылы анықтау болып табылады.

Жұмыстың әдісі мен материалы

Зерттеудің мақсатына сәйкес сауалнаманың сипаттамалық түрі алынды. Бұл әдіс жауаптардың шынайылығын көрсету үшін жарамды деп танылды. Сауалнама лингвомәдени өмірдегі қажетті ақпаратты жинауға көмектесті. Сауалнамада қатысушының жасына, жынысына және зерттеуге қатысты сұрақтар берілді. Зерттеуге 142 адам қатысты. 118 әйел адам және 24 ер адам. Біз Google Formста зерттеудің сұрақтарын құрастырып, сілтемесін онлайн түрде жібердік. Қатысушылар зерттеудің сұрақтарына өз еріктерімен жауап берді. Сауалнамаға қатысушылардың орта жас шамасы – 37,3 (16-70). Зерттеуге қатысқандардың басым көпшілігі студенттер болды.

Сурет 1 – Қатысушылардың жас шамасы

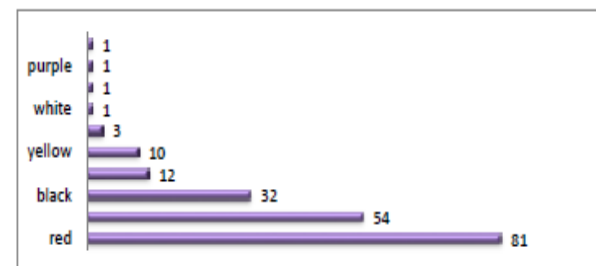
Зерттеудің ең негізгі деректері – сауалнамадағы жауаптар. Оны мына сілтеме арқылы өтіп көруге болады: https://docs.google.com/forms/d/1odeg8_maNWtTajbB0WFj3nRoRF24IW8fhFmN3r8MZt4/edit?usp=sharing. Қатысушылардың берген жауаптары арқылы COVID-19-бен байланысты адам ассоциациясында пайда болған жаңа лексикалық инновациялар, семантикалық өзгерістер анықталып отырды. Соның негізінде түр-түс атаулары және сан есімдер арқылы пайда болған жаңа ұғымдар анықталды. Сондай-ақ, жаңа мағына мен бастапқы мағына салыстырғанда, тілдік материалдар да алынды. Олар грамматикалық еңбектер, әр түрлі сөздіктер бойынша жинастырылды [8].

Жұмыста біз *коронавирус* сөзін стимул ретінде алдық. COVID-19 құрамындағы *коронавирус* сөзі алғашқы рет 1968 жылы жаңа вирустарды атау үшін Nature журналында қолданылған [9]. Ал нақты ғылыми атауын айналымға енгізген ғалымдар – Turrell және Fielder [10]. Бұл сөздің қазақстандық медиакеңістікте актив қолданыла бастауы 2020 жылдың қаңтарынан басталады (<https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/kazahstantsam>). Кей деректерге сүйенсек, коронавирус 2020 жылдың қаңтарында жиі қолданылатын термин болған [11]. Біз бұл сөзді стимул ретінде алуымыздың басты себебі: біріншіден, күнделікті өмірде коронавирус сөзі актив қолданылады; екіншіден, біздің зерттеуде сан есімге қатысты сұрақ болғандықтан, COVID деген стимулды алмадық.

Нәтиже және талқылануы

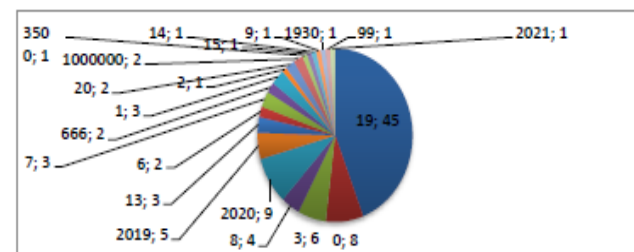
COVID-19 пандемиясы жаңа түсініктердің пайда болуына себепші болды. Вирус тек қоғамды ғана өзгерткен жоқ, ол қоғамдағы адамдардың, яғни сөйлеушілердің танымында жаңа лексикалық инновацияларды қалыптастырды. Зерттеудің нәтижелеріне сүйенсек, коронавирусы стимулымен адамдардың санасында *қызыл*, *жасыл*, *қара*, *көк*, *сары* түстерінің

активтененін, ал *қоңыр*, *ақ*, *алтын* түстес, *күлгін*, *түссіз* өте аз мөлшерде ассоциация тудырғаны көрсетеді.

Сурет 2 – Түстік ассоциялардың нәтижесі

COVID-19 пандемиясы кезінде сан есімдерден 19 санының белсенділігін көреміз. Сонымен қатар, зерттеу нәтижесі көрсеткендей, *коронавируспен* 2020, 0, 3, 2019, 8, 1, 13, 7, 6, 20 және басқа да сандар (суретте көрсетілген) ассоциацияланған.

Сурет 3 – Сандық ассоциялардың нәтижесі

Түр-түс атаулары қай халықтың болмасын мәдениетінде алатын орны ерекше болып табылады. Бұл туралы өте көп зерттеулерде айтылды. Түр-түс атауларының семантикасы жағымды-жағымсыз каннотацияларға ие. Алайда кейінгі COVID-19 пандемиясы түр-түс атауларының жағымсыз мәндерінің активтенгенін және кейбір жаңа түсініктердің пайда болғанын байқатады..

Біздің зерттеуде ең көп ассоциация тудырған түс қызыл болды. 142 адамның 81-і, яғни қатысушылардың басым көпшілігі коронавирусты қызылмен байланыстырды.

Осы секілді жауаптарды біршама респондент берді. Батыста қызыл түс қанмен ассоциация береді. Африканың кейбір бөліктерінде қызыл түс – бұл өлімді білдіретін аза тұту түсі болып табылады. Қазақ дәстүрінде де қызыл өлімге, қауіпке байланысты символданады. Мысалы, қызыл ту жас баланың өлімін білдірген. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестерде төбелеспен, жанжалмен байланысты болып келеді: *қызыл қырғын* «соғыс», «қан майдан», *қызыл қанға боялды* «төбелестен үсті-басы қан болды». Дәл осы түсініктер коронавирус стимулымен байланыстырылды. COVID-19 пандемиясы кезінде адамның қаны төгілген соғыс болған жоқ. Алайда зерттеу деректерінің көпшілігінде қызыл қанмен ассоциация тудырды. Бұл қызылдың барлық түстердің арасынан ең күшті реакция тудыратынымен де байланысты болуы мүмкін [12].

COVID-19 кезінде адамдардың санасында активтенген түртердің бірі – жасыл түсі. Бұл түс ең әуелі қазақ танымында шөппен, жазбен ассоциация тудырады. Біздің зерттеудің нәтижесінен байқайтынымыз, кейінгі жылдары (2020-2021) бұл түс вируспен, бактериямен ассоциация тудырған (*жауаптар: 11, 13*).

Сондай-ақ, жасыл түсі қауіпсіздікті, сау адамды көрсететін белгі ретінде де қолдана бастады (*140-жауап*). COVID-19 пандемиясы уақытында қара түс өлімді, қауіпті символдады. Егер дәстүрлі қолданыстағы сөздерге, салт-дәстүрдегі символикаға мән беретін болсақ, қара өліммен, қауіппен байланысты екені белгілі. Қара түс көптеген халықтың дәстүрінде жамандықтың, өлімнің, қауіптің символы болатыны біраз зерттеулерден байқауға болады. Түркі тілдерінде А.Кононовтың анықтауынша, қара сөзінің жиырмаға жуық мағынасы бар, соның ең негізгілері мыналар: 1) темный, мрачный, 2) суровый; 3) печальный, несчастный [13]. Қазақ халқының дәстүрінде *қара жамылу*, *қара тігу* секілді түсініктер бар. Ескіде адам өлгенде, үйдің сыртына қаралы ту тігілген. Бұл қайғылы жайттан хабар берген. Қара түсімен, қара сөзімен байланысты осы секілді символдар, мағыналар әлемнің көптеген халқына тән универсалды түсініктерге жатады. Бұл мәндер пандемия кезінде де өзектенді (*Жауаптар: 2, 9, 16*).

Түркі тілдерінің бірі қазақ тілінде *қаралы хабар* сөзі қайғылы, азалы хабарды білдіреді. Бұл зерттеудің деректерінде де кездесті (*40-жауап*). Ұлы Отан соғысында қайғылы хабарды, майдандағы жауынгердің мерт болғанын жеткізген қағазды *қарақағаз* деп атаған. Бұл сол кездегі дәстүрлі қолданыстың нәтижесінде пайда болған жаңа сөз болатын. Ал пандемия кезінде *қара пакет* (адамдарды қара пакетке салып шығару) секілді жаңа әрі уақытша тіркестің қолданғанын көреміз (*138-жауап*). Қара пакетке адамды салып, оларды жерлеу адамдардың үрейін қашырғаны белгілі. Соның уақытша белгісі ретінде адамдардың санасында қалып қойған.

Сары және көк түстердің ассоциациясы негізінен қазақстандық Ашық бағдарламасына, коронавирустың таралу аймағына байланысты туындаған болу керек (*Жауаптар: 68, 128*).

Қазақ тілінде жасыл дегеннің орнына көк сөзі қолданылады. Мысалы, орыс тіліндегі зеленый базар дегенді қазақ тілінде жасыл базар деп емес, көк базар деп қолданады. Сол секілді қатысушылардың жауабында вирус, бактерия көк түсімен де сипатталған (мысалы, 53, 68, 87 жауаптар).

COVID-19 пандемиясы әкелген тілдік инновация вирустың таралуы аймағын түр-түс атаулары арқылы сипаттау болып табылады. Мысалы, қызыл аймақ – қауіпті аймақ, сары аймақ – орташа, жасыл аймақ – қауіпсіз деген мағыналарды беретін болды.

Бұл жердегі үш түспен (қызыл, сары, жасыл) пандемияның қауіпті не қауіпсіз аймағын белгілеу COVID-19 уақытында пайдалана бастады. Түр-түс символикасына қатысты зерттеулерде қара – солтүстікті, ақ – батысты, қызыл – оңтүстікті, көк – шығысты білдіретіні жайлы айтылады. Қызыл сөзімен басталатын кей топонимдер оңтүстікте орналасқан. Сары негізінен батысты білдіреді. Ал жасыл түспен кеңістікті, территорияны мүлдем кездеспеген. COVID-19 жасыл түсін активтендірді деп те айтуға болады. Жасыл аймақ деген жаңа тіркес «қауіпсіз территория» деген түсінікті тудырды. Сонымен қатар, «қызыл аймақ», «сары аймақ» сөздері – де бұрын қолданылмаған тіркестер.

Зерттеудің нәтижесі ақ, күлгін, қоңыр, алтын түстес секілді түстердің пассив қабатта жатқанын көрсетті. Пандемия уақытында ақ түсінің актив болмауының себебі – адам танымында бұл түс жақсылықтың, мейімділіктің нышаны болуымен байланысты. Ал пандемия үлкен апат әкелгендіктен де, бұл түстің периферияда жатуы заңды құбылыс деп есептейміз. Қазақ тілінде қоңыр сөзі «орта» деген мағынаны білдірсе, *күлгін*, *түссіз*, *алтын түстес* сөздері негізінен актив қолданыла бермейді және бұл түстердің ешқандай символикалық әлеуеті жоқ.

Ежелгі замандардан бастап адам баласы сан символикасына ерекше мән берген. Әр халық белгілі бір санға қоршаған ортаны қабылдауына, табиғи құбылыстарға, танымына, сеніміне байланысты символдық, сакральдік мән береді. Сандарда табиғаттың тылсым құпиясы жасырылған. Мәселен, дүниенің пайда болуы, жаралуы киелі кітаптарда сандармен байланысты. Інжілде, Құранда ғалам алты күнде жаралған деп айтылады. Жетінші күн демалыс күні саналады. Көптеген халықтарда жеті киелі, қасиетті болып табылады. Сол секілді басқа сандардың да өзінің сакралдылыққа айналуының тарихы, уәжі бар. Пандемия уақытында 19 саны – коронавирустың белгісіне айналды. Біздің қатысушылардың басым көпшілігі коронавирус стимулын пандемияның басталу уақытымен байланыстырды (*Жауаптар: 16, 18*). Кей жауаптарда COVID-19 атауынан алғандығы да жазылған (*Мыс., 12*). Кейбір

реакцияларда 2020 деген жауаптардың берілуі Қазақстан Республикасындағы індеттің таралуымен байланысты. Себебі Қазақстанда ресми түрде 11 наурызда коронавирустың келгені жарияланған болатын. Жауаптардан (15, 50) да соны байқауға болады.

Вирус таралған уақытта көптеген адамдар бұған сенбеді, кейбірі ойдан шығарылған десе, кейбірі ғалымдардың әлейі жасап жатқан вирусы деп есептеді және бұл вирустың бар екеніне сенбейтіндер қоғамда әлі күнге дейін бар. Пандемия уақытындағы сандық сисволикада бұл 0 санымен бейнеленді (*Жауаптар: 19, 23, 121, 141*)

0 саны жоқтың символы болып табылады. Бұл символық мағына бір жауапта (10) көрініс тапты. Яғни, пандемия уақытында адам өте көп қырылды. Бұл адамдардың үрейін шақырды. Бұл жерде нөл санының адам өліміне қатысты «жөк қылу», «апат» семасы пайда болғанын байқаймыз.

Зерттеудегі 1, 3, 6, 8, 13 және басқа да сандардың мағыналары жағымсыздық реңкке ие екенін көрсетеді. 1 саны негізінен ситуацияға байланысты «бірінші», «алғашқы», «негізгі» деген мағыналарда қолданылған (*Жауаптар: 111, 114, 115, 138*). Бұл жауаптағы эмоциялардың барлығы да жағымсыз бояуға негізделген. Сондай-ақ, 72-ші жауапта «жалғыз Жалмауыз кемпір» деп берілген. Түркі халықтарының (қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр, ноғай, т.б.) ертегілерінде жағымсыз бейне болып табылады. Ол жеті басты, аяқ қолының тырнақтары сояудай, адам қанын соратын қорқынышты кейіпкер ретінде бейнеленеді. Осы себепті де бір респондент коронавирусты зұлым, қорқынышты Жалмауызбен ассоциацияланған болу керек. Зерттеудегі 3 саны пандемияның уақытымен (3 жауап), сәтсіздікпен (4-жауап), қауіппен (47-жауап) байланыстырылды.

Кейбір қатысушыларға 6 саны вирустың өзін және магияны елестетті (*Жауаптар: 21, 88*)

Бұл жердегі екі жауап та бірімен-бірі байланысты секілді. Себебі қатысушылардың ойына алтыбұрышты форма келген. Алайда екі қатысушы екі түрлі мазмұн берген: бірі коронамен магияны байланыстырған, екіншісі – алты бұрышы бар фигура арқылы вирусты сипаттаған.

8 саны шексіздікті білдіреді және бұған жағымды сипат тән. Алайда біздің эксперименттердегі жауаптардан бұл санның «шексіздік» мәнін сақтай отыра, кері мәнге ие болғанын байқаймыз. (*Жауаптар: 2, 5*)

Бұл жауаптардағы «шексіздік» ұғымының негативті сипат алуы коронавирустың «бітпейтін», «таусылмайтын» ауру болып ұғылуында болып тұр. Осы жердегі 8 саны шексіздікті білдіре отыра, COVID-19 пандемиясы кезінде жағымсыз ассоциациялар тудырған.

Зерттеу жұмысындағы өзге де сандардың да «жайсыз», «жағымсыз» семалары бар. Мысалы, «көп» семасы 99 (9-жауап), 1000000 (*Жауаптар:*

61, 67, 119) сандары арқылы берілген. Бұдан бөлек коронави инфекция 1930 жылғы ашаршылықпен (75-жауап), Қазақстандағы зардап барлық облыстардың санымен (27-жауап) байланыстырылған.

Қорытынды

COVID-19 пандемиясы кезінде кейбір лексикалық инновациялар, жаңа мағыналар пайда болды. Біздің зерттеудің нәтижесі көрсеткендей, *коронавирус* стимулы бұрыннан бар мағыналарға жаңа семалар қосылды. Мәселен, түр-түстердің, сан атауларның дәстүрлі мағыналарымен қатар жаңа мәндер, сонымен қатар жаңа сөздер пайда болды. Коронавирус бүкіләлемдік пандемия болғандықтан, негізгі түсініктер ағылшын тілі арқылы енді. Біздің зерттеуде көрсетілген көптеген жаңа түсініктердің, сөздердің ағылшын тілі арқылы енгенін айту маңызды. Оған мысал ретінде калькалаған *қызыл аймақ, сары аймақ, жасыл аймақ* түсініктерін немесе жасыл түстің қауіпсіздік нышаны болуын келтіруге болады. Екіншіден, қазақ тілінде және қазақстандық қоғамда бар қолданыстар негізінде пайда болған түсініктер (Ашық қосымшасы, қара пакет). Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, *коронавирус* стимулына түстік және сандық реакциялар жағымсыз бояу тән. COVID-19 кезінде *қызыл, жасыл, қара* түстерінің, сан есімдердің теріс (-) мағыналары активтенген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Poorolajal, J. The global pandemics are getting more frequent and severe // Journal of Research in Health Sciences. – 2021. – № 21(1). – [Электронды ресурс] – Қолжетімді режимі : [10.34172/jrhs.2021.40](https://doi.org/10.34172/jrhs.2021.40)

2 Alonso-Matielo, H., da Silva Oliveira, V. R., de Oliveira, V. T., Dale, C. S. Pain in Covid Era // Front Physiology. – 2021. – [Электронды ресурс] – Қолжетімді режимі : <https://doi.org/10.3389/fphys.2021.624154>

3 Dubey, S., Biswas, P., Ghosh, R., Chatterjee, S., Jana, M., Chatterjee, S., Lavie, C. J. Diabetes & metabolic syndrome : Clinical research & reviews psychosocial impact of COVID-19 // Diabetes & Metabolic Syndrome : Clinical Research & Reviews. – 2020. – № 14(5). – P. 779–788.

4 Tan, K. H., Woods, P., Azman, H., Abdullah, I., Hashim, R., Abdul Rahim, H., Mohd Said, N. E., Said, M., Lew, R., Kosem, I., Hua, K. COVID-19 insights and linguistic methods // 3L The Southeast Asian Journal of English Language Studies. – 2020. – № 26. – P. 1–23.

5 Oluwataniola, K., Adebola, A., Akinniyi, A. «Someone has been coronated» Nigerian English lexical innovations in the COVID-19 Pandemic // Cogent Arts & Humanities. – 2021. – № 8(1). – [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режимі: [10.1080/23311983.2021.1947559](https://doi.org/10.1080/23311983.2021.1947559)

6 **Al-Salman, S., Haider, A.S.** COVID-19 trending neologisms and word formation processes in English // *Russian Journal of Linguistics*. – 2021. – № 25(1). – P. 24–42.

7 **Asif, M., Zhiyong, D., Iram, A., Nisar, M.** Linguistic analysis of neologism related to coronavirus (COVID-19) // *Social Sciences & Humanities Open*. – 2021. – № 4 (1). – [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режимі : <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2021.100201>

8 **Хасенов, Б. Р.** Қазақ тілі дыбыстарының архетиптік сипаты : PhD докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Қарағанды, 2021. – 157 б.

9 **Almeida, J. D., Berry, D. M., Cunningham, C. H., Hamre, D., Hofstad, M. S., Mallucci, L., McIntosh, K., Tyrrell, D. A.** Virology : Coronaviruses // *Nature*. – 1968. – № 220(5168). – P. 154–168. – [Электронды ресурс] – Қолжетімді режимі : <https://doi.org/10.1038/220650b0>

10 **Tyrrell, D. A., Fielder, M.** Cold Wars : The Fight Against the Common Cold. – Oxford University Press, 2002.

11 **Schweinberger, M., Haugh, M., Hames, S.** Analysing discourse around COVID-19 in the Australian Twittersphere : A real-time corpus-based analysis // *Big Data & Society*. – 2021. – [Электронды ресурс] – Қолжетімді режимі : [10.1177/20539517211021437](https://doi.org/10.1177/20539517211021437)

12 **Robertson, S. A.** Contemporary ergonomics. – London : Taylor & Francis, 1996.

3 **Кононов, А. Н.** Семантика цветообозначений в тюркских языках / Тюркологический сборник. 1975. – Москва : Наука, 1978. – С. 159–169.

REFERENCES

1 **Poorolajal, J.** The global pandemics are getting more frequent and severe // *Journal of Research in Health Sciences*. – 2021. – № 21(1). – [Electronic resource] – Access mode : [10.34172/jrhs.2021.40](https://doi.org/10.34172/jrhs.2021.40)

2 **Alonso-Matielo, H., da Silva Oliveira, V. R., de Oliveira, V. T., Dale, C. S.** Pain in Covid Era // *Front Physiology*. – 2021. – [Electronic resource] – Access mode: <https://doi.org/10.3389/fphys.2021.624154>

3 **Dubey, S., Biswas, P., Ghosh, R., Chatterjee, S., Jana, M., Chatterjee, S., Lavie, C. J.** Diabetes & metabolic syndrome: Clinical research & reviews psychosocial impact of COVID-19 // *Diabetes & Metabolic Syndrome : Clinical Research & Reviews*. – 2020. – № 14(5). – P. 779–788.

4 **Tan, K. H., Woods, P., Azman, H., Abdullah, I., Hashim, R., Abdul Rahim, H., Mohd Said, N. E., Said, M., Lew, R., Kosem, I., Hua, K.** COVID-19 insights and linguistic methods // *3L The Southeast Asian Journal of English Language Studies*. – 2020. – № 26. – P. 1–23.

5 **Oluwateniola, K., Adebola, A., Akinniyi, A.** «Someone has been coronated» Nigerian English lexical innovations in the COVID-19 Pandemic // *Cogent Arts & Humanities*. – 2021. – № 8(1). – [Electronic resource]. – Access mode : [10.1080/23311983.2021.1947559](https://doi.org/10.1080/23311983.2021.1947559)

6 **Al-Salman, S., Haider, A.S.** COVID-19 trending neologisms and word formation processes in English // *Russian Journal of Linguistics*. – 2021. – № 25(1). – P. 24–42.

7 **Asif, M., Zhiyong, D., Iram, A., Nisar, M.** Linguistic analysis of neologism related to coronavirus (COVID-19) // *Social Sciences & Humanities Open*. – 2021. – № 4 (1). – [Electronic resource] – Access mode : <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2021.100201>

8 **Hasenov, B. R.** Qazaq tili dybystarynyń arhetiptik sıpaty [Archetypal nature of sounds of the Kazakh language] : PhD doktory dárejesin alýúshin daýyndalǵan dissertatsııa : 6D020500-Filologııa: qorǵaldy 30.06.2021. – Karaganda, 2021. – 157 p.

9 **Almeida, J. D., Berry, D. M., Cunningham, C. H., Hamre, D., Hofstad, M. S., Mallucci, L., McIntosh, K., Tyrrell, D. A.** Virology : Coronaviruses // *Nature*. – 1968. – № 220(5168). P. 154–168. – [Electronic resource.]. – Access mode: <https://doi.org/10.1038/220650b0>

10 **Tyrrell, D. A., Fielder, M.** Cold Wars : The Fight Against the Common Cold. – Oxford University Press, 2002.

11 **Schweinberger, M., Haugh, M., Hames, S.** Analysing discourse around COVID-19 in the Australian Twittersphere : A real-time corpus-based analysis // *Big Data & Society*. – 2021. – [Electronic resource]. – Access mode: [10.1177/20539517211021437](https://doi.org/10.1177/20539517211021437)

12 **Robertson, S. A.** Contemporary ergonomics. – London : Taylor & Francis, 1996.

13 **Kononov, A. N.** Semantika tsvetooboznacheniı v tıyrkskık ıazykah [Semantics of colour designations in the Turkic languages] / Turkological Collection. 1975. – Moscow : Nauka, 1978. – P. 159–169.

Материал баспаға 13.06.22 түсті.

*Б. Р. Хасенов¹, А. С. Адилова², З. К. Картова³

^{1,3}Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Республика Казахстан, г. Петропавловск,

^{1,2}Қарағандинский университет имени академика Е. А. Букетова, Республика Казахстан, г. Қарағанда.

Материал поступил в редакцию 13.06.22.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19: АССОЦИАТИВНЫЙ ОПРОС

В статье рассматриваются лексические инновации (новые концепции, неологизмы), которые начали формироваться в казахстанском обществе в период пандемии COVID-19. В этой статье мы описываем новые концепции, неологизмы, семантические изменения, связанные с пандемией COVID-19, по результатам ассоциативного опроса. Вы нашем онлайн-опросе добровольно приняли участие 142 респондента. В качестве стимул-слова был взят термин коронавирус. Респондентам нужно было ответить, с каким цветом и числом ассоциируется слово коронавирус. Онлайн-версию ответов могут посмотреть все желающие. Результаты исследования показывают, что стимул коронавирус в сознании людей активизирует цвета красный, зеленый, черный, синий, желтый и очень слабо вызывает ассоциации коричневого, белого, золотого, фиолетового, бесцветного и видно частотность числа 19. Также по результатам исследования можно сказать, в период пандемии COVID-19 актуализировались отрицательные значения колоративной лексики (кроме зеленого, т.к. этот цвет начал символизировать безопасность), чисел и появились некоторые новые концепты, которые имеют негативную окраску. По итогам исследования была отмечена роль английского языка, так как в кризисной период словарный состав казахского языка пополнялся новыми английскими словами, это также доказывает, что английский – плюрицентрический и «кризисный» язык.

Ключевые слова: COVID-19, лексические инновации, семантические изменения, коронавирус, ассоциативный опрос.

*B. R. Khasenov¹, A. S. Adilova², Z. K. Kartova³

^{1,3}North Kazakhstan University named after M. Kozybayeva,
Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk,

^{1,2}E. A. Buketov, Karaganda University
Republic of Kazakhstan, Karaganda;
North Kazakhstan University named after M. Kozybayev,
Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk.
Material received on 13.06.22.

LEXICAL INNOVATIONS AND SEMANTIC CHANGES DURING THE COVID-19 PANDEMIC: AN ASSOCIATIVE SURVEY

The article examines lexical innovations (new concepts, neologisms) and semantic changes that began to form in Kazakh society during the COVID-19 pandemic. In this article, we describe new concepts, neologisms associated with the COVID-19 pandemic, based on the results of an associative survey. 142 respondents voluntarily took part in our online survey. The term coronavirus was taken as a stimulus-word. The respondents had to answer with what color and number the word coronavirus was associated. The results of the study show that the coronavirus stimulus in people's minds activates the colors red, green, black, blue, yellow and very weakly causes associations of brown, white, gold, purple, colorless and the frequency of the number 19 is visible. Also, according to the results of the study, it can be said that during the COVID-19 pandemic, negative meanings of colorative vocabulary were actualized (except green, because this color began to symbolize safety), numbers and some new concepts that have a non-positive coloring appeared. According to the results of the interview, the role of the English language was noted, since during the crisis period the vocabulary of the Kazakh language was replenished with new English words, this also proves that English is a pluricentric and «crisis» language.

Keywords: COVID-19, lexical innovations, semantic changes, coronavirus, associative survey.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абдуов Мұхаммадғали Ілиясұлы, филология ғылымдарының докторы, доцент, Институт директоры, Филология факультеті, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі. abduov_m@mail.ru

Абдуова Назия Мұхаммадғалиқызы, аға оқытушы, Қазақ тілінің практикалық курсы кафедрасы, Филология факультеті, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ. 100000 Қазақстан Республикасы e-mail: nazilya_abduova@mail.ru

Аубакирова Құндызай Қыдырбайқызы, PhD, қауымд. профессоры, «Шетел тілдері және аударма» кафедрасы Қорқыт ата атындағы Қызылорда Университеті, Қызылорда қ. ,120000, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_kunduz87@mail.ru

Айтказина Толкын Дюсенбековна, филология магистрі, Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Нұрсұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail ai_tolkyn73@mail.ru

Анесова Альбина Женисовна, PhD, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Адилова Алмагул Советовна, филология ғылымдарының докторы профессор, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті», Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы 128000 adilova2010@mail.ru

Андрющенко Ольга Константиновна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, кеңес мүшесі – академиялық мәселелері жөніндегі проректоры, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

Акжигитова Асель Шералиевна PhD, доцент, Филология факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, , Нұр-Сұлтан, 010000, Қазақстан Республикасы,

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Байбатшаева Жадыра, магистрант Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Zhadra-87@mail.ru

Дуйсебекова Жайнагул Муратқызы, PhD, Сүлеймен Демирел атындағы университет, Алматы қ, 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail :zhainaguler@gmail.com

Елікпаев Серік Төлеубайұлы, профессор, «Әлеуметтік ғылымдар, журналистика және ақпарат» кафедрасы, , Торайғыров университеті, Павлодар қ. 14000, Қазақстан Республикасы, e-mail: serik.elikbay@mail.ru

Жумашева Камшат Бериковна, докторант Филология факультеті, «Филология» мамандығы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kama0186@mail.ru

Жанұзақова Құралай Темірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Жаркебаева Салтанат Сырымовна, магистрант, Журналистика факультеті, 2 курс, Аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: Zharkebayeva@mail.ru

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru

Жахина Б.Б., педагогика ғылымдарының докторы, профессор «Қазақ тілі мен әдебиет» кафедрасы Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ., 020000 e-mail: bzhaxina@mail.ru

Жүсіпов Ертай Қуандықұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ereke1972@inbox.ru

Жұмағұл Сағымбай Ботпайұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010008 Қазақстан Республикасы, e-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru

Жумаханова Анаргүл Жумахановна, гуманитарлық ғылым магистрі, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы e-mail: an.zhumakhanova@gmail.com

Журавлева Елена Александровна, филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті», Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: milsoph_1982@mail.ru

Зейнулина Айман Файзулловна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Қазақстан Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: akbura66@mail.ru

Ислям Қанат Серіковна, аға оқытушы, доцент, Гуманитарлық және әлеуеттік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Islyam_ks@mail.ru

Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Шетел тілдер кафедрасы», гуманитарлық факультет, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұрсұлтан қ., Қазақстан Республикасы, 01000, e-mail: gulnar.ism@mail.ru

Камишева Гулнур Аббасовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессоры, «Шетел тілдері және аударма» кафедрасы Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., 120000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kamisheva_gulnur@mail.ru

Калимова Жібек Үсембаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Гуманитарлық факультеті Шәкәрім атындағы университет, Семей қ., 071412, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhibek_15_10@mail.ru

Капанова Дамели Енсебековна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық факультеті, «Шетел тілдер кафедрасы» С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұрсұлтан қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: damelia07@mail.ru

Қусаинов Габит Муканаевич, педагогика ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Зияткерлік мектептері, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: g-satybalduy@list.ru

Коптева Элеонора Ивановна, филология ғылымдарының докторы, профессор, «Әдебиет және мәдениеттану» кафедрасының меңгерушісі, Омбы мемлекеттік педагогикалық университеті, Омбы қ., 644099, Ресей Федерациясы, e-mail: eleonora_kopteva@mail.ru

Картова Зауре Кенесовна, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, «Рухани Жаңғыру» әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулер институты, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы, Петропавл қ., 150000 e-mail: kartov_m@mail.ru

Қарасова Бақытгүл Қасымбайқызы, Филология ғылымдары кафедрасы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 14000, Қазақстан Республикасы, e-mail: karasova1970@mail.ru

Құсайынова Жайнагүл., Филология ғылымдарының докторы, доцент, «Қазақ және орыс тілдері» кафедрасы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Құралқанова Ботагөз Шайкенқызы, Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы e-mail: bota0975@mail.ru

Құрманғожаева Эльмира Сейфитденқызы, Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Тілдерді дамыту орталығы, Алматы қ., Менеджмент университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: elka_1972@mail.ru

Личман Елена Юрьевна, PhD, профессор Өнер және спорт жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы, e-mail: lichmane@mail.ru

Мустафаева Анар Абдикадиевна, PhD, қауымд. профессоры, «Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия» кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gummana@mail.ru,

Михаил Павлович Попандопуло, PhD, «Орындаушылық өнер» кафедрасының меңгерушісі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Қазақстан, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: mihkostas@mail.ru

Матаева Асыл Камчыбековна, докторанты 8D02314 - Әдебиеттану мамандығы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: asyl_mataeva@mail.ru

Нергиз Бирай профессор, доктор, Қазіргі заманғы түрік диалектілері мен әдебиеттері бөлімінің меңгерушісі, Памуккале университеті, Денизли, 20 000, Түркия, e-mail: nergisb@gmail.com

Нұрғали Қадия Рустембековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, «Орыс филологиясы» кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurgalik_01@mail.ru,

Оленев Станислав Владимирович, Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Стилистика және риторика кафедрасының Кемеров мемлекеттік университеті, Кемеров қ., Ресей Федерациясы, e-mail: stanislav.olenov@gmail.com

Погожева Елена Юрьевна, PhD, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: pogosheva@mail.ru

Рамазанова Әсел Жанатқызы, магистр, оқытушы, Гуманитарлық және әлеуеттік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: e-mailslada.sladova@mail.ru

Саменова Света Н., филология ғылымдарының кандидаты, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті «Қазақ тіл білімі» кафедрасы доценті, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы

Сахариева Айгүл Жумагельдиновна, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті,

Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: s_aygul@mail.ru,

Сиряченко Виктория Владимировна, 2 курс докторанты, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: vikalife020894@gmail.com

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, филология факультеті, Қазақ тіл білімі кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, sareke.kk@gmail.com,

Сүтжанов Сейфитден Назымбекұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: S_sutzhinov@mail.ru

Танирбергенова Анар Шынболатовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Зияткерлік мектептері, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: anar-tanirbergenova@mail.ru

Темиргазина Зифа Какбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, «Орыс тілі мен әдебиеті» БББ профессоры, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000 Қазақстан Республиксы, e-mail: zifakakbaevna@mail.ru

Тлепберген Динара Нұрланқызы, «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша докторант, e-mail: khamidulladinara@gmail.com,

Акжигитова Асель Шералиевна, PhD, доцент, Филология факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: khamidulladinara@gmail.com, aakzhigitova@yahoo.com

Шоқым Гүлжан Тыныштықбайқызы, филология ғылымдарының докторы, Филология факультетінің деканы, профессор Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: shokum@mail.ru,

Хамидова Азима Хуснидиновна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Орыс филология» кафедрасы, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Хасенов Болат Рашидович, ғылыми қызметкер, «Рухани Жаңғыру» әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулер институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000; PhD, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 128000, Қазақстан Республикасы, e-mail: boka_001kz@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдуов Мухаммадгали Ильясевич, доктор филологических наук, доцент, Директор института, факультет филологии Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, г. Караганда 100000 Республика Казахстан e-mail: abduov_m@mail.ru

Абдуова Назиля Мухаммадгалиевна, Ст. преподаватель, Факультет филологии, кафедра «Практических курсов казахского языка» Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова, г. Караганда 100000 Республика Казахстан, e-mail: nazilya_abduova@mail.ru

Аубакирова Кундузай Кыдырбаевна, PhD, ассоц. профессор, кафедры «Иностранных языков и перевода», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, 120000, Казахстан, e-mail: a_kunduz87k@mail.ru,

Айтказина Толкын Дюсенбековна, магистр филологии, Республиканский научно-практический центр экспертизы содержания образования, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: ai_tolkyn73@mail.ru

Анесова Альбина Женисовна, PhD, ассоц. профессор, доцент, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Адилова Алмагул Советовна, д.ф.н, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, 128000 Республика Казахстан, e-mail: adilova2010@mail.ru

Андрющенко Ольга Константиновна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Член Правления, проректор по академическим вопросам, Павлодарский педагогический университет г. Павлодар 140000, Республика Казахстан, e-mail: olga_rav_pgri@mail.ru

Акжигитова Асель Шералиевна, PhD, доцент, Филологический Факультет, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева», Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Баратова Мухаббат Нуржауовна, доктор филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Байбатшаева Жадыра, докторант, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: Zhadra-87@mail.ru

Дүйсебекова Жайнагул Муратқызы, PhD, университет имени Сулеймана Демиреля, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: zhainaguler@gmail.com

Еликпаев Серик Толеубаевич, профессор, кафедра социологии, журналистики и информации, Торайғыров университет, г. Павлодар 140008, Республика Казахстан, e-mail: serik.elikbay@mail.ru

Жумашева Камшат Бериковна, докторант, Филологический факультет, специальность «Филология» Актыюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: kama0186@mail.ru,

Жанузакова Куралай Темирбековна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Жаркебаева Салтанат Сырымовна, магистрант, 2 курс, Факультета журналистики, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: Zharkebayeva@mail.ru

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru

Жахина Б.Б., доктор педагогических наук, профессор, кафедра «Казахского языка и литературы» Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: bzhashina@mail.ru

Жусупов Ертаы Куандыкович, доктор филологических наук, ассоц. профессор, (доцент), Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ereke1972@inbox.ru

Жумагул Сагымбай Ботпайулы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан 010008 Республика Казахстан, e-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru

Жумаханова Анаргүл Жумахановна, магистр гуманитарных наук, Филологический факультет, Актыюбинский региональный университет имени К.Жубанова, 030000 г. Актобе, Республика Казахстан, e-mail: an.zhumakhanova@gmail.com

Журавлева Елена Александровна, магистр филологических наук, ст. преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: milsoph_1982@mail.ru

Зейнулина Айман Файзулловна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: akbura66@mail.ru

Ислям Канат Сериковна, Ст. преподаватель, доцент, Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Islyam_ks@mail.ru

Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна, кандидат филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева) г. Нур-Султан, 140008, Республика Казахстан, e-mail: gulnar.ism@mail.ru

Камишева Гулнур Аббасовна, кандидат педагогических наук, ассоц. профессор, кафедра «Иностранных языков и перевода» Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, 120000, Республика Казахстан, e-mail: kamisheva_gulnur@mail.ru

Калимова Жибек Үсембаевна, кандидат филологических наук, доцент, Гуманитарный факультет, университет имени Шакарима, г. Семей, 071412, Республика Казахстан, e-mail zhibek_15_10@mail.ru

Капанова Дамели Енсебековна, кандидат педагогических наук, профессор, Гуманитарный факультет, Казахский агротехнический университет имени. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: damelia07@mail.ru,

Кусаинов Габит Муканаевич, кандидат педагогических наук, Назарбаев интеллектуальные школы, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: g-atybaldy@list.ru

Коптева Элеонора Ивановна, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой «Литературы и культурологии», Омский государственный педагогический университет г. Омск 644099, Российская Федерация, e-mail: eleonora_kopteva@mail.ru

Картова Зауре Кенесовна, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Институт социально-гуманитарных исследований «Рухани Жаңғыру», Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, e-mail kartov_m@mail.ru

Капасова Бахытгүл Касымбаевна, профессор, кафедра «Филологии», Торайғырова университет, г. Павлодар 140000, Республика Казахстан, e-mail: karasova1970@mail.ru

Кусаинова Жайнагуль, доктор филологических наук, доцент кафедры «Казахского и русского языков», Казахсктй агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Куралканова Ботакоз Шайкенкызы, кандидат филологических наук, доцент, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет, г.Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bota0975@mail.ru

Курмангожаева Эльмира Сейфитденовна, кандидат филологических наук, доцент, Центр развития языков, Алматинский университет менеджмента, г. Алматы, 0500000, Республика Казахстан e-mail: elka_1972@mail.ru

Личман Елена Юрьевна, PhD, профессор, Высшая школа искусства и спорта, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан, e-mail: lichmane@mail.ru

Мустафаева Анар Абдикадиевна, PhD, доцент, кафедра «Ближнего Востока и Южной Азии», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: gummana@mail.ru,

Попандопуло Михаил Павлович, PhD, заведующий кафедрой «Исполнительское искусство», Кафедра «Исполнительское искусство», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: mihkostas@mail.ru

Матаева Асыл Камчыбековна, докторант, специальность «8D02314-Литературоведение» Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева г. Нур-Султан, 010008, Республика Казахстан, e-mail: asyl_mataeva@mail.ru

Нергиз Бирай, профессор, доктор, заведующий Отделом современных турецких диалектов и литературы, Университет Памуккале, Денизли, 20 000, Турция, e-mail: nergisb@gmail.com

Нурғали Қадіша Рүстембековна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой «Русской филологии», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: nurgalik_01@mail.ru,

Оленев Станислав Владимирович, кандидат филологических наук, доцент, кафедра «Стилистики и риторики», Кемеровский государственный университет, г. Кемерово, Российская Федерация, e-mail: stanislav.olenev@gmail.com

Погожева Елена Юрьевна, PhD, ст. преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: pogosheva@mail.ru

Рамазанова Асель Жанатовна, Факультет гуманитарных и социальных наук, преподаватель, магистр, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: slada.sladova@mail.ru

Саменова Света Н., кандидат филологических наук, доцент кафедра «Казахского языкознания» Карагандинский университета имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан.

Сахариева Айгуль Жумагельдиновна, Ст. преподаватель кафедра «Трёхязычие», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: s_aygul@mail.ru

Сиряченко Виктория Владимировна, магистр гуманитарных наук, докторант, 2 курс, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: vikalife020894@gmail.com,

Сарекенова Карлығаш Курманғалиқызы, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, кафедра «Казахского языкознания», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: sareke.kk@gmail.com,

Сутжанов Сейфитден Назымбекович, доктор филологических наук, профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: S_sutzhnov@mail.ru

Танирбергенова Анар Шынболатовна, кандидат педагогических наук, Назарбаев интеллектуальные школы, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: anar-tanirbergenova@mail.ru

Темиргазина Зифа Какбаевна, доктор филологических наук, профессор, ОП «Русский язык и литература», Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140 000, Республика Казахстан, e-mail: zifakakbaevna@mail.ru

Тлепберген Динара Нурланқызы, докторант специальность «Иностранная филология», e-mail: khamidulladinara@gmail.com,

Шоқым Гүлжан Тыныштықбайқызы, доктор филологических наук, профессор, декан Филологического факультета, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: shokum@mail.ru

Хамидова Азима Хуснидиновна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель кафедра «Русской филологии» Евразийский национальный университета имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Хасенов Болат Рашидович, научный сотрудник, Институт социально-гуманитарных исследований «Рухани Жаңғыру», Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000; PhD, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 128000, Республика Казахстан, e-mail: boka_001kz@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abduov Mukhammadgali, Doctor of Philology, Faculty of Philology, Associate Professor, Institute director, Academician E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abduov_m@mail.ru

Abduova Nazilya, Master of Humanities, Department of Practical Courses of the Kazakh language, Faculty of Philology, Academician E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nazilya_abduova@mail.ru

Aubakirova Kunduzay Kydyrbayevna, PhD, associate Professor, of Department of Foreign Languages and Translation, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120000 Republic of Kazakhstan, e-mail: a_kunduz87@mail.ru

Aitkazina Tolkyndy Dusenbekovna, Master of Philology, Republican Scientific and Practical Center for the Examination of the Content of Education, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ai_tolkyndy73@mail.ru

Anessova Albina Zhenisovna, PhD, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anessova_albina@mail.ru

Adilova Almagul Sovetovna, Doctor of Philology Sciences, professor, Academician E.A. Buketov Karaganda University, Republic of Kazakhstan, 120000, Karaganda, e-mail: adilova2010@mail.ru

Andryuchshenko Olga Konstantinovna, PhD in Philology, Member of the Board - Vice-Rector for Academic Affairs, Associate Professor Non-profit joint-stock company Pavlodar Pedagogical University Pavlodar 140000, Kazakhstan, e-mail: olga_pav_pgpi@mail.ru

Akzhigitova Asel Sheralievna PhD, docent, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aakzhigitova@yahoo.com

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.mukhabbat1970@mail.ru

Baibatshaeva Zhadyra, doctoral student, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Zhadyra-87@mail.ru

Duisebekova Zhainagul Muratkyzy, PhD, Suleiman Demirel University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhainaguler@gmail.com

Elikpayev Serik Toleubayevich, Department of Sociology, Journalism and Information, professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 14000, Republic of Kazakhstan, e-mail: serik.elikbay@mail.ru

Zhumasheva Kamshat Berikovna, doctoral student, «Philology», Faculty of Philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kama0186@mail.ru

Zhanuzakova Kuralay Temirbekovna, Doctor of Philology, professor, Institute of philology, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Zharkebayeva Saltanat Syrymovna, student 2nd year Faculty of Journalism, Al-Farabi, Kazakh National University Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: Zharkebayeva@mail.ru

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru

Zhakhina B.B., Doctor of Pedagogical Sciences, professor, Kazakh language and literature department, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov Kokshetau, Republic of Kazakhstan, e-mail: bzhakhina@mail.ru

Zhussupov Yertay Kuandykovich, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ereke1972@inbox.ru

Zhumagul Sagymbay Botbayuly, Doctor of Philology, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010008 Republic of Kazakhstan, e-mail: agymbai.zhumagul@mail.ru

Zhumakhanova Anargul Zhumakhanovna, MA, Faculty of Philology, K. Zhubanov University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: an.zhumakhanova@gmail.com

Zhuravleva Yelena Aleksandrovna, Master of Philological Sciences, senior lecturer, faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: milsoph_1982@mail.ru

Zeinulina Aiman Faizullova, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: akbura66@mail.ru

Islyam Kanat Serikovna, Senior lecturer, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail Islyam_ks@mail.ru

Gulnar Ismagulova, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Philology L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulnar.ism@mail.ru,

Kamisheva Gulnur Abbasovna, Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Department of Foreign Languages and Translation, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120000 Republic of Kazakhstan, e-mail: kamisheva_gulnur@mail.ru

Kalimova Zhibek Usembaeva, Candidate of Philological Sciences, associate professor Humanitarian faculty, Shakarim University Semey, 071412, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhibek_15_10@mail.ru

Damelia Kapanova, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities, S. Seifullin Agro Technical University, Nur-Sultan, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: damelia07@mail.ru

Kusainov Gabit Mukataevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Nazarbayev Intellectual Schools, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: g-satybaldy@list.ru

Kopteva Eleonora Ivanovna, Doctor of Philology, Professor Head of the Department of Literature and Cultural Studies, Omsk State Pedagogical University, Omsk, 644099, Russian Federation, e-mail: eleonora_kopteva@mail.ru

Kartova Zaure Kenesovna, Institute of Social and Humanitarian Studies «Rukhani Zhandyru», North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk, 150000 kartov_m@mail.ru

Kapassova Bakhytgul Kassymbayevna, Professor, Department of Philology, Toraighyrov University, Pavlodar 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kapassova1970@mail.ru

Kussaiynova Zhainagul A., Doctor of Philology, associate professor of the Kazakh and Russian languages S. Seifullin. Kazakh Agro Technical University, Nur Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

Kuralkanova Botakoz Shaikenkyzy, Candidate of Philology Sciences, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: bota0975@mail.ru

Kurmangozhayeva Elmira Sayfedinova, Candidate of Philological Sciences, Language Development Center, Almaty University of Management, Almaty, 0500000, Republic of Kazakhstan, e-mail: elka_1972@mail.ru

Lichman Yelena Yurievna, PhD, Professor, Higher School of Arts and Sports, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 40002, Republic of Kazakhstan, e-mail: lichmane@mail.ru

Mustafayeva Anar Abdikadiyeva, PhD, associate professor, Middle East and South Asia Department, al-Farabi Kazakh National University, Kyzylorda, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: rummana@mail.ru

Popandopulo Mikhail Pavlovich, PhD Head of the Department of Performing Arts, Department of Performing, Faculty of Humanities and Social Sciences Pavlodar, Toraighyrov University Arts Republic of Kazakhstan, 140008 e-mail: mihkostas@mail.ru

Matayeva Assyl Kamchybekovna, doctoral student, specialty 8D02314-Literary studies, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: asyl_mataeva@mail.ru

Nergis Biray, doctor, professor, Head of the Department of Modern Turkish Dialects and Literature, Pamukkale University, Denizli, 20 000, Turkey, e-mail: nergisb@gmail.com

Nurgali Kadisha Rustembekovna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Russian Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurgalik_01@mail.ru

Olenev Stanislav Vladimirovich, Candidate of Philological Sciences, docent, Department of Stylistics and Rhetoric, Kemerovo State University, Kemerovo, Russian Federation, e-mail: stanislav.olenov@gmail.com

Pogozheva Yelena Yurjevna, PhD, senior lecturer, faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: pogosheva@mail.ru

Ramazanov Assel Zhanatovna, Master lecturer, Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: slada.sladova@mail.ru

Samenova Sveta N., Candidate of Philological Sciences, associate professor of the Department of Kazakh Linguistics, E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan

Sakhariyeva Aigul Zhumageldinovna, senior lecturer of Trilingualism Department, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: s_aygul@mail.ru

Siryachenko Viktoriya Vladimirovna, Master of Arts, 2nd year, doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: vikalife020894@gmail.com

Karkygash Kurmangalikyzy Sarekenova, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Faculty of philology, Department of Kazakh Linguistics, «L. N. Gumilyov Eurasian national University» Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan e-mail: sareke.kk@gmail.com

Sutzhanov Seyfiden Nazymbekovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: S_sutzhanov@mail.ru

Tanirbergenova Anar Shynbolatovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Nazarbayev Intellectual Schools, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: anar-tanirbergenova@mail.ru

Temirgazina Zifa Kakbayevna, Doctor of Philology, Professor, Russian Language and Literature, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zifakakbaeva@mail.ru

Tlepbergen Dinara Nurlankyzy, doctoral student in «Foreign Philology», akzhigitova, e-mail: khamidulladinara@gmail.com,

Shokym Gulzhan Tynyshtybaikyzy, Doctor of philology, professor, Dean of the Faculty of Philology

Zhubanov K., Faculty of philology, Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: shokum@mail.ru

Khamidova Azima Khusniddinovna, Candidate of Philological Sciences, senior Lecturer L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

Khasenov Bolat Rashidovich, researcher, Institute of Social and Humanitarian Studies «Rukhani Zhangyru», North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan; PhD, Academician E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, 128000, Republic of Kazakhstan, e-mail: boka_001kz@mail.ru

**«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті
Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану»
ғылыми журналдарының
АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР**

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, акпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес, жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60%-дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны бір бетіне 1000 (бір мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай ресімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 30-дан аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 10 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 10 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 10 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 10 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртек) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі **7 беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс. Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, MeCT 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтылуы тиіс:

1. FTAMP (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффiliation (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффiliation-ы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн,

қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Андатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (андатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 – ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. **Түйінді сөздер** объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5-8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. **Мақаланың негізгі мәтіні** оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнар көздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнар көздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –<https://transliteration-online.ru/>Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»,
«Наука и техника Казахстана»

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале за страницу 1000 (одна тысяча) тенге.

* докторантам НАО «Торайғыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатно.

* Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 30 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста**. *Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. *ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.*

Статья должна содержать:

1. **МРНТИ** (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** (жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – <https://transliteration-online.ru/>

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подписанные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайғырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikyeveva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_ antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

**ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ
КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ
КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ**

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы,

закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskikh shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.
- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.
- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.**БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ**

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeyeva
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

**THEORETICAL MODEL OF FORMATION
COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH
PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES**

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті
Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ**

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КеАҚ Академиялық адалдық кодексінә сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттарын мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормаларын мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-20 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (-тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақтылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент(-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртебілігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді.

Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (-лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жатпайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзу деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (-ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау

және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», «Краеведение»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, неэтичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикации, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации

на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена.

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 13.06.2022 ж. жіберілді. Басуға 30.06.2022 ж. қол қойылды.
Электронды баспа
2,19 МБ RAM
Шартты баспа табағы 18,65. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. К. Мыржикова
Корректор: А. Р. Омарова
Тапсырыс № 3937

Сдано в набор 13.06.2022 г. Подписано в печать 30.06.2022 г.
Электронное издание
2,19 МБ RAM
Усл. печ. л. 18,65. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. К. Мыржикова
Корректор: А. Р. Омарова
Заказ № 3937

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz